

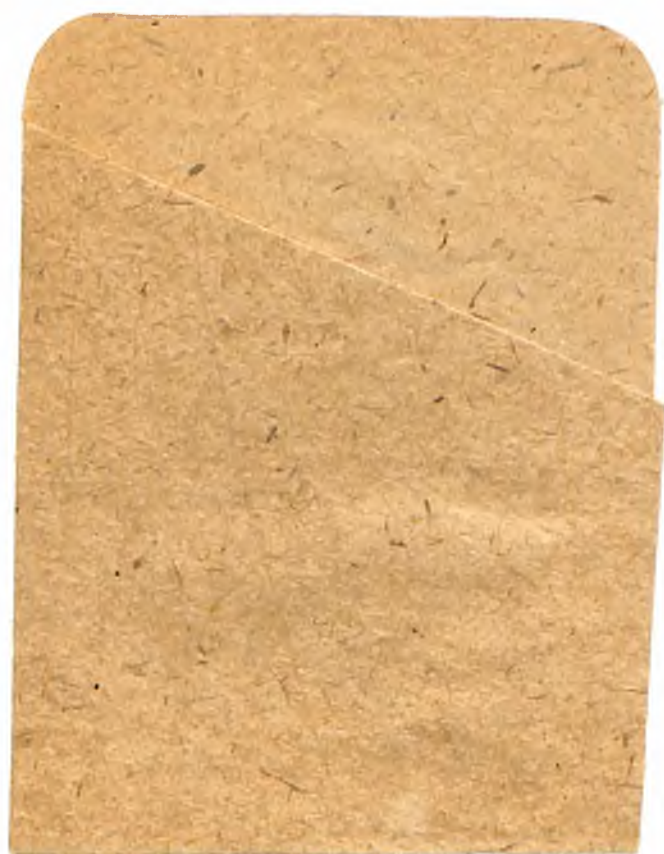
РЧ/РБ-Алт/6
А 285

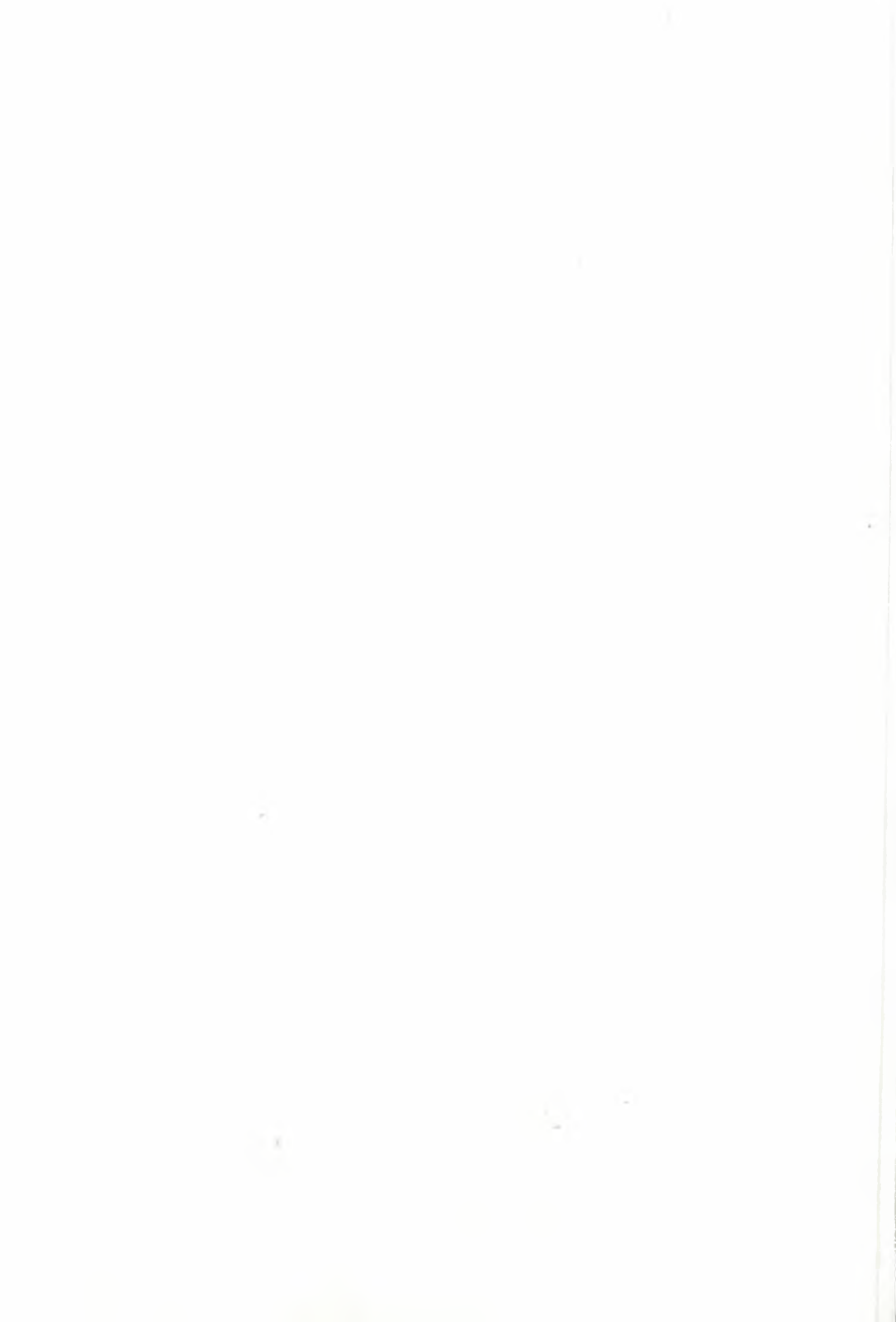
АРЖАН АДАРОВ

КАН-КУУРАИ

Аржан Адаров

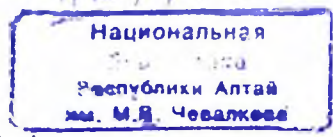
КАН-КУУРАЙ

*Документ кептү
кееркедим очерктер*

Чүмдү бичик кепке базар «Алтын-Туу» деп Байсын-Журт
2012

84(2РоззАлт)646/6744 v

ББК 3.3 (2) 634
А285

Бичик А. О. Адаровтын чыкканынан ала
80-чи жылдыгына учурлалат

Адаров А. О.

А285 Кан-Куурай. Документально-художественные очерки. — Горно-Алтайск: БУ РА Литературно-издательский Дом «Алтын-Туу», 2012. — 352 с.: ил.

ISBN 978-5-9209-0147-7

Бу 1986-88,91 жылдарда бүүдүп калган иш эди (бичиктин редактурасын А. О. Адаровло жөптөшкөни аайынча туку ол тушта Б. Я. Бедюров бүүдүрүп койгон, же бир канча шытактардан улам ол бойынын ойинде, бичиичи эзен жүрерде, тангынан бичик болуп кепке базылбаган).

Аржан Адаров Чуйдын Куурай журтынын түүкизин Совет жан ойинен ала элбеде көргүзүп, окылу архив документтерге тайанган, жаан жашту өрөкөндөрлө озогызын ойгорткон, ыраак турлуларга жүрүп, койчы-малчылардын жадын-жүрүмиле, иш-тожыла танышкан, жербойынын көп тоолу өскө дө улuzuyla туштажып куучындашкан эмтир. Автор олордын ады-жолын түүкиге кийдирип, келер үйелер ада-өбөкөлөрүн унутпай, ологро алкыш-бийанду жүрзин деп амадаганы жарг. Куурайдын улuzuyna учурлай бичикте жарлалган көп үлгерлер сүүген поэдибистин жайаандыгынын база бир солун келтейин ачып, кычыраачыларды да, литература шиндеечилерди де жазымы жок жилбиркедер.

ББК 3.3 (2) 634

07. 04 2015

ISBN 978-5-9209-0147-7

КЕЛЕР ҰЙЕЛЕР БИЛИП ЖҰРЗИН

Курай, чынынча, Куурай деп айдар керек, Чаган јеримниң улузы, мениле кожо өскөн кубарлаштарым, јаан јашту өрөкөндөр, жаңы өзүп келген јаш ұйе, мен слерге, јерлештериме баштанып, бу бичик керегинде тоолу сөстөр айдар күүним бар.

Мен бу јерде өскөм, слерле кожо иштегем, шыралагам, сүүнгем, сүүгем, јенгем, јендирткем. Кижинин јүрүминде не ле болуп јат. Је бис үргүлји эмезис, бу јүрүмнен јүре берерис. Тоолу јылдар өдөр, адыбыс та ундыл калар. Онын учун төрөл јерибис керегинде, ат-нерелү иштеген, ак-чек јүрүм јүрген улузыс керегинде быйанду сөс артырып салзабыс кайдар деп санангам.

Өй өдүп јат, кайкамчылу улус јүрүмнен барып јат. Өйдин агынын не де токтодып болбос. Је бичикте ол элес эткен јүрүм артып калар. Оны артырарга, колхозтын историязын, улустын салымын бичиир керек. Је мыны бис бойыс бүдүрип болбозыбыс.

Шак онын учун мен туку сегизен јылда алтай бичиичи Аржан Адаровтон болуш сурадым. Ол кизи, ижи көп тө болзо, ишти бүдүрер болуп, јөбин берген. Аржан Адаров 1986 јылдан ала бистин колхозтын историязы аайынча өйлө колбулу очерктер бичип баштады. Областьтын архивин касты, бистин јерге улай ла келип, улуска јолугып, анчадала јаан јаштуларла туштажып, көп солундар угуп, көрүп алды. Эмди колбичинти менин алдымда јадыры. Бу бичикти бичип беригер деп, колхозтын правлениези, партийный, профсоюз организациялары сураган. Жаңыс мен эмезим. Онон бу керекти колхозтын текши јууны бир күүн-санаалу јараткан эди. Јаан эмес бичикте колхозтын историязын, ончо улустын јүрүмин, ады-јолын толо бичиир арга јок. Онызы јарт. Је јаан јаштуларыстын, колхозты төзөөчилердин ижи, јүрүми, салымы керегинде јылу ла чын бичилген страницалар көп. Ол Тазымай Кордоеванын, Маак Абулованын, Мария Каланакованын, Иван Мараловтын, Күдүн Санаеванын, Јамануул Токоёковтын, Токтомыс ла Кеңе Толоевтердин ле онон до өскөлөринин јүрүмин, кайкамчылу

ла уур өйлөрдү Аржан Адаров чын көргүсти деп айдар керек. Мында Курайдын туку озогы историязы, улустын салымы, кечеги, бүгүнгү күндөр керегинде айдылып жат. Онойдо ок бичикте бу ла бистин улус керегинде үлгерлер бар.

Бистин колхоз өткөн өйлөрдө, өрө өзүп болбой, чучураган да, казнадан өдүшке камык акча алып, төлүгө түшкен де колхоз болгон. Эмди колхозыс өрө өңдөйип, өрө өзүп, төлүдөн айрылып жат. Баштанкайдын жаңы өйи келди. Эмди арендный подряд, биленин подряды бистин колхозто элбеде таркадылып жат. Онон алган экономический астамды бис жүрүмнин айалгазын жарандырага уулап жадыбыс.

Жүрүм ичкери барып жат. Жаңы үйе өзүп келди. Эмди иштеерге де, жүрерге де женил. Жаңыргыш жүрүмди тазылынан ала жарыдып жат деп айтсабыс, жастыра болбос. Эмди кажы ла кижы жакару сакуйбай, бойы иштеер учурлу.

Тоолу жылдар өдөр, жүрүм жакшы жаңы жаар тебүлү өзөр. Ол тушта бу бичикти улус там кайкап, там жылбиркеп кычырар. Курайда мындай улус жүрген, иштеген туру не дежер. Аржан Адаров, айса болзо, бистин улустын жүрүми, салымы керегинде кайкамчылу роман бичиир.

Мен бодозом, бистин иштенкей, жакшы жүрүмдү ле ак-чек улусты алтын да бичикте бичизе, ас болор. Анчада ла жаан жашту үйенин жүрүми — ат-нерелү, уур, кайкамчылу жүрүм.

*Пётр Кордоев,
1988 ж.*

(П. Ж. Кордоев ол тушта Куурайдын чөлиндеги Кызыл-Таш журтта колхозтын председатели болгон, Эре-Чуйда, Кан-Куурайда эли-жонун тоомжулу башкарган алтай алып-күлүктөрдүн бирүзи, "Алтайым, албатым, тилим, жаңым" деген патриот, алмат сөөктү эр эди).

ЭРЈИНЕ КАБАЙ ЭЛ-КУРАЙ

Аргымак аттар мантаган
Ак чөлдөрлү Эл-Курай.
Ак сүмерлер курчаган
Алтын сынду Кан-Алтай.

Жергележип ойногон
Жене-Туу ла Таајылу,
Эрјине малы отогон
Арајан ла Чейнелү.

Чөлдин үстин ширтеген
Чөрчөк јери Оргутыт.
Јебрентиктен јет келген
Јес тунгүрлү Камду-Тыт.

Күн каајылу күлүмји
Күрен чөлдө, јаланда.
Бу жүрүмис үргүлји
Айдылат бүгүн јанарда.

Алып-кезер уулдардын
Алтайы эди Эл-Курай,
Эрјинедий кыстардын
Кабайы эди бу алтай...

Кой-малын кабырып,
Кожонду өскөн јер эмей.
Комыдалды јажырып,
Кокырлажып ол жүрбей.

Јаны, јараш јурт өзөт —
Јакшы иштин шылтузы.

Күчтен качан да жалтанбас
Бу колхозтын улузы.

Келер өйдө колхозыс
Там жаранып, макталар.
Солонгы ошкош чечектер
Күн жаркынду жайылар.

Ак булуттый койлоры
Ак жалаңла чубажар,
Жылдыстар чокту чагылып,
Амыр журтты жарыдар.

Аргымак аттар мантаган
Ак чөлдөрлү Эл-Курай,
Ак сүмерлер курчаган
Алтын сынду Кан-Алтай.

1987 ж.

ЎЧ ТОЛЫКТУ КАН-АЛТАЙ

*Айдын-кўннин алдына
Арта тўшкен Курайым.*

*Аржан-кутук суулары
Агып тўшкен Курайым.*

(Албатынын кожоны)

«Ўстўнен тўмўн кўргўндў, ўч толықту Кан-Алтай, тууразынан кўргўндў, камчы сынду Кин-Алтай», — деп, эл-калыктын алкыш кожоңында айдылат. Алтайыстың ўч толықту болгонын ол кандый бийиктен кўргўн? Камчынын билегинен јайыла тўшкен чачактый ўзўктўрди, суулардын коолдорын, эрјинелў кин-јеристин јаражын ол кандый ыраактан, тууразынан сескен? Ай-канатту мўркўт чилеп, јўрек сан ўрў шунуп чыгала, кўрди не, айса, кўк тенери тўбиле кайкалап учкан турна куштарга сўне-санаабыс учуп чыгала, ончозын билди не. Је алтай кижии качан да болзо бийик ажунын белине чыгып, адынан тўжўп, јер-алтайын кўрўп, отуратан, сананатан, кайкайтан. Бийикти олор санаа-кўгўсти, сын-арканы сергидип алар јер дейтен. Карыгып јўрзен, керек дезе оорып та јўрзен, Алтайдын бийик сынына чык, арутал, кўксин кенит дежетен. Бистин кўўнис качан да болзо, бийикке јўткўйтен. Эмди, бистин канатту ўйдў, бис јеристи, кайран Алтайысты, бийиктен де, ыраактан да кўрўп јадыбыс. Кўш-Агаш јаар, эмезе Оймон јери јаар самолетло учуп баратсан, арсыл-корсыл тайгаларлу, ак-сўн ыйыктарлу кўк-чанкыр Алтайын алдын да јадар. Мынан кўрзўн, ол чын ла ўч толықту, ўч булунду јер. Сайлу-Кемнин ыйыктары, Кадын-Бажы Ўч-Сўмер, онон ыраак тўндўкте, чўлдўрдин аразында — Бабырган. Алтайыс јўрек ошкош. Јўрегис база ўч толықту эмей. Тууларлу, кайыр, капчал јерибис. Элкем чўл — јаландар ас. Самолётло учуп баратсан, олор јан-јарт кўрўнер. Бу Кан-Јабаганның, Экинурдын элкемдери, Оймон ичинин јаландары, Улаган-Оозынын, Балыктујулдын ортодо кен јаландар, Курайдын, Чуйдын чўлдўри. Эң ле элкеми, байла, Чуйдын чўлдўри болгодый. Јаантайын ла куп-куу. Ўстинен тўмўн кўрзўн, мыны ээн јер, тынар-тынду неме јўрбес тала

деп бодоорун. Же онызы жастыра көрүш. Кажы ла сай-таштын алдынаг көрүнип келген чымчымча өлөн ток ло баатыр ийделү. Бу айдары жок бийик ле күнге жуук жер. Байла, онын кажы ла өзүмине күнниг ийде-күчи толуп калатан болгодый. Оны жиген мал семис, кандый да калап сооктордо алдырбас.

Курай — Алтайыста аңылу бүдүмдү жер. Төмөн — Чибиттин, Ак-Турунын капчалдары, ыйыктары, онон кенейте туулар элбеде кенип, Курайдын ла Төтөнниг чөл-жаландары жайыла берген. Курайдан ары ойто ло капчалдар, он жаны кара агаш жыш-тайгалар, сол жаны кайыр, агаштары жок туулар. Эбире бийик тууларга курчаткан Курайдын чөл-жаланы кандый да кайкамчылу ла жараш. Ак-Турунын жайы-кыжы кайылбас ак карларлу мөнкүлери. Олорды учёныйлар Чуйдын Альпылары деп адап жадылар. Мөнкүлөрдү эдектей мөштөр, онон төмөн тыттар ла чибилер. Курайда Алтай жеристин ар-бүткенинин ончо бүдүмдери бар деп айдар керек. Ак-сөн карлу сүмер-ыйыктар, агаштар, кургак чөл жаландар ла таскыл меестерлү туулар. Бу жерде бир уунда кыш, жас, жай ла күс туруп жат деп айтсан, жастыра болбос.

Чуйдын жолыла Курайдын чөлин кечире канча катап жортконус. Бу жебрен жолло кем жүрбеди болбогой! Кандый албатылар өтпөди эмей! Баш ла болзын. Өткөн өйлөрдүн чырай-кебери арчылып калатан эмей. Үргүлжинин бичиги бичилбеген ине. Эмди де ончозы бичилбей жат. Кечеги неме кечеги ле болуп артып калар. Ол качан да бүгүнгү, эртенги болуп артпас. Элес эдип өткөн өй — ол история. Ол сабарларды өдө ага берген суу, уча берген салкын. Же онын ого жүк бир элезегин бис токтодо тудуп, артырып болорыс па? Суулар ол ло бойы шуулап агар, туулар ол ло бойы турар. А улус? Бу жерде өскөн, иштеген, сүүнген, сүрдөгөн, ырыс көргөн, шыра көргөн улустан не артар? Ончозы ундулып калар ба? Канча мун жылдарга мында кандый жүрүм өткөн — оны Курайдын чөли айдып болбос.

Кижери керегинде сөсти жаңыс ла кижери айдар аргалу. Курайдын колхозынын председатели Пётр Жобүрович Кордоев бу жагынаг база көп сананган болгодый. Бу ла жаскыда ол меге жолугала, айтты: «Колхозтын историязын бичиир керек. Жүрүмнөң кандый жакшы улус барып жат! А олор керегинде бир

де сөс јок. Ак-јарыкта та јүрген, та јүрбеген. Олор ат-нерелү јүрүм јүрген улус ине. Олордын эткен ижин не деп айдар, олордын өткөн јолын неле түндеер? Бис эт, сүт, түк, өлөн-чөп деп, кыйгырып јадыс. А улус? Олор керегинде јалакай сөс айдар керек. Анчадала јажы јаан үйе керегинде. Колхоз төзөгөн, јуунын-чактын өйинде иштеген улус керегинде».

— Колхозтын историязын? Оны неден баштап бичиир? Ойто ло онын экономиказын, једимдерин, өзүмин көргүзип баштаар ба? Ойто ло тоолор, тоолор.

— Тоолор јок база болбос, — деп, Пётр Јөбүрович айтты. — Је озо баштап улус керегинде. Тону тоо тирү керекти, тирү кижини бөктөп салбазын. Бис кезикте тоолор ажыра кижини көрбөй јадыс. А ончо немени бүдүрип, көдүрип, эдип јаткан неме кижине. Сен бу мыны ончозын бичизен, а? Улустын ат-нерелү јүрүми, эткен ижи кереес болуп, артып калзын. Олор јок болуп калар, онон не де артпас.

Мен јартын айтпадым. Көргөйим ле дедим. А бойымда санандым, а мыны канайып бичиир? Ончозын тоолоп бичизен, учуры ас немедий, бичибейин дезен, керектүзи артып калгадый. Экономический шинжүни база эдип болбозым. Улус керегинде, олордын јүрүми, салымы керегинде бичизе кайдар? Олор ажыра колхозтын историязы көрүнип келер эмес пе? Онон башка колхозтын бүткүл историязын кандый бичикке бадырар? Бир јыл — бир том бичик. А кезикте кижинин јүрүми, ижи, амадузы тоолу ла страницага бадып калар, эмезе бүткүл том бичикке де батпас. Кажы ла кижине керегинде бүткүл роман да бичиир арга бар. Је бу историяда көп улус керегинде айдылар учурлу. Кем-кем керегинде айдылбаза, айса болзо, ол ачынар. Тирү, јүрүмле чын јүрген улус керегинде бичип тура, кижине јастырып та ийерден айабас. «Курай» дегени ол не? Не учурлу сөс деп, бу јердин улузынан сурайдым. Кем де билбес. Та ла дежер. Андый ла атту јер деп айдыжар. Мыны улустын билбеси де јарт. Темдектезе, «Алтай» дегени ол не сөс? Бис оны агаш-ташту Алтайым деп айдып јадыбыс. Алтай дегени јерим, Төрөлим дегениле түңей. Азыйда уулдар черүге јүрерде, кайда да болзо, бу алтайда солун неме јок деп бичийтен. Мынан Украинада эмезе Даурияда турган черүчилге улус самара бичип, ол алтайда солун

не бар деп сурайтан. Озодо бистин санаабыста Алтай дегени жер, телекей дегениле жуугаш болгодый. Туку озо чакта Алтай дегени сүрекей элкем жер болгодый. Уралдан ала Байкалга жетире, ошон Том-Турадан туку Улу Кыдат стенеге жетире. Же Алтай деп сөс алтын деген сөстөн бүткен деп, учёныйлар жартап жат. Мынзы чын болгодый, ненин учун дезе, жебрен кыдат бичикте Алтайдын тууларын Цзинь-Шань деп адап жат. «Цзинь» дегени алтын, «шань» дегени туулар. Айдарда алтын туулар, алтын жер деп адалганы чын. Курай база монгол сөс. Монголдоп — Хуурай. «Хуурай» дегени кургак жер дегени болуптыр. Чындап та, Курайдын чөли кургак жер ине. Суу жок. Онын мындый учурын О. Т. Молчанова бойынын «Туулу Алтайдын топонимика сөзлиги» деген бичигинде жартап жат. Ол бичик издательствонун Туулу Алтайдагы бөлүгинде 1979 жылда чыккан. Курай керегинде 243 страницада айдылып жат.

Бу бичиктин колбичинтизин кычырала, Курайда журтаган Александр Адыкенов меге жылу самара бичиген. Ол самарада автор «Курай» деп сөс канайып табылганы керегинде жербойында жүретен кеп-куучынды эске алынат: «Озо чакта эмди Курай-Жаагы дейтен жерде сойон укту улус журтаптыр. Бир катап коркушту жаан карлу соок кыш түшкен болуптыр. Камык мал кырылган, түрени келген. Сойондор бу жерди «канду-жиндү Кубакай-Курай» деп, кармап, ырбап барган».

Алтайда көп жерлердин, туулардын, суулардын адын бистин билбезис те жолду. Алтайда жүзүн укту калыктар журтаган, мынан көчүп, ырбап та барган. Ого үзеери жүс жылдардын туркунына сөстин учуры да жылыып калат. Айса, бу ла Курайдын чөлиле, бу ла чөйлип барган Чуйдын тракт-жолынын жебрен сомыла гунндар, уйгурлар, кыргыстар, калка-монголдор, калмык-ойроттор өдүп барган. Аттар, кошту төөлөр, сан башка кийимдү улус Курайдын чөлине толуп, кереге айылдарын, байла, агарта тургузып ийетен болор. Мен Монгол жеринде жүреле, Улан-Батордын түүкилик музейинде болгом. Ондо жебренде монгол жеринде журтаган Хунну (кыдат тилиле Сюнну) улустын бөркин көргөм. Ол чек ле бу эмдиге жетире төс Алтайда жаткан алтай улустын күреелү болчок бөрки ошкош. Бөрүктин кебери эки мун үч жүс жылдын туркунына кубулбаган. Гунну-хунну албатынын

аразында теле укту албаты база журтаган деп, жебрен кыдат бичикте айдылып јат. Жебрен түрк улустын јандаган јангы, кудайы, јүрүми керегинде кыдаттар база бичиген: «Түрктер јыргал болгондо, јылкынын ачу сүдин (кымысты) ичип, бойбойына одоштой чөгөдөй отурып, кожондожып, күндүлежип јат» — деп. Бу јанды алтай улус эмдиге јетире јандап јат. Ол јан туку бистин өйдин бежинчи чагында бар болгон эмтир.

Тогузынчы чактын тал ортозында Енисейдин кыргызтары уйгурларды оодо соккон сонында, олордын орооны күнчыгышта Куриканга, түштүкте Төбөткө, Түштүк-Күнбадышта Гэлолунун јерине јетире јайылган. Гэлолу дегени ол карлуктардын јери болор. Сегизинчи чактын тал ортозына јетире карлуктар Күнбадыш Алтайдын ла Тарбагатайдын ортозында журтаган. 766 јылда Јетисууга (Күнчыгыш Казахстанга) јеткен. Кан-Оозы аймакта Мөндүр-Соккон деп јурттын јанында ташка бичилген рун бичикте «кыргыз» деп сөс бар. Енисейдин кыргызтарынын культуразы Туулу Алтайда јаткан эл-калыкка, анчадала төөлөстөргө, салтарын јетиргени корумдардан табылган немелерден јарт көрүнип јат. Оны керелеп турган неме сөөк салган корумда сөөклө кожо мөңүн јыракы (айса јодо) салары болуп јат. (Курай XV, I-чи корум).

Онойдо ок жүрек ошкош үлгүлү сыргалар, согооннын үч кырлу сүүри жебелери (Курай VI, I-чи корум), тебетен таманы ойо кезилген үзени (Курай, III, 2-чи корум) керелеп јат. Бу ончозы Д. Г. Савиновтын «Енисейдин кыргызтарынын кереестери Туулу Алтайда» деп статьясында айдылат.*

Азыйда ол Курайдын чөлинде түп-түс ак јалан јерде кезер таш туратан. Колында чөөчөйлү, јалмажында кылышту баатыр. Ол Ак-Турунын мөңкүлери, Курайдын, Төтөнин чөлдөри, элкемдери јаар көрүп алган туратан. Онын сүр-кебери чокум, јарт. Јүрүмде, байла, чын ла андый кезер-баатыр болгон. Ол кезер ташты скульптурный портрет деп айдарга јараар. Јангыс ла онын ады-јолын бичибеген. Је кижинин изи јерде түней ле артып јат.

* «Туулу Алтайдын историязынын сурактары». I-кы чыгарганы, стр. 161.

Курайдын үстиги јанында элбек чөл тарыгып, туулар ойто ло кыстап, капсай алып келердин бери јанында «Абыйим» деп јер бар. Ол јер керегинде озо чактан келген куучын јүрет. Курайдын чөлиле кааннын кызы канча түмен көдөчилерине курчадып, барып јаткан. Курайдын чөлинин соок салкынын кем билбес. Јалчылары айдыптыр: «Слер, кааннын кызы, јылу кеп кийип алыгар, бу соок јер», Кааннын кызы олордын сөзин укпаган. «Тогус кат торко кептү мен не тоготом!» — деген. Онон көк јорго адыла сайгаладып, көк торко тоны јайылып, оморкоп барадала, ат үстине меереп, «Абыйим!» — деп кыйгырала, адынан келип түшкен. Соокко чарчап, өлө берген. Абыйим дегени ол кем? Адазын байлап адаганы ба, айса кудайым дегени бе? Кыстын сөөгин онын карындажы мында ок јууп салган, үстине ай-кара таш тургузып салган. Ол сөөкти, ол ташты бу јердин улузы билер. Онон ло бери бу јерди «Абыйим» деп адап салган болуптыр.

Бу учурал кажы өйдө, кажы чакта болды не? «Абыйим» деп сөстин тазылын табарга амадап, Александр Адыекенов ол керегинде мындый легенда-куучынды меге јетирди: «Бу куучыннын учуры јаан ла терен шүүлтелү, орус притчага кеберлеш ошкош. Керек мындый, бир бийдин абакайы чексиркеек ле чала алдамы кылыкту келин болуптыр. Ол Чуйдын бажында јуртаган абагазынын айлына айылдап бараткан эмтир. Атанып јадала, «јенил» деп, азыкка өкпө алган, «јараш» деп, торко кийген, «чыйрак» деп, јорго минген. Јаргак тонду јалчыларын ээчидип, чөлди өрө јүрүп ийген. Эңир кирерде, абакай-келин «ару» деп, тоштын үстине оду салган. Үстинен төмөн үзүги јок соок салкын соккон. Торко кийим каарып турган. Соокко чыдашпай, келин атка минип, чапса, јылыыр болорым ба деп сананган. Јоргонын мангына, удура соккон салкынга не чыдайтан эди. «Абыйим!» — деп кыйгырала, абакай аттан антарыла берген.

Онон ло бери Чаган-Оозынын ла Курайдын ортозында эрте күстен ала күүк айга јетире үзүги јок согуп јадар соок јыбар-салкыннын ады «Абыйим» болуп калган».

Александр Адыекенов јер-алтайын билер, изү јүректү эр деп билип калдым.

«Курайдын чөлине там ла жууктаганы сайын кайыр-каскак туулардын бүрүнкий бүдүми жылыып, көзиннин алдына чала жатыра кырлар ла чөл-јаландар ачылар. Суулар там ас туштажар, олордын кургап калган коолдоры јадар» — деп, 1901 жылда ады јарлу јорукчы В. В. Сапожников бичиген.

Курай керегинде көп кеп-куучындар, кожондор бар. Мында јаткан јурт албаты бу кандый да кайкамчылу, улуркаак ла соок јерин мактап, алкап, јараш јанарлар чүмдеп јат. Кату јер. Озодо сүрекей калын кар түжетен дежет.

Је кажы да өйдө Курайда соён сөөктү кижии јуртаптыр. Коркышту јаан кар түжүп, онын бастыра малы кырылып калган эмтир. Ол адынын үйгенин колтыктай јүктенип, бу јерди «канду-јиндү Курай» деп каргап, ырбап барган болуптыр. Эбире тайга-тууларлу ойдык чөл-јаланга кар да түжери јолду. Је кышкыда мында сүре ле шуурган, салкын үзүги јок согуп јадар.

Мында јаныс ла јебренде кааннын кызы эмес, өскө дө јорыкчылар меереген, чарчаган эмей. Машинан үрелзе, мында чарчаарын. Салкын ла төртөн-бежен градус соок биригип, кижинин өзөк-буурын өткүре согуп ийетен эмей. Карды күрттей соксо, ол торт ло чыт эдип калар. Ол күртке машина кыйалта јок түжер. Баш ла болзын. Је мындый да јерде улус јуртап, бала азырап, мал өскүрип јат ине. Ол таш кезер де тушта мында албаты јуртаган эмей. Чөл јаланга аттар јарыжып, кожондор жынырап, јииттер, кыстар, келиндер жылдыстарлу, айдын тенери алдында, ак мөңкүлердин јанында, ак чөл јаланда, ойын-бийеде, јанарлу јүргилеген болбой база. А эр-алыптары, ак сагалду јаандары байдастанып отурып, мөңүн јодонон мөңүн чөөчөйгө аракы уруп, ол чөөчөйди мөңүн ай чылап, таң атканча эбирткен эмей.

Онон олор ак-јарыкты таштап, өлгөндөрдүн јерине атанса, мөңүн чөөчөйин, јодозын алганча барып јат. Эмди олорды бис мөңкү салган корумдардан табып јадыбыс. Муннан артык жылдар өдүп келген ол чөөчөйлөр эбирип, колыска тудулат. Олордо ада-өбөкөлөрстин колдорынын јылузы, изи артып калган болор бо? Айса ол өйлөрдө кожондордын јанылгазы өдүп калган? «Не де, кайдаар да жылыбай јат, јаныс ла бир кеберден өскө кеберге көчөт» — деп, улу орус ученый, поэт

Михаил Васильевич Ломоносов айткан. Онызы атомнон турган физический элементтер керегинде ине. А кижинин изи, күүни, амадузы тирү артар ба? Олор жаңы бүдүш алынып, кубулып, жүс жылдар өдүп, ойто келер бе? Айса өткөн чактарда айткан сөстөр неге-неге бичилип калганын, космический элкемдерде жүргенин, айса өскө галактикаларга једип барганын кайкамчылу наука табып алар? Келер өйдө жаңы үйелер, темдектезе, бир мун жылдын бажында јебрен гунндардын, ассирийлердин, римляндардын үнин кайра тартып, угуп отуруп аргалу болор.

«Не де, кем де ундылбас учурлу» — деп, бис бүгүн айдып жадыбыс. Онын да учун Пётр Јобүрович Кордоевтин бу ла иштеп жүрген улус керегинде, социализмди бүдүрө туткан улус керегинде, ундылбас сөс артырып салар деген амадузын мен јарадып турум.

Бистин ороондо заводтордын, фабрикалардын, колхозтордын историязы, укту-төстү, ада-өбөкөлөринен ала ач-үренине јетире бир јерде, бир профессиялу иштеп турган билелердин, улустын историязы бичилип јат.

Ак-јарыкта кижі жүрген, ар-күчин берип иштеген, сүүнген, сүрнүккен, онон бир күн јок болуп калган. Ол неге жүткүген? Неге амадаган? Эмди өй сүрекеј түрген барып јат. Элес эдип уча берер. Өй дө эмес, жүрүм. Онын экпини тын, кайра көрүп сананарга да бош јок. Он јыл, јирме јыл мынын алдында болгон керектер ундылып калган. Бу тайга-ташта, кобы-јикте кой кабырган, Кызыл-Таштын јалаңын кыралаган, канча бешјылдыктардын пландарын бүдүрген улус эмди кайда? Ол ат-нерелү үйеден, айдары јок уур өйлөрди өдүп келген улустан эмди ас-мас ла улус арткан. Озо баштап олор керегинде бичиир керек, олордын сөзин угар керек. Архивте јаткан отчёттор, јуундардын протоколдоры көпти айдар ба? Колхозтын бу ла күндердеги жүрүмин, керектерин бичизе, ол он-он беш жылдын бажында история болуп калар.

ЖАҢЫ ӨЙДИҢ АЛТАМДАРЫ

*Сары чөлдин чечегин
Салкын согун сергитти,
Санааркап жүрген бойысты
Совет жангыс жыргатты.
(Алтай албатынын кожоны)*

Чуйдын жарлу жолыла мен көп жоруктагам. Курайдын да чөлин көп катап кечире мантаткан болорым. Жаан жашту улустын айтканыла болзо, азыйда мында кандый да журт жок болгон. Эски жолдын жанында эки-үч ла тура туратан. Ончо эл-жон элбек чөл жалангла, өзөктөрлө, кобы-жиктерле көчүп жүретен болгодый. Курайдын чөлиле актардын да, кызылдардын да черү-отрядтары өткөн болор.

Полковник Сатуининни черүзи база мынайда өткөн дежет. Ол Монгол жери жаар жүткүген, ондо барон Унгернинни черүзине кожулып, тыгып алала, ойто келип, Совет жанды коскорып чачарга сананган. Же онын албанла жууган черүзи, алтай да улус анда көп болгон, Көш-Агашка жеделе, түймеен көдүрип, гран ары жанына барарынан мойноп ийген. Ак полковникти өлтүрө адала, каалганын кечире агажына бууп салгандар деген куучын бар. Түймеендү жылдар тужында мында да, бастыра Алтайда чылап, тегин журт улустын каны төгүлген, улус тоноткон ло кыйнаткан. Жаңы өй, жаңы жүрүм жеңил келди деп айдарга болбос.

Чуйдын жолун жакалай журт чөйилет. Азыйда бу «Ленин жол» деп колхозтын төс журты болгон. Эмди мында геологокайучыл экспедициянын ишчилери, садунын, журт Советтин, школдын ишчилери журтап жат. Бу баштапкы Курай болор. Онон бир беристе кирези ыраакта, Чуйдын суузына эмеш жуугаштай жерде, каңыл тыттардын ортозында ла жажыл чибилерлү аралдын жанында жаңы журт. Бу «Жирме биринчи съездтин адыла адалган» колхозтын төс журты. Мыны экинчи Курай деп айдар ба? Айса бу жердин ады Кызыл-Таш болгон эмес пе? Же бис оны «колхоз Курай» деп айдып жадыбыс. Бу табынча жаан журт. Чындый агаш, таш туралар. Олор алтанынчы, жетенинчи жылдарда жаан ла жараш көрүнөтен эди. Эмди жаңы өй. Жаңы некелтелер. Ол

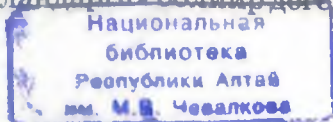
казарма ошкош, эмезе склад ошкош жаан, соок, чыкту таш контора эмди кемге керек? Мында ишчилер жайдын да ойинде пыймалу, кышкы тонду отурып жат. Же тудар тушта тын ла сананып туткан болбой кайтсын! Председательдин кабинетинде де не аайлу жаан! Соок. Же керек мында эмес.

Азыйда бу беженинчи, алтанынчы жылдарда, кышкыда Чуйдын салкындак ла шуурганду чөлин кечире мантадып бараадала, түнде туку ыраакта көзнөктөрдүн отторы суркурап жарып турган тураларды көрүп, анда кандый улус жадыры не деп сананып туратам. Олордо бойынын санаазы, бойынын жүрүми. А жайгыда, жаскыда, күскиде мынайда өткөнисте кыйалта жок таш кезердин жанына токтойтоныс. Ак-Турунын ак мөңкүлерин, Курайдын сары чөлин аяктап туратаныс. Таш кезердин тосток таш көстөринде чалын мөлтүрөп, олорды тирү көстөр чилеп, мөлтүредип те туратан эмей. Бу чөллө мен баштапкы ла катап 1951 жылда жайгыда, кош тартар машинанын үстинде өткөм. Ол тушта мен чек жаш уулчак болгом. Меге, төс Алтайда өскөн уулчакка, Курайдын чөлдөри, Чаган-Оозынын кызыл-оошкы төг кырлары, Чуйдын чөл-жаландары кайкамчылу, өскө орооннын жериндий көрүнгөн эмей. Содон теленит бөрүкти, теленит тонды, казах улустын түлкү малахай бөрүктерин кайкап көрүп туратам. Эмди де бу жерлерди мен кайкап көрүп жүредим. Бу алтай жер, алтай аймак, же ол Монголло, Төбөтлө, Төс Азиянын элкемдериле жытанып жат. Төөлөр, сарлыктар. Былар база төс лө түндүк Алтайдын улустарына солун мал. Одын эдип одырган өтөктин ыжы, жылузы, ого аскан казаннын амтаны база анылу. Же Курай төс Алтайдын ла Монгол Алтайдын ортозында туруп жат. Журтаган улузы да колий. Өткөн жайгыда мен бу жерле жоруктап, сугарып өскүргөн өлөннин кыраларын көрүп, ады жарлу учёный, Алтайды шиндеечи А. М. Ядринцевтин 1893 жылда Алтайла жоруктап жүрүп, бичигенин эске алынгам: «Күс жедип келди, же бис жол-жоругысты эмдиге жетире божотпой, Алтайдын тууларын эбирип, Чуй суунын жараттарын жакалай өдөлө, түштүкти көстөп барып жадыбыс. Чуй суудан өрөлөй чыгып, Чаган сууны жакалай жатыра баштарлу бийик таскыл тууларла барганыс. Ол чек аалга жер болгон. Бис Чуйдын бийик сындарыла там ла там өрөлөп турганыс. Же Курайдын жүзүн-

башка солоны ошкош чечектерлү чөлинен Чуйдын ак карлу мөнкүлерине баштапкы катап көргөнисти эмдиге жетире эске алынадыс».

Бастыра Россия чылап, Алтайга жаны ой келген. Айдарда, чактардын уйкузынан ойгонып, чачынгадан биригип, жаңы жүрүм төзөөр керек, же неден баштаар? Жайымды жуулап алган, же ырысты кайдан табар? А бу жерде жаткан улус бичикти билбес, карануй, керек десе коркынчак. Жүс жылдардын туркунына кыйыкта, кулда жүрүп, кижини коркынчак, жобош то болуп калбай база. Онойдо ок чачыны жаткан улус бирлик база болбой жат ине. Бир кобыда улусты өлтүрүп жатса, экинчи кобыда улус билбес, билер де болзо, болужарга келбес. «А меге тийбес болор бо?» — деп, коркып ла иженип сананар. Же ого кем де килебес. Баштапкы кобыдагы улус чылап, баштарын кезе чаап салар. Граждан жуунын жылдарында улустын бичик билбезин, бирлик эмезин, карануйын ла коркынчагын тузаланып, ас та тоолу бандиттер камык кан төккөн, камык улус кырган.

Уездтин революцион Совединин члени Н.Ф.Иванов 1921 жылда март айдын башталарында Көш-Агаш аймакка жоруктап жүрүп, жанып келеле, бойынын көргөниле колбой санаашуултезин мынайда чокумдап, төзөмөлдү айткан: «Текшилей айтса, анда журтаган албаты карануй, коммунисттердин ле Совет жаннын казыр керектери керегинде төгүн куучындардан коркып калган улус. Онын учун озор Совет жанга да, коммунисттерге де серемжилү көрүп жадылар». («Туулу Алтай автономиялык областьтын историязы аайынча очерктер», НИИИЯЛ чыгарган. 1973 жыл, 125 стр.). Бу ок бичикте 159 страницада Горно-Алтайский ревкомнын члени Никита Фёдорович Ивановтын база бир чын шуултези бар. Бу революционер, большевик кижини Туулу Алтайда Совет жанды тыгыдарында, алтай албатынын автономиязын төзөөринде эрчимдү турушканын ончо историктер темдектеп жадылар. Туулу Алтайда Совет жанды төзөп турар тушта, оны башкарынар административный бөлүктөргө үлеери база жаан партийный учурлу керек болгон. Алтайдын губисполкомынын комиссиязы Ойрот автоном областты төзөөр тушта, онын жерин беш административный райондорго — «калаларга» бөлир деген шуулте эткен. Никита

Фёдорович Иванов (кайлык киж, энези алтай болгодый) Сибирский ревкомго бичиген јетирүзинде «калан» дейтен сости кезем јаратпай турган. «Калан» — ол налог, подать, албан деген сөстөргө јуук деп јартаган. Пландалып турган райондорды «аймактар» деп адаар деген шүүлте эткен. Бу монгол до сөс болзо, алтай улуска јарт болор деп айткан.

Је Иванов «аймак» деген сөс кайдан келгенин база јетире билбес болгон ошкош. Аймак деген административный бөлүк туку јебрен гунндар-хундар тушта бар болгон. (Бистин өй, биринчи чак.) Онон бежинчи-сегизинчи чактарда јебрен түрктер бойынын ороонун база аймактарга (областтарга) бөлүп туратан. Озо чакта өскө орооннын кижизин өскө аймактын кижизи деп айдатан.

Эмди бис эки мун јылдын бажында аймак деген сөзисти туура чачып ийдибис. Бу керек 1963 јылда болгон. Ол јебрен тазылду сөзисти не таштаганыс? Онон бистин тилибис, текши культурабыс јаранган ба? Јок, ујадаган. Јылыйган. Јылытар эмес, јаныдан табып алар керек.

Октябрьдагы революциянын, онон граждан јуунын кийнинде кандый јылдар болгон? Колхозтын историязын бичиирден озо, ол јылдарга карап көрзө кайдар? Је ол јылдардагы јүрүмди билетен улустын көп јаны божоп калды, арткандары ундып салдыбыс деп айдар. Архивтерден база да көп неме таппазын. Јирменчи јылдарда ончо ишти Совет јан — онын јурт Советтери өткүргени јарт. Бу сырагай ла уур јылдар болгон. Түрениден, карануйдан айрылатаны тегин неме эмес. Граждан јуунын јылдарында улус түреген, мал-ажынан айрылган, өскүстер де бу јылдарда көптөгөн эмей. Ол јылдарда улус јаныс ла јуудан-чактан өлгөн эмес, анайда ок југуш оорулардан — тифтен, оспонон тын корогон. Ол до түбектер Курайды табарып өтпөй база.

Курайдын јурт Советинин баштапкы бичилген ле артып калган протоколы 19 сентябрьда 1925 јылда јазалган болуптыр. Бу јуунда јурт Советтин председателин ле онын заместителин тудары јанынан сурак шүүжилген. Јуунда аймакисполкомнын председатели нөкөр Сабиров турушкан. Јурт Советтин председателине Борис Метреевти, заместителине Пётр Куликовты туткандар. Куликов бичикчи киж болгодый, Метреев десе јүк ле печатный букваларла колын салып јат.

Журт Советтин члендери — Метреев, Куликов, Чаганакова, Санаев, Селбиков, Чилчинов, членге кандидаттар — Штанаков, Кукпеков, Адаков. Бу не улустар? Олордын салымы оной ары кандый болды не?

1924 жылда Курайдын журт Советин мындый улус башкарган: Сопо Журун, Пётр Алмадаков, Сергей Табышев, Адун Лепётов, Иркин Масканов, Семён Чичинов, Бокту Селбиков, Жаман Кайатов, Күчүк Сандаев. Журт Советтин председатели Сопо Журун. (Фонд 636, опись дело № 1. Госархив Горно-Алтайской а.о.).

Ол өйлөрдө Курай журт Советте жаткан улустын, байла, биленин, өрөкөнүн бажында турган улустын списогы мындый: Кужаков Пантелей, Чичинов Василий, Чичинов Иван, Кужаков Тектий, Алчинов Сергей, Алчинов Андрей, Штанаков Фёдор, Чичанаков Трифон, Алчинов Карман, Алчинов Боктун, Табачаков Самтуул, Алмадаков Петей, Попо Табышул, Оруев Бокту, Сабатов Шалбык, Сабатов Тошпок, Мандаев Аргымай, Савин Иван, Токоёков Жанчык, Чичинов Семён, Мажанов Киндик, Белеков Туут, Кайатов Жаман, Сопо Журун, Саватов Тулун, Елденов Талтагол, Кукпеков Сарыбаш, Кийеков Жалку, Чаганаков Илья, Чаганаков Иосиф, Мамаков, Матыжев Жалбадай, Селбиков Бокту, Петкин Савелий, Малтин Чилчи, Отконов Кожун, Сандинов Бокту, Алчинов Маты, Белешев Панду, Олчонов Павел, Тининов Салда, Синдинов Күжүл, Тадуков Павел, Самаш Андрей, Самаш Иван, Самаш Пётр, Жылбырчинов Чырчый, Кайатов Жаман, Монкин Самагул, Кайатов Пасе.

Журт Советтин председатели Сопо Журун. (Дело № 1, Ф. 636, опись 1, ГАГААО).

Бу улустын эмди эзен жүргени бар ба? Олор бойы жок то болзо, бала-барказы, ач-үрени түней ле артып калган. Же бу улус Совет жанды тынгыткан, колхоз төзөгөн, жуу-чакта турушкан, орооныска келишкен эн катуу өйлөрдө иштеген ле жүрген улус эмей база. Ол жылдарда алтай улус жуула журт болуп жатнай, чачыны жаткан улус ине. Анчадала Көш-Агаш аймактын айалгазында.

Ол өйлөрдү Вера Казимировна Осокина эске алынат. Сегизен жаштан ажып калган өрөкөн. Ол эмди де Чуйдын жолынын жанына туку озодо туткан жакпак эски туразында жадыры. Онойт. «Эки тиземнен базып болбой турум» — деп айдат.

— Озогызы ундулып калган, суу чылап ага берген неме ине. Санаама неме кирбейт.

— Слер бу јердин кижизи бе?

— Јок, мен Јаш-Турада чыккан өскөн кижиде. Онон ада-энем Ёстүги-Оймонго көчүп барган. Адам техник болуп иштеген. Бир канча жылдын бажында Чибитке көчүп келгенис. Бу Курайда јаткан Осокин деп кижиде меге сөс айткан. Кудалар ийген. Онон ло бери мында јадырым.

Вера Казимировна өрө туруп, чай урарга сананды. Мен токтодып ийдим.

— Канча жылда бери келгенеер?

— Бир мун тогус јүс јирме беш жылда келгенис. Ол тушта мында үч пе, айса төрт пө тура болгон. Ёбөгөним Осокин јалданып почто тарткан, јамжиктеген. Алты кирелү аттарлу болгон, ас-мас оок малду. Мынайып ла јатканис.

Бис куучындажып отуларыста, бир алтай келин кирип келди. Мен Вера Казимировнала орустап куучындажып отурганымды ол угуп, күлүмзиренип айтты:

— Слер бистин Вера эјебисле алтайлап куучындашкар. Ол алтай тилди менен артык билер.

— Чын ла алтайлап билереер бе? — деп сурадым.

— А билбей база — дейт, — балдарым оок тушта орус тилди јакшы билбейтен. Националдардын ортозында өскөн дө, андый да болбой база.

Айла Совет јаннын баштапкы јылдарында орус эмес улусты националдар дейтен. Онызы озогы инородец дейтен сөсти солыганы болгодый. Вера Казимировнанын алтай тилинде кичинек те күрмелгек јок. Су-алтай тил.

— Вера Казимировнаны бу јердин алтай улусы «бистин Вера» дейтен, јаан тоомјылу өрөкөн бу. Јалакай кижиде. Колхоз то төзөгөн, корон-соокко до тонгон, иш те бүдүрген, Алтай келиндерге де болушкан, анчадала бала табар тушта.

Келин база нени де айдала, јүре берди.

— Јирме тогус па, айса одус па жылда мында «Ленин-Јол» деп колхоз төзөлгөн. Одус төрт жылда ол туку Курайда, Кызыл-Таш дейтен јерде, «Киров» колхоз төзөлди. Мен колхозто иштегем, уйлар саагам, сарју эткем. Јүстен артык уй болгон.

Ол өйдө «Ленин-Жол» бек колхоз болгон. Өбөгөним колхозтын председатели болуп иштеген. Одус жети жылда, ол эмди культ личность дейтен өйдө, өбөөнимди, онын адазын, карындажын алгылап барган. Суру-чап жок. Ончозы божогон. Мен колымда үч балалу артып калгам. Белим талганча сепаратор до толгогом, тизелерим сыстаганча уйлар да саагам. Ол тушта колхозто туралар бар эмес, айылда жатканыс. Арай ла чарчабай.

Эскирип калган альбом чыгарып келди. Саргарып калган фотожуруктар көргүзөт.

— Бу мен, бу менин өбөгөним, бу жаан уулым — дейт.

— Слер жаш тушта жараш кижини болгон тураар не, Вера Казимировна.

— Жаш тушта кандый ла кижини жараш болбой. О кудай, кудай!

Чын ла, ол фотожуруктардан ол туку алтан-бежен жыл мынан кайра өйлөрдөн меге удур кеберкек, омок улустар көрүп турдылар. Өй кижини кандый коркушту өскөртүп жат. Бу ла отурган жоон оборлу, уур тынышту карган эмеген бир тушта коп-коо сынду, булуттый чачту, тенеридий чанкыр көстү жараш келин болгон. Ол бу ээн ле жерлик жерде, Курайдын куу чөлинде, Чуйдын боро тоозынду жолунын жанында нени сананды, нени көрди не? Эмдиги кыстар, келиндер кыйгырып ийер эмей: барадым, качадым. Ээн жерге жадып болбозым, город керек, концерттү, ойынду жер керек.

— Жуунын кату өйлөринде колхозто иштегем. Онон разведкада иштегем. 1951 жылдан ала 1965 жылга жетире балдардын интернадында иштедим. Калаш та быжыргам, пол до жунгам, повар да болгом. Онон эки будым оорып, чек базып болбой барарымда, пенсияга чыктым. Эмди төртөн салкой ал жадым. Балдарым база болуш жат.

— Алтай улусла үренижи калган болбойоор?

— Жербойынын улусула эптү жаткам. Олор мени тооп то, сүүп те жат. Жаман неме эткен эмезим. Балдарым да националдардын ортозында өскөн. Ортон уулым Барнаулда жадыры. Айылдап жүргем, артып кал дейт. Болбогом. Жанып ийгем.

Чуйдын жолула машиналар күүлеп, барып ла жат. Курайдын чөлиле салкындар учуп ла жат. Вера Казимировна кичинек туразынын ичиле үрбеедеп базат, онтойт.

— Өлөр керек — дейт, — је өлүм келбей јат.

— Јаш тужаар санаарга кирет пе?

— Кир турбай база. Је оны не сананар? Ичегендеринен чыгып келген өркөлөр чилеп, айылдардын эжигинен баштарыс чыгарып, көстөрис суркурап көрүп отурганыс не.

— Кожон-ойын болгон бо?

— А болбой кайткан? Чурана да ойногон, кожон до болгон. Јаш тужым, бастыра јүрүмим мында өдүп калды...

СОВЕТ ЈАН

Опчыра темир кайылткан

От өрөкөн ол күйчи.

Ордок јонды башкарган

Ороонду Совет ийдези.

Курай. Кичинек болчок тура. Мында јурт Совет. Улус јуунга аттулу-јойулу јуулып јат. Мында аргалу-чакту да бар, айдары јок јокту да бар. Је Совет јаннын сөзи бек. Кыяа базар учурын јок. А јуундарда шүүжетен сурактар көп эмей. Эски протоколдорды кычырзам, ол өйлөрдин кимирт эткен үни, элес эткен көрүжи сезиле берет.

1925 јылда 21 ноябрьда болгон јуунда јурт Советтин председатели Метреев Борис айдып јат:

— Школыс кичинек, ого улай бир кып тудар керек. Оны тударга төртөн салковой акча керек. Ол акчаны јаткан јоннон јууп алар. Балдар јадар интернатты јазаар керек. Ого сегизен салковой акча керек. Оны аймакисполкомнон сураар. Јөп пө, нөкөрлөр!

— Јөп, јөп, а јөп эмей база.

— Экинчизи — школго барар балдардын тоозын алар. Интернатка озо ло баштап өскүстерди ле јоктулардын балдарын алар. Јөп пө, нөкөрлөр? (Ф. 636, опись 1, ед. хр. ГАГААО).

1925 јылда 1 декабрьда болгон јуунда налог салары керегинде сурак турган. Ол, байла, прогрессивный дейтен налог болбой кайтсын. Аргалу улуска көп, јокту улуска ас. Бу ок јуунда 19 декабрьга јетирбей ончо балдарды школго ло интернатка јууры керегинде сурак турган. Ол өйлөрдө алтай

улус балдарын школга бербей, жажырып та туратан. Мынызы неме билбезинен, карануйынан. Балам айылында жүрзин, мал кабырзын, иштенкей болзын. Онон башка жалкуга үренер. Бичикти оны жиир бе? Курсак эмес.

Мындый санаа-шүүлтелү ада-энелер одузынчы, төртөнинчи де жылдарда болгон эмей.

Ол өйлөрдө жербойында өдүп турган тартыжуны керелеген база бир солун учурал. Мыны мен протоколдон алып жадым. 18 декабрьда 1925 жылда журт Советтин жууны мындый жоп чыгарган: «Журт Советтин председателин, Метреевти, бу ижинен жайладып, онын ордына өскө кижичи көстөп тургуссын деп, аймакный исполнительный комитетти сураар. Оны бу ишке жарабас ла Чаган-Узуннын байларынын жанында турган кижичи деп айдар керек». (Ф. 636, опись 1, ед. хр. ГАГААО). Бу жуунда Мамый Чилчинов куучын айткан:

«1923 жылда Метреев мени ле Сарыбашты коптогон, бис экүни эки бее уурдап жиген деп айткан. Онойдо ок ол өйлөрдө журт Советтин председателине, Сопо Журунга, Метреев аракы жетирип туратан. Сопоны бис экүни кыстазын деп сураган. Эмди Журт Советтин председатели болуп алала, бисти там кыстап, истеп жат».

Бу сөстөр өрөги протоколдон алынган. Метреевте эл-жон ортодо тоомжы жок деп айдышкан. Журт исполкомнын члендери: Чилчинов, Штанаков, Алмадаковтын шүүлтези аайынча, журт Советтин председателине Штанаков Фёдор Лазаревич тудулган.

15 февральда 1926 жылда аймакисполкомнон 298 номерлү жакарулу бичик келген. Ол бичикте ончо керекти ойто Метреевтин колына берзин деп, аймакисполком некеп турган. Же 26 февральда 1926 жылда болгон журтисполкомнын жуунында Журт Советтин члендери аймакисполкомнын некептезиле жопсинбегендер.

— Метреев бу ишке жарабас. Жаңы тудулган председатель нөкөр Штанаков жакшы иштеп жат.

— Штанаковтын шылтузында интернат ачылган. Эмди ондо он беш бала үренип жат.

— Бойынын ойинде журтхозяйственный налог жуулган.

— Метреев тушта качы иштебеген, Метреев балдарды школга жууп болбогон.

— Штанаков өзөктөр сайын, айылдар сайын жортып, балдарды жууп алган. Эмди школ иштеп жат.

Куликов: «Мен бодозом, Штанаков Метреевтен артык ишти». Бу шүүлтени Кукпеков ло Чилчинов жарадат. (Ф, 636, опись 1, ед.хр. г.ГАГААО).

Курай журт Советтин 26 майда 1926 жылда болгон жуунында тал-табыш, тартыжу тын болгоны бу жууннын протоколынан жарт көрүнөт.

Журт Советтин члени Селбиков Боктушкага сөс берилген:

— Бадинов Пажаа журт улустын ортозында агитация өткүрип, төгүн сөс жайып жат. Онын айтканыла болзо, журт Советтин члендери улустаң карын алып, жер садып турган. Ондый члендердин көчүгине шыйдамла согуп сүрерис. Бу сөстөрди Бадинов Пажаа журт Советтин члендери — Метреев Бористин ле Санаев Сарыбаштын көзинче айткан.

Журт Советтин жөби: «Бу керекти шиндеп көрзин ле керек чын болзо, бурулу улусты закон аайынча кату каруузына тургуссын деп, аймачный исполнительный комитетти сураар. Карын алганы керегинде сөс төгүн болзо, гражданин Бадинди кату каруузына тургузар». Кол көдүрерде жети кижии жөп, жаңыс Сарыбай Кукпеков жөп эмес. (Ф. 636, опись 1, ед. хр. г. ГАГААО.)

Ол өйлөрдө жаңы жүрүмнин эрчимдү келгени, Курайдын чөлинде, бастыра Туулу Алтайда чылап, солундар өзөктөн өзөккө, айылдан айылга көчүп жүргени жарт. Ол тушта албаты сонуркак та болгон болор. Ненин учун десе ончо кубулталар солун, жаңы ла кайкамчыл.

27 январьда 1926 жылда Курай журт Советтин улузынын текши жууны. Жуунда алтан эки кижии турушкан. Олордон 56 кижии эр улус, 6 кижии үй улус. Владимир Ильич Лениннин ижи ле жүрүми керегинде лекция. Лекцияны нөкөр Куликов кычырып жат. Мыны ол, байла, орустап эткен. Ненин учун десе оны Чолтуков көчүрип жат. Улус Ленин керегинде сөс угуп жат.

Граждан жуунын кыймыртында, бай-кулактардын базынчыгында жүрген улуска ол до кату жылдарда болуш эдилген. Совет жаң - ол тегин улустын, жокту-жойунын жаңы. Же Совет жаң женгенинен ала, революция өткөнүнөн ала, сегис-тогус жыл өдүп те калган болзо, Алтайда байлар да, кулактар да болгон. Онын

учун 26 майда 1926 жылда Ойрот исполнительный комитеттин 1570 номерлү циркулярын кычырып, ондо айдылган жөп аайынча Курайдын журт Соведа Мандаев Тытка саап ичер уй садып аларга 35 салковой акча берер деп жөп чыгарган. Мандаев Тытты бандиттер түрөткөн, мал-ажын айдай берген. (Ф. 636, опись 1, ед. хр. ГАГААО.)

Мынан ары канайда жадар? Жадын-жүрүмди канайып өскүрер? Тангынан жадып иштезе, неме болбос. Жокту-гойулар, орто жаткандар биригип иштеер учурлу. Бу жүрүмге большевиктердин партиязы да, Совет жан да кычырып жат. Бистин ийде-күчибис бирликте. Онын учун 26 мартта 1926 жылда Курай журт Советинде журтаган улустын жууны болгон. Ол жуунда турган сурактар: ККОВ-тын алдында турган амадулар ла задачалар, аймактын партийный эмес конференциязына делегаттар тудары.

Журт Советтин туразында улус шык толо. Тере тонду улус полдо ло отурып жат. Ол тушта улус отургыштан жерди артыксынатан. Жок, жок, жерге отурайын, агашка секселенип отуурага мен такаа ба? Канзалардын чанкыр ыштары чөйиле ле бербей база. Солун-собурын угушкан, куучындашкан. Чачынгы жаткан улус көп жолугыжар эмес, тушташкан сонгында солун ине.

Жаан жерден келген чыгартылу кижинөкөр Парк доклад эдип жат: «ККОВ-тордын алдында турган амадулар ла задачалар». Ол тургуза өйдө ороондо айалганы жартайт: «Совет жан — ол ишмекчи-крестьяндардын жангы. Озо баштап граждандар Совет жаннын учурын билбей туратан, керек дезе ого удур да болуп тартышкан. Ненин учун дезе албаты-жон карануй болгон, неме билбес. Же качан граждан жуу божоордо, журт улус ондоп ийген. Совет жан жоктулардын ла орто жаткандардын жылбулерин корып жат. Ол единоличный каланды жабызадып салды. Улустын мал-ажы өзүп, азыйдагызына көрө, жүрүм ондолып келди. Же түней ле жоктулар бай-кулактарга жалчы-батрак болуп жүргендерин, олардын күчтерин жип, байлар там байып турганын бис көрүп жадыс. Ороондо хозяйствоны тыныдып, көдүрип аларга болуп, Совет жан астамчыларга ла садучыларга жайым берген. (Бу, байла, НЭП?) Же мындый айалга удабас жоголор. Олорго удурлажа жоктулар, орто жаткандар биригер учурлу, артельдерге, бой-бойына болужар коллективтерге».

Аймактын партийный эмес конференциясына делегаттар эдип, Белекеев Тууйтты, Метреев Бористи, Мандаев Аргымайды, Саватов Анайды, Чилчинов Майманы туткандар.

ККОВ-тын членине киргени учун јоктулар — 25 акчадан, орто јаткандар — 50 акчадан, аргалулар — 1 салковойдон взнос төлбөр учурлу.

Обществонун членине киреринен Кукпеков Сарыбаш, Метреев Амыр, Толоев Күк, Намаев Толой, Мадяев Киндис, Јүреков Содос мойноп ийгендер. Јурт ККОВ-тын члендерине Штанакон Лазарь, Белеев Дмитрий, Мандаев Аргымай көстөлгөндөр. (Ф. 636, опись I, ед. хр. 4, ГАГААО).

Бу бүгүңги колхозтын адазы ба, айса таадазы ба? Је ол тушта бастыра керек, бастыра јан јурт Советтин колында болгон. Онын јуундарында кандый сурактар көрүлбей турган деп айдар? 11 апрельде 1926 јылда бөрүлердин көптөгөни керегинде сурак турган. Јуунда айдылган: «Бөрүлер коркышту көптөгөн, мынан улам јан чыгым болуп јат. 1925 јылдын октябрь айынан ала 1926 јылдын апрель айына јетире бөрүлер Курай јурт Советте 50 мал јиген. Кажы ла айыл бөрүнин тирү бе, айса өлгөн бө, балазын экелип табыштырзын деп јөп чыгарган.

Эмди мындый јөпти кем де чыгарбас эди. Бөрүнин балазын оны кайдан алатан? Је ол тушта бу, байла, чын шүүлте болгон. Кажы ла айыл бөрүнин уйазын бедирезе, оны тоскырза, балдарын өлтүрзе, бөрүлер астаар. А ол тушта улус элкем јерлерде чачыны јаткан ине.

Јурт Совет ол јуунында мындый јөп чыгарган: «Кажы ла айыл бөрүнин бир балазын өлтүрип, табыштырзын. Онойдо ок аймакисполкомнын алдына сурак тургузар. Экелип турган короннын (стрихниннин) чындыйы јакшы болзын. Јуукта јаны экелген корон ујан. Оны граждандар јип көргөн. Гражданин Кукпековтын айтканыла болзо, ончозы тирү артып калган».

Коронды, байла, улус јиген эмес, озор оны ийттерге јидирген, ийдезин ченеп көрөргө амадап? (Ф. 636, опись I, ед. хр. 4. ГАГААО).

Эмди, алтан јылдын бажында, бөрүлер ойто ло өскөн дежет. А малчыларда мылтык та, корон до јок. А канча јылга бөрүни эркелеп өскүрген эди? Бөрү — санитар, айу — ол, арай ла болзо,

доктор. Олор оору, күчи немеге жетпес малды жип жадылар дежиң, ан-куштын, ар-бүткеннин жүрүмин билбес, городто отурган опту учёныйлар таптылар. «Санитарын» — өлтүрөөчи, тонокчыл боло бербей база, «докторын» торбокты, жылкыны жүктенип, аяпайтып база бербей кайтсын. Бу жайгыда бир малчы ыйлап отурды:

— А бу айу деп неме көкө лө түште торбогымды жүктенеле, аралдөөн киреерт. Агашла согойын ба база! Мылтык жок. Бир жаман мылтык болгон. Абайымнын туку жебрен мылтыгы. Егер дейтен немен блаап алды. Сен браконьер дейт. Эң адү браконьер ол бойы эмей! Олор бөрүлөр, айулар истеердин ордына, бисти истеп жадылар. Айылдар тинтип жат. Олорго закон до жок, не де жок. Мылтыкту болзо, кижин азыраган малын корып албай. Бу ла жуукта айылдаш койчынын койлорун тоскырган. Жирмеден артык койлорды жара тартып, кажап салды дейт. База ла көстин көскө. Ол мылтык туткан малчылар андый ла жеектер бе? Олордын кемизи-кемизи кылынып та ийгей. Же мындый чыгым болбос не!

Ойто ол ло өйлөргө карап көрөли. Ол ло Курайдын, Төтөннн элкемдери, эбире тайга-таш, кобы-жик. Ондо-мында содойгон айылдар. Ары-бери жорголоткон атту улус. Туралар тудар, биригип жадар деген табыш. Чуйдын суузын кечире күр база салар керек. Чукураков Карман Курайдын журт Советинен агаш сурап жат. Ол жол жазаар, Чуйдын суузын кечире күр салар деп жалданган болбой. Жоп. Агашты берер.

Курай журт Советинде ол тушта 136 биле журтаган. Мынызы билелердин списогынан көрүнүп жат. Карман Чукураков — Оймон ичинен көчүп келген кижин. Ол өйдө база онгори-тескери де болзо, бичикчи кижин болгон ошкош. Айла, ол кажы өй? Же Чуй суунын сол жарадында Төтө деген чөл-жалаң жерге, Ак-Турунын алдына, озодо алтай улус келип журтаган дежет. Олор Оймонноң көчүп келген болгодый. Бир жайзан улус, айса алдынан жайзанду улус? Бир өйдө Оймон ичинен алтай улус каймыгып, Кан-Жабаганга, Урсулга, Чуйга көчкөн. Тошкок деп карган өгөөннин сөзиле болзо, бай жаржактар мал кабырар жерлерди блааган, кыралаган, деремнелер туткан, анда жаткан алтайларды сүрген.

Je Чукураков Карманнын салымы сан башка. Якшы ла иштеп жүрген кижиги канайып бандит боло берген? Айса оны 1922 жылда, Аркытта, ак банданы тоскырып турарда, бождоуп ийген бе?

1927 жылда Курайда колын салып билетен жүк ле он кижиги болгон. Мынызы списоктон көрүнип жат. Темдектезе. Цырин, Штанаков, Чичинов, Саватов, Сергеев, Кууха, Дятлов (жетире бичикчи), Нанай, Саду, Бадинов. Арткандары тагма ла салып билер. (Ф. 636, опись I, ед. хр. 5. ГАГААО).

1927 жылда Осокина Вера Казимировна журт Советтин члени болгон эмтир. Эмди мыны өрөкөн ончозын ундуп салган. Ол ло болчок туразында ол нени сананып отурат не?

13 мартта 1927 жылда Курайдын журт Соведа мындый жөп чыгарган: «Журт Советте эки секция төзөөр. Культурно-просветительская секция. Оны Курайдын школынын качызы Эдоков М.В. башкарзын. Финансово-налоговая секция. Оны Саду Иван башкарзын. Телефонло куучындашкан туш кижиден 50 акча алар. Чуйды кечире күр салар керегинде суракты журттын текши жуунында көрөр». (Ф. 636, опись I, ед. хр. 7. ГАГААО).

27 майда 1927 жылда журт Советтин жуунында школдын үредүчизи Эдоков М. В. керегинде сурак турган. Балдар коомой үренип жат. Олордын үредү аайынча ичкери өзүп турганы жок. Эдоков балдарды үредерге амадап турган эмес. Жангыс үйин кетежип жат. Кача бербезин деп коркып. Эмезе оныла керешкилеер, согушкылаар. А балдар жер ле сайын калчып, баскылап жүрер. Кийимдери журттык, кирлү. Эдоков үйин кичеер, ийдин кичеер, оноң аттар жеккен абрага отуруп мантадар. Кандый да общественный иш бүдүрбес.

Журт Советтин жөби: «Мынаң Эдоковты чек ары апарзын. Онын ордына качы эдип Бедреевти ийзин. Бу суракты аймакисполком облОНО-нын алдына тургуссын деп сураар». (Ф. 636, опись I, ед. хр. 7. ГАГААО).

Ол кандый үредүчи болды не? Онын үйи не кижиги? Өзөк жеринин кижизиги болзо, ого үзеери жаш болзо, эригип, жангыксаары да жолду. Айла ол Эдоковтор Майманын, Эмеринин улусы болор керек. Деремне жок, эбире ээн чөл-жалаң, агаш-ташту туулар.

Ол тушта Курайга көрө, Улалу Париж болгон ине. Улалинка — Парижанка качып жанарга жүткигени де, мынан улам согуш-кериш болгоны да жарт. Курайда төрт-беш ле тура болгон. Журт Советтин туразы, школ-интернат, почта. Улус чачыны жатканын, өзөк сайын болгонын көргүзип турган список бар. Посемейный список дейтен неме. Темдектезе, Алмадаков Тарый — Тыттукемде, Анчинов Павел — Ыстүги Тажылуда, Анчинов Мадя — Согонолуда, Анчинов Михаил — Курайда, Бобонов Шылбак — Төтөдө, Жүреков Иван — Ортолыкта, Ельдеповтор — Төтөдө, Семён, Боктош. Сопош Ивановтор — Тенкадуда, Куюков Жүрек — Ак-Туруда, Маралов Малчы — Оргутытта. (Ф. 636, опись I, ед.хр. 8. ГАГААО).

Мында Курай журт Советтин документтери божоп жат. Жирме жети жылдан ала төртөн сегис жылга жетире документтер жок. Колхозтордын документтери база ла 1948 жылдан ала.

Мени колхозтын историязын бичип бер деп КПСС-тын 21-чи съездинин адыла адалган колхозтын правлениези сураган. Же колхозтор 29-30-31 жылдарда төзөлгөнүн текши улус билер. Колхоз куру жерде төзөлгөн эмес, оны төзөөргө жетире сүрекей жаан иш өткөн. Онын учун мен жирменчи жылдардын сомдорун да болзо, көргүзөргө сананадым. Колхозтын да историязын оны канайып чийер. Оны, байла, улустын салымы ажыра көргүзөр.

ӨТКӨН ӨЙДИН ЫНИ

Курайдын да, Чаган-Оозынын да журт Советтеринин Жуундарынын протоколдорун мен ончозын кычырып көрдим. Олордын көп сабазы орустап, арткандары алтайлап бичилген. Олордо кандый сурактар көдүрилбеди деп айдар. Ол өйлөрдө журт Советтерге кандый жаан иштер бүдүрөргө келишкен. Ол тушта бу жерлерде партийный организация деген сөс тө жок. Коммунисттер болгон, та жок. Же мыны партийный архивтен көрөр.

Чаган-Оозында болгон керектер Курайдагызына ла түней, онын учун мен эки-үч ле протоколго ажару эдип турум.

1925 жылда 11 октябрьда Чаган-Оозынын журт Советинин жууны болгон. Жуунда турушкан улус: Алмадаков Бобон, Төлөсов

Козубай, Сабашкин Алексей, Якояков Ыртаң, Найдын Савин. Тургузылган сурактар: журтмилицияга улус көстөөри, журтта улус жуулып, тура тудары, садуны жарандыраары.

Ончо сурактарды шүүжип, жуун мындый жөп чыгарган: «Өрөги айдылган сурактарды ончозын текшилей шүүп көрөлө, жуун мындый жөп чыгарып туру: журт ичинде жаткан текши керектерге јилбиркек, эрчимдү улустын ортозынан журтмилицияга јети кижии көстөп тудар. Албаты-јон сүрекей чачыны жаткан учун журтмилициянын улузы элижип-селижип, журт управада дежурить эдер учурлу. Ол улус милициянын ижин бүдүрер. Каруулу улус болор. Онын учун журтмилицияга эн талдама граждандарды тудар: Ийепен Савинди, Элдеп Тырыковты, Јаманкадыт Шадыковты, Торун Малчыновты, Бабак Тенденовты, Илташ Андреевти, Кара-Кемнен Нанабай Енчиновты». (Ф. 410, опись I ед. хр. I. ГАГААО).

Олор кандый улус болды не? Олор, байла, јангыс ла дежурить эдип отурбаган. Ол јылдарда ыраак аалга јерлерде, тайгаташтын ортозында качкындар да, Совет јангнын јөптөрин бүдүрбей де турган улустар бар болгон эмей. Ого үзеери кандый бир жуун болотон болзо, канча јерди, канча өзөктөрдии, кобыјиктерди эбире мантадар керек. Ат үстинен кыйгырап: «Эй, өгөөн, эртен жуун бол јат! Келигер. Кыйалта јок. Совет јангнын сөзи бек!» Эмезе адынаң түжүп, айылга кирип, чай ичер. Солун-собурын угужар:

— Эртен жуунга келгер. Калан јанынаң сурак турар. Аргалу-бай улуска калан көп түжер. Малыгар көп беდი?

— Је, мен курсагыма ла јаткан кижии не.

— Андый, андый, акабыс. Артыктузын јажырбагар, агычегин айткар, оноң башка јан кату, ого-бого јетирбес, ал барар.

Көрүш-таныш, төрөөн кижии болзо, оны үйдежип, чакыга једип, адына миндирер:

— Ээ, чаалта, ачым, азыйда тербезен јүрген немелер эмди бий болды.

— Араай, араай, акабыс, андый сөс айтпагар! Шылырт эткен суу Кадынга кирер, шымырт эткен сөс бийге једер.

Атту кижии анаң ары мантадып јат:

— Эй, улус! Эртен журт Советте јаан жуун болор! Ончогор келигер. Кыйалта јок!

Ол өйлөрдө Ойрот автоном областьтын исполкомынын председатели азыйда жокту жүрген Меджит Иванов деп кижн болгон. Урсул ичинин улузы оны шоодып, мындый да кожон кожондоп туратан.

Кулун-жабаа семирнп,
Кулагы сертек ат болды.
Кулда жүрген Иванов
Кудайга једер кул болды.

Јеерен тайыс семирнп,
Јелишкнр, јакшы ат болды.
Тербезен жүрген Иванов
Тенернге чыккан бнй болды.

Ол ло Иванов 1921 јылда Көш-Агаш аймагыла жүрүп, Курайда, байла, база болгон. «Албаты-јон карануй, бнчнк билбес» — деп, ол карыкчалду айдып барган. Је жүрүм ичкери барып јат. Кажы ла айдан, кажы ла јылдан јаны јангыртулар. Јаны сөс. Јаны жүрүм.

1926 јылда 23 январьда 9 частан ала 14 часка јетнре Чаган-Оозы јурт Советнн улузынын јууны болгон. Ондо јетен алты кнжн турушкан. Олордон 74 кнжн — эр улус, 2 кнжн — үй улус. Аймактан келген докладчнк нөкөр Каланаков «Ленн ле национальный сурак» деп доклад эткен. Доклад аайынча чыгарган јөп мындый сөстөрлө божоп јат: «Албатыларга алдынан јадар јан берген нөкөр Ленн үргүлјнге ундылбас». 24 январьда 1926 јылда ол ло ок Каланаков јурт улустын алдына «Ленн ле үй улус», «Ленн ле коопераця» деп темалар аайынча лекцялар кычырган. (Ф. 410, опись I, ед. хр. II. ГАГААО). Улус Ленн керегннде сөс угуп јат. Кандый солун! Ол тегн кнжн эмес дежнп, бой-бойында, байла, айдышкан болор. Мыклай каанды антарып салган да!

Ол јылдарда јер керегннде сурак база кату турган болгодый. Эң јакшы јерлердн байлар ла аргалулар ээлеп алган. Јүрүм азыйгы ла бойы. Јаныс ла байларга бнйнк калан салылып јат. Советтер политический јанды колына алган да болзо, экономический јанды учына јетнре албаган өй болгон. Граждан

жуунын жылдарында түреген ороонды орныктырып, өскүрерге амадап, партия жаңы экономический политика өткүрерин баштаган. Ол садучыларга, кулактарга, эпчилдерге жол берген. Же түней ле Совет жаң жоктулардын ла орто жаткандардын жаанында болгон. Шак бу ойди Чаган-Оозыннын журт Советинде жаткан улустын 20 июньде 1926 жылда өткөн текши жууны керелейт. Бу жуунда јер жаанынаң сурак турган. Жуунда куучынды јеркемјичи Савиных П. С. айткан. Алтай тилге оны тилмешчи Белеков В. Н. тилмештеген. Жуунда 50 кижиди. Нөкөр Савиных бойынын куучынында јерди тузаланары жаанынаң Совет жаанның политиказын јартап јат.

Онын мындый сөстөрисолун: «19 июньде мен Чадыковтордын ээлеп турган Талдуру деп јерин шиндеп көрдим. Ол јер Көш-Агашка кезилген јерге кирбей јат. Ол госфондтын јери». (Ф. 410, опись I, ед. хр. II ГАГААО).

С у р а к: «Совет башкару андый јерди обществого (текши јонго) бербей, алдынаң малду-ашту јаткан бай улуска берер учуры бар ба?»

Јеркезеечи Савиных: «Менин шиндеп көргөнимле болзо, 1925 жылда Чадыковтордын билезинин кажы ла кижизине јирме беш тын јоон мал келижип јат, оок малды јоонго тапташтыра көчүрип ийгенде. Кош-Агаштагы обществодо јаткан кажы ла өрөкөнгө 35 тын малдан келижип јат. Кажы ла јиир ооско орто тооло сегис тын малдан. Чадыковтор улус кулданбай, бойынын иш-күчиле јаткандары биске јарт». (Ф. 410, опись I, ед. хр. II ГАГААО).

Бу жуун база ла тал-табышту өткөн болгодый. Ол өйлөрдө жаңы экономический политика аайынча аргалу јаткан улуска там аргалу, бай болорго јайым берилген. Ненин учун дезе граждандар жуунын жылдарында албаты-јон түреген. Көп хозяйстволор чачылган. Бу политиканы ол тушта бир кезек партиецтер де ондобой туратан.

— Чадыковторго ол јерди бербес!

— Байларды сүрер!

— Совет жаң кайда?

— Талдуруны обществого берзин.

— Арай, арай, нөкөрлөр. Демократия деп неме бар. Текши жоннын күүни кандый? Чадыковторго ол Талдуру деп өзөкти берер деген улус кол көдүрзин. Бир, эки, үч, төрт. База кем-кем бар ба? Жок. Бербес деген улус кол көдүрзин. Жууннын председатели тоолойт.

— Төртөн алты кижги бербес деген үн берди. Айдарда, мындый жөп чыгарып жадыс: «Чадыковторго ол жерди тагынан хутор эдип жадарга, ээлеерге берер деген шүүлтеле жөпсинбес. Ол Талдуру деп жерди Чадыковторго бербей, обществого кезип берзин деп, Облзоны (областной земельный отделди) сураар. (Ф. 410, опись 1, ед. хр. II. ГАГААО). Общество дегени ол, байла, келер өйлөрдө колхозтор болуп биригип жадарына, текши хозяйстволу болорына, өмө-жөмөлө иштеерине эдилген баштапкы алтамдар болгодый. Ол өйлөрдө Совет жан анчадала чачынгы жаткан улусты бириктирип, бирлик, өмөлик болорына табынча үреткен десе жастыра болбос.

Жуунда көрөтөн сурактар: «1. Журт Советтин ижи аайынча отчетный доклад. 2. Өскүстердин тоозын алары. 3. Литератураны бичидип алары».

Совет жан эн ле килемкей ле кижиге кару жан. Журт Советтин жуундарында көп сурактар көрүлип жат. Же бу протоколго мен анылу аяру эттим. Ол до женил эмес, косколонду, кызаланду жылдарда бу кичинек журт Совет кандый жаан учурлу иш өткүрген. Келер өйгө кандый чын ла ижемжилү көргөн. Жууннын жөбинде мынайда айдылып жат: «Интернатка беретен он алты бала табылган, олардын бежүзи ада-энези жок өскүстер, жети бала жоктулардын балдары. Оларды ончозын жуур, интернатка жатырар, 20 октябрьда үредүлү жылды баштаар». (Ф. 410, опись 1, ед. хр. II ГАГААО).

Улустын культурный өзүмине жаан аяру эткени база бу ок жуунда эдилген шүүлте жөптөн жарт көрүнип жат: «Кызыл Ойрот» газет бир канча улустын некелтезин жеткилдеп болбой турганына аяру эдип, «Советская Сибирь» деп төс газеттин бир экземплярын алдырар, «Кызыл Ойрот» газетке бичидерин 20 экземплярга жетирер, арткан акчала алтай литература алдырар». (Ф. 410, опись 1, ед. хр. II ГАГААО).

Колхоз неден башталган? Кандый биригүлөрдөн, нөкөрликтерден ол башталып барды? Төс аймактардын бир канча жерлеринде озо баштап коммуналар болгон дежет. Онон жайрадылып калган. Же Көш-Агаш аймакта коммуналар болбогон. Жаныс ла Курайда кой өскүреринин нөкөрлиги 1928 жылда төзөлгөнү керегинде жетируү бар. Оны жоголткону керегинде бичик жок. (Ф. 42, опись 1, ед. хр. 688).

1925 жылда Москвада «Жаңы журт» деп издательстводо «Койлор өскүреринин журхозяйственный кооперативный нөкөрлигинин уставы» кепке базылып чыккан. Ол Уставта мынайда айдылып жат: «Нөкөрлик ончо юридический праволо тузаланып жат. Ол жагнан (законнон) кыйбай, жөөжөни алар да, жоголтор-садар да праволу. Онойдо ок онын договор эдер, молжу алынар, жаргынын алдына каруу берер учуры бар болор. Нөкөрликке кирген учун 1 салковой взнос төлөөр, анайда ок 10 салковой үлү акча салар. Нөкөрликте койдын тоозы 200-тен ас эмес болор учурлу. Койдын угун жарандылары - төс сурак».

Курай жеринде нөкөрликти төзөөчилер: Диятов, Метреев, Нанай, Медведев.

Ол ло Медведев Курайда эн бай орус кижы болгон дежет. Ол булгайры тере эдер заводту болгон. Тере будыырга чобралар оодорын, терени талкыырын механизировать эдип алган. Суунун күчиле иштеер механизмдер жазап алган.

Же байлардын калганчы күндери келип жат. Колхозтор, совхозтор төзөөри керегинде табыштар...

ӨСКӨ ЖҮРҮМ

*Јодра бүүри кургайла,
Јол жакалай јайылган.
Јокту, јойу биригип,
Јон колхозын тӱзӱгӱн.*

(Албатынын кожоны)

Колхозко кирерге күүнзеп те турган улус бар. Онон коркып та турган улус бар. Јүсјылдарга алдынан хозяйстволу јаткан улуска биригип јадарга күч ле болгон эмей база. Кажы ла кижии «мениии» дейтен. Бистин дейтен сӱс ол тушта јок болгон. Карган улус, анчадала орто јаткан улус, кайкап јат.

— Баш бол! Кандый ӱйлӱр келип јат! «Јагыс аяктан аш ичерин, јагыс атка учкажып минерин!» деп, айлаткыш јарлыкчылардын айтканы чын турбай.

— Јаман ыра. Чак келгени бу.

— Эмди менин кан-јеерен адымды, сок јагыс адымды, колхозко берип ийзем, оны кажы ла неме минер бе? Јок, онойткончо ӱлӱйин, колхозына кирбезим.

— Уулым! Ол бир кызыр беени једин кел. Колхозко бергенче, сой, јип те салбай. Кара јерге барганча, кал-тенек немелердин кардына қурсак болгончо!

Је јүрүм барып ла јат. Јагы ӱй келип ле јат. Ойындарда, јашӱскүрим јуула түшкен јерлерде кожон јиилеп ле јат. Комсомол, коммунист, активист, женделегат деген сӱстӱр.

Кой балазы чыдаза,
Комыргай бажын сый чайнаар,
Колхоз-совхоз тӱзӱлзӱ,
Кожойым, байлар јогылар.

Мал балазы телчизе,
Балтырган бажын сый чайнаар,
Батрак-јокту бириксе,
Бай-кулактар јогылар.

Кайда кожон-жыргал, кайда ый-сыгыт. Каргыш. Аргалу-чактуларды, бай-кулактарды айдап ла јат. Айдаткан улустын көп сабазы јүк ле курсагына јеткен, иштенкей, кичеенкей улус болгон. Абралары чыкыражып, аттары киштежип, төөлөри чынгырыжып, астыккан куштардый улус ачу ыйлажып, Алтай јеринен ырап барып ла јат. Јангы өй јалмуур чылап јалмап келген, элгек чилеп, элгеп келген. Јердин тузы дейтен эн иштенкей јакшы улус айдуулдын кату јерлеринде билелериле, бала-барказыла кырылгылап калганын эмди бис билерис. Улус туку озодо кызаланду өйдө өбөкөлөрдин кожонун эске алынатаны ол тушта јолду болгон.

Кыйа калбан бөрүкти
Кыйа кийер јанын јок.
Кылдан чичке јан келер,
Кыйа базар јанын јок.

Јайа калбан бөрүкти
Јайа кийер јанын јок.
Јаннаг чичке јан келер,
Јайа базар јанын јок.

Ол коркушту трагедияны бис түбине јетире ондоп болбой јүрүбис. Ол өйлөрдн Курайда, Чаган-Оозында јуртаган јаан јаштулар эмди де эске алынат. Сан башка өйлөр болгон. Ол јылдарды ойто ойгозо тартар керек. Эзен јүргеннин сөзин угар, артканын архивтен, бичиктен көрөр, аайлаар ла сананар. Је бис ончозын билип болбозыс.

1986 јылдын јылу јайында, оноң онын ачу-корон соогында мен Эл-Курайды, Ак-Чаганды эбирип јүрдим. Өткөн өйди суу чылап сузайын дезем, сускунын түби јыртык. Ас-мас ла неме артар. Кижинин санаазы өйлө кожо суу чылап ага беретен эмей. Кезик јаан улустан озогызын суразан, нени де билбес. «Та, — дежер, — кем оны санан јүрген эди?!» — деп ачынар. А кажы бирүзи айдар: «А, чаалта, мен, је нени билерим, арка-тууда ла јүрүп, ак малдын кийнинен ле базып, карып калгам не». Онызы да чын. Је тирү кизи нени көрбөс, нени укпас, нени сананбас! Кандый да аалга јерде јатса, ол нени ле угар, көрөр.

Мен соокто кырыңылап, Акчинова Прасковья Степановна деп кижинин айылына ууландым. Алтай жаанактар кандый да болзо, жалакай. Чайын урар, бары-жогын айдар. Кичинек, жабызак туразына кирип барзам, кичи жогыла. Коштой жаан турага кирдим. Жаш улус жаңы турган болгодый. Айылдын ээзи казан азат: «Жаанабыс тышкары, — дешти, — удабас келер». Прасковья Степановна көп жылдарга кой кабырган, колхозко бастыра күчин салып иштеген улустын бирүзи деп, меге конторада айткандар. «Онын уулы Акчинов Владимир — озочыл малчы. Төрөөр уйлар кабырып жат».

Оны-мыны куучындажып отурганчабыс, узун тере тонду, бажын та неле де оройло, үстине тийин тере бөрүк кийип алган өрөкөн кирип келди. Сегизен жаштан ажа да берген болзо, базыды жеңил. Мен жакшылаштым, өрө турдым. Ол соокко карбайа тоңып калган колдорун печкенин одына жылыда берди. Менин келген керегиме, айткан сөзүмө ол кыжыраңтып туру ошкош. Сурагыма бир ле сөслө каруу берип салат.

— Сөөгөр не, былар?

— Көбөк...

— Өскөн-чыккан жереер мында болбой?

— Жок, мен Улаганнын кижизи. Чыккан, өскөн жерим анда.

Оноң Курайга келип, мал азырап, бала азырап жаттым.

— Озогызын айдып берзеер? Колхозко кандый иштедеер?

Койды канайып кабырдаар?

— Мен неме билбезим. Оны кем сананып турган — дейле, кайа көрүп, тура берди.

Куучын болбозын билеле, чыктым. Отурыгар деп, кемизи де айтпады. Оноң жаткан айылыма, Кордоевтердин туразына келеле, мындый жолдыктар бичидим.

Эки колы карбайа тонгон

Эмеген турага кирип келди.

Эрмек суразам, билбезим дейле,

Эбире согуп, тура берди.

Ачынып калган өрөкөн эмтир,
Айдар сөзүн айтпай калды,
Эки-жангызынын өтөгүн арчып,
Эмеген, байла, чылаган туры.

Учында санандым. Же, чындап та, ол нени айдар? Кажы ла кижн унутпас, көгүстү болуп бүтпей жат не. Ого үзеери мен база жакшы. Жаңы ла үйге кирип келген кижини не тургуза ла шылай бергем? Ол күн өрөкөннин санаазы, айла, бүркүк болгон. Же база бир туштажып, оныла жазап куучындажып аларым деп, иженип турум. Бу бистин жаан жашту алтай карганактар — сүрекей жалакай улус. Олордын ортозында бичик билбес, ого үзеери ары-бери де жүрбеген болзо, сүрекей терен көгүстү, унутпас, ойгор улус бар. Олордын тоозында Кордоева Тазымай, Курайда эн жаан жашту кижн, Санаева Күдүн, Абулова Маак, Токойоков Жамануул, Чындакаев Иосиф.

Бу ла Курай журтта Кордоева Тазымай деп жаан жашту өрөкөн журтап жат. Сегизен беш жашту болдым дейт. Сөөгим көбөк. Жайгыда жүреримде өрөкөннин тили күрмелген болгон. Инсульт болгон (меенин тамыры үзүлгөн). Бу кышкыда ноябрь айда барзам, эмеш ондолып келген эмтир.

Ноябрь айдын учы. Көк-чанкыр айас күндер туруп жат. Эбнре ак мөнкү карларлу ыйык тууларга курчаткан Курайдын чөли жаан ла тайпак казаннын түби ошкош. Кыш. Кар. Ончозы ап-апагаш. Ак чанкыр теңериде бажырт жылдыстар чачылыжып, суркуражып, мөлтилдежип тургулайт.

Туранын соокко тонуп калган эжигин кажырада ачып, кирип бардыбыс. Печкеде тазырап күйген оттын жылузы, электричествонун жарыгы курчай алып ийди. Айыл улужы ончозы үйде эмтир. Тазымай өрөкөннин кызы, күйүзи. Ол бойы орында такталанып алган отурат. Сырсак бүдүмдү, ак чырайлу, терен көрүштү кижн. Ол жаш тушта жараш ла седеп кижн болгоны эмди де көрүнип жат. Бис чайлап, оны-мыны куучындажып отурдыбыс. Кордоев Пётр Жобүрович бу өрөкөнди аба-энем деп жаан тоомжылу ла быйанду адап жат. Көрөр болзо, ол адазынын аказынын эш-нөкөри болуптыр. Жаан женези. Петя

Кордоев кичүден ала өскүс артарда, јенези оны энези чилеп, өскүрген болгодый. Онын учун оны байлап, аба-энем деп, адап алган.

Пётр Јобүрович бу айылга мениле кожо келген. Ол јенезинин јенил эмес јүрүми и јакшы билер. Јаан јашту өрөкөн көп немени ундып салган. Је ого кандый бир сурак берип ийзе, ол эскидезин эзедип, озогызын ойгозып отурат. Ого коштой кызы Тамара да куучынга кирип, болужып јат. Јаан улустын айтканы, куучыны јаш улустын көксинде артып калатан эмей.

— Менин адам Матый деп киж и болгон, көбөк сөөктү. Бу јуртта јаткан Матыевтер ончозы онон таркаган. Онын уулдарынан.

— Онызы кемдер эди? Айдып ийзеер.

— Онын уулдары: Јалбаан, Бөдүш, Кара болгон эди.

— А кыстары?

— Байду, мен.

— Эмди бу ла кал-камык Матыевтер кемдерден таркаган? — деп, Пётр Јобүрович сурап јат.

Тазымай өрөкөн сананат. Ары-бери бурулу көрөт.

— Акыр, мынызы кемдер эди?

— Је слердин агалараардын, карындаштараардын балдары чы.

— А-а, Каранын уулы Теке, Теке эки уулду, төрт кысту болгон. Бөдүш акам үч кыс азырады: Ырбес, Ыреен, Ыремей. Ыреен беш балалу, Ырбези бир кысту, Ыремейинде төрт бала бар эмес пе? Јалбаанын уулы Јаргак, Јаргак база төрт бала чыдатты. Эмди ончозы кыймырап, өзүп калбай база. Ончозын кем билетен. Сельсовет билерден башка.

— Јаан уја улус, — деп, Тамара Боктоновна база бир канча улустын аттарын адайт, тоолойт. — Матыев Иванда алты бала.

— Јаш тујаарды куучындап берзеер, өрөкөн. Ада-энегер аргалу-чакту улус болгон бо, айса јокту улус па? — деп сурадым.

— Адабыс јокту, је энебис аргалу, бай кижинин балазы эмей. Энчиге эки айгыр мал алган дежетен.

— Адамга канай барганаарды куучындап берзеер, энем, — деп, Тамара ајдат. — Ол озогы улус база сан ла башка. Јаңы кандый кату.

— А канай баратан эди. Кабайда тушта кудалап салган. Мени Кордой ујазы бистин келдис дежер. Јаштан ла ала мени

ада-энем кайындаарына үредип салган. Жаан жашту алматтардын алдына өдүги жок, бөрүги жок көрүнбес. Менин баратан кижим Боктон, орус ады Александр. Онын адазы Кордой болгон. Жаланда жылагаш ойноп жүгүр жүрерим. Онон олордон кижиле көрүнзе, эки будымды өркөнүн ичегенине сугала, бажымды туй тудала, отура берерим. Кайын аказына, абазына жылагаш буттарын, бөрүк жок бажын канай көргүзөт. Эмди кайындап турган не. Баштак уулчактар ташла чыбалаза да, турбайтам.

Текши куучыннан угуп турар болзо, Кордой сүрекей жокту кижиле болгон эмтир. Онон Кордой кара осподон оорыйла, өлүп калган. Онын үйи Боктонды атка учкаштырала, Матый айылына апарып салган.

— Күйү эдетен болзон, бойун күйү эдип ал, — деген. — Мен жокту тул арткан үй кижиле, тойун көдүрүп болбозым.

— Бисти мынайып ла тойлогылап салган. Чек жаш. Экү ойноп жүрерис. Эмеен-өбөөн улус. — Тазымай өрөкөн араай каткырат.

— Озодон ло бери мында журтаганаар ба?

— Бу ла јердин улузы эмей. Түймеендү, косколонду жылдарда актары ба, айса мынызы кызылдары ба, бистин эки айгыр малысты айдай берген. А јуулаш жүрген улуска не керек? Атты минерге де алар, јиирге де алар. Сурабас. Малын некежип барган кижини анда ла өлтир салар. А закон бар эмес. Бистин жылкыларды айдаарда, адам оны блаашпаган, карын, агашка чыгып, јажын калган. Агашта ол үч күн отурган. Онон тужүп келеле, көрзө, јети-сегис тын неме астыгып, артып калган эмтир. Онон бу ла түймөп, качкындап көчүп, Белтир дейтен јерге барганыс. Бир мун тогус јүс јирме төрт жылда бери ойто көчүп келбей.

— Озодо бу јерде јаан байлар болгон бо?

— Јок, јаан байлар болбогон. Эки-үч јүс койлу, эки-үч айгыр жылкы малду улус. Жаан байлар Јаланашта, Белтирде јаткан эмей. Саама, Мајаа деп байлар. Айла ол Саама өзөктөн, төс Алтайдан, келген кижиле дейтен.

— Колхоз качан төзөлгөн? — деп сурайдым.

— Та, санаама кирбейт. Мынызы бир төзөлгөн, онон чачылган.

— Колхозты кемдер тӱзӱди?

— Акыр, мынызы кемдер эди? Бу Јыман, Мыклай Акчиновтор, оной Боктон — менин ӱбӱним. Арткандары санаама кирбейт.

— Кулактаган улусты колхозко албаган ба?

— А оморды не алатан? Малын колхозко айрып алган, бойлорын кулактап айдай берген.

— Слер ол тушта малду болгоноор бо?

— Одус-тӱртӱн оок малду, бир атту болгоныс. Оморды колхозко табыштырып бергенис. Колыста не де артпаган.

— А канай јатканаар?

— А канай јадар? Аштаган, суузаган, шыралаган.

Карган Кордоева Тазымай ӱрӱкӱннин куучынын угуп, ВКП(б)-нын Кӱнбадыш Сибирдеги крайкомынын качызы Р. И. Эйхенин партиянын Ойротияда обкомынын Пленумында ноябрь айда 1935 јылда айткан сӱстӱри санаама кирди. Ол мал ӱскӱрер аймактарда јаткан колхозчылар јуртхозартельдин јаны Уставында айдылганынан чик јок ас мал тудуп турганына ажару эткен. Ого ӱзеери кӱп колхозчылардын личный хозяйстволорында саап ичер уй да, минер ат та јок болгон. «Кӱш-Агаш, Кан-Оозы, Ондой аймактарда колхозчы эки-ӱч кой тудары Бийский райондо бир койон тутканыла тӱней — деп, Р. И. Эйхе темдектеген. («Туулу Алтайдын историязы аайынча сурактар». 1980 ј. И. П. Эдоков «Претворение устава сельхозартели в колхозах Горного Алтая» (1935-1937). Стр. 128. издание НИИИЯЛ).

Кӱш-Агаш аймакта, онойдо ок Курайдын да чӱлинде, маала ажы, картошко бӱтпес, улусты аш кыралап билбес. Јиген курсагы јангыс ла эт ле сӱт. Малды айрып аларда, омор нени јиген, канайып јӱрген — кижии кайкаар. Бу алтай улусты тыны база бек ле бӱткен албаты.

— Бастыра јӱрӱмимде мал кӱдӱдим, колхозто иштедим - деп, Кордоева Тазымай ајдат. — Уйлар да саагам, койлор до, јылкылар да кӱдӱгем, кыра да тарткам. Ол јӱрӱмге кӱрӱ, эмдиги јӱрӱм коот-јыргал не. Тӱни-тӱжи иште, аларын јок. Јӱрӱм эмеш ле ондолып келерде, јуу-чак баштала берди не.

— Ол Боктон деп кижии нени эткен, кайда иштеген?

— А ол актив болгон эмей. Колхозто до иштеген, качы да болгон.

— Бичикчи кижии бе? Кайда ӱренген?

— Бойы ла үренген кижі. Улустаң ла көрүп, бичип, кычырып үренип албай. Айла ол тушта улус јилбиркеек, албаданчан. А балдардын адазы килеңкей, јалакай кижі. Интернатта јаткан байа өскүс-јабыс балдардын аштаганын көрүп болбой, бир карган јылкыны сойоло, оморды азыраган. Бу јирме тогус па, айса одус па јыл болбой. Мал та колхозтын, та обществонын? Ол малды мойнына салган. Онон бу колхоз тушта ферманын заведующийи болуп иштеди. Мынайып туруп, 1937 јылда айдагылай берди. Албатынын өштүзи дешти. Онон ло суру-чап јок. Вожогон ло болбой. Ол та нени эткен? Онын бурузын мен билбезим. Кату өй болгон туру.

Бис куучындажып ла јадыс. Кокыр, каткы. Пётр Јобүрович ле Тамара сурактар бергилейт. Јаан јашту кижі билерин айдып ла берзин.

— Бу Аба-энем быјыл не ујадады. Азыйда не аайлу куучындайтан эди. Иштеген де, јүрген де өрөкөн. Акыр, ол Санаев Сарыбаш ненин учун ајдаткан эди, аба-энем?

— Сарыбаш па? Эйе, бу туку јуудан озо болбой? Одус алты, одус јети јылы ба мынызы? Байрам. Колхозто мөрөй болгон, атту јарыш болгон. Конторага улус јуулган. Омордын кемизи де айдыптыр: «Слер не мөрөйгө киришпей, отураар?» — деп. Мыны угала, Сарыбаш айда салган турбай:

«Мен сойоры јанынан мөрөйлөжөрим, өскө јанынан мөрөйлөшпөзим» — деп. Кем де милисеге бичиген, мачериал јазап ијген. «Колхозтын малын сойотом деп» — айтты деп. Бу ла сөстөри учун оны он јылга түрмелеп салган. Ол түрмеден чыгып келеле, узак јүрген. Јүс јаш јажаган дежетен. 1980 јылда өлгөн.

А јуу-чактын өйинде не аайлу күч болгон эди. Бисти бу Бийскийге төөлөрлү коштор тарткан калка-монголдор до аргадап туратан эмей.

— Энем монгол тилди билер. Оморло садыжып, куучындажып туратан. Тооргынын кинин берер, ол учун чай, кулур алар. Бир катап оморго казанын да саткан — деп, Тамара ајдат. Тазымай өрөкөн каткырат.

— Ол калкалар менин кабырып жүрген узун куйрукту меринос койлорым көрөлө, тала-тала каткыргылап, кыйгырлап турар:»Нохой, нохой!» — дежип.

«Нохой» дегени олордын тилиле ийт дегени не. Мынызы бистинг койлорды ийт ошкош деп, электеп турганы болбой. Айла калкалардын кожоңы сан башка, бөрү улуп турган неме ошкош. Бир катап койлоп жүрзем, кырлар ажыра бөрүлөр каңылап, улуп турганы угулат. Бу көкө түште улуур кандый бөрүлөр деп санандым. Куйка бажым жымырт ла этти. Койлорымнын бажын тозып, кырланга чыгара жүгүрүп барзам, Чуйдын жолыла калкалар барадыры. Кошту төөлөрүн једингилеп алган. Олордын кожоңы чын ла бөрүнин улужына түней. Айла жаңы база башка улус, јорукта кожо жүрген нөкөри өлзө, сөөгин мында салбас, јерине апарып салар. Төөзи өлзө, эрдин кезип алар.

Онон калка-монгол, кам-јарлык керегинде куучын башталган. Озодо бу Курай, Чуй ичинде кам да жаңду, јарлык та жаңду, кресттү де улус јуртаган болгодый. Быркан жаң ол төрбөттөрдөн келип туратаны јарт. Коштој јуртаган, садышкан.

Ол ло калка-төрбөт улус ортодо кара тармалу улус бар дежетен. Мен бодозом, олор Төбөтлө тудуш, јебрен кара жаңду улус болгодый. Ол религияны (кудайдын жаңын) бон деп адап јат. Эрликке, јердин кара ийде-күчине бажырган улус. Олор буддисттер де, ламаисттер де эмес. Кам жаңына түней жаң. Жаңыс ла ол жаңды бичикке бичип, канон (үредү) эдип салган.

Бир мындыј куучын бар. Јуунын ойинде монголдор Чуйдын јолыла төөлөрлө кош тарткан. Монголдон тере, түк экелген. Бистен дезе кулур, сахар, чай апаратан. Јолдо јаткан улус мыны јакшы билер. Бир катап кош тартаачылар Чибитте токтогон болуптыр. Олор бир айылда чайлагылап отуларда, бир төөнин кожын уурдагылай берген. Төрбөттөр мыны көрөлө, айдыптыр:

— Калак, уурдаган немени ойто экелип салыгар, онон башка јаман неме болор. Бистинг ортобыста кара тармалу, эдүлү кижји бар.

Онон бир төрбөт узун сынду, јараш чырайлу уулга колын уулап айткан дежет:

— Сен алган. Јүрерге турган болзон, экел сал, оноң башка өлөрин. Уул каткырала, «албадым» деп, күжүреп ийген.

Эки төрбөт төнниң бажына чыгып, камдаган, каргаган. Ак бөсти жайып, та неге де бажырган. Оноң бир жылдын бажында деремнениң үстине тегериден коркушту тың куйун түшкен. Байа төрбөттүң немезин алган уул кыйгырып ийеле, чачтары атрайып, жерге келип түжеле, өлө берген дежер. Ол куйуннаң айылдардын аланчыктары, базырулары торт ло бајыража берген. Төрбөттүң немелерин алган улус өлгөн, кезиктери журтыла кырылып калган да деп айдыжар. Кайкамчылу неме. Мындый ок учурал Оңдойдын Өлөти деп журтында база болгон деп уккам. База ла ол кош тартаачы төрбөттөрдөн кем де нени де алып ийген. Олор уурчыны таппаган. Оноң болчок тураның үстүне чыгала, тегери өрө кара тобрак чачып, карганып, түкүрип отурган дежер. Оноң ло бери бу журттын улузы амыр јатпас — өлүжер, адынар, буунар болуп калган деп айдыжар. Төрбөттөр бойларынын әдү-буктарын артырып салган... Чөрчөк, айса төгүн, кей куучын. Бу ла айылга јайгыда киргеним санаама кирет. Мен ол тушта айткам:

— Је эки-бир кожон айдып береер, өрөкөн. Кожоны јок кижи канай жүретен?

Петр Јобүровичтин аба-энези күлүмзиренеле, унчуккан:

— Озодо кожон до болгон, јыргал да болгон. Эмди ончозы ундылган. Бир мун тогус жүс бежен бир жылда Көкөрүде јаткан Павел деп күйүм келген. Ол тушта мен фермада уйлар саап тургам. Ол ачу аштан әмеш оос изигенче ууртап ийеле, мынайда кожондогон әди:

Кара јабаа јаш тушта
Јойу баскан јогыс па?
Каан јаны ол тушта
Камчыда өскөн јогыс па?

Сары јабаа јаш тушта
Јойу баскан јогыс па?
Совет јаны јок тушта
Качал өскөн јогыс па?

— Туку озогы кожон билереер бе?

— Озогы кожон? Акыр, мындый кожон бар эди. Оноры-тескери де болзо, айдып бергейим.

Ай таназы жалтырап,
Балдар ойногон Алтын-Көл.
Айландыра тайгалу
Амыр јаткан Алтын-Көл.

Күн шанкызы жалтырап,
Балдар ойногон Күрен-Чөл,
Күрен тай јелип, јетнеген
Күмүш ошкош кайран чөл.

— А Курай керегинде јанар бар ба, өрөкөн?
Карган өрөкөн бир эмеш санана берди. Эриндери
кыймыктайт. Кожоннын сөстөрүн шымыранып отурган
болгодый. Онон база ла араай күлүмзиренеле, айтты:

— Кожоны јок јер болотон беги? Бар эмей, а.

Көк боронун сүдинен
Көптөн, көптөн ичелик.
Көк чечектү Курайда
Көкүп, ойноп јүрелик.

Ак боронун сүдинен
Амзап ичип алалык.
Ак чечектү Курайда
Ойноп-јыргап алалык.

АРХИВТЕ АРТКАН БИЧИК

*Комургай бажы не чолтык —
Кой отогон болбозын,
Колхоз ижи не тутак —
Кулак кирген болбозын.*

(Албатынын кожоны)

«Ленин Јол» деп јуртхозартель 1930 јылда Курай өзөгинде Көш-Агаш аймакта төзөлгөн. (Ф. 42, опись 1, д. 846, ГАГААО).

«Јаңы Јол» деп јуртхозартель база 1930 јылда Чаган-Оозы деп јуртта төзөлгөн. (Ф. 42, опись 1, д. 846, ГАГААО).

Кировтын адыла адалган колхозтын төзөлгөни керегинде керелеп турган документ јок. Санаева Күдүннин айтканыла болзо, Курайда «Ленин јол» колхозтон өскө «Промколхоз» деп колхоз төзөлгөн. Кичинек колхоз. Бу анчылардын колхозы болгон ошкош. Онызы удабай јайрадылып калган.

— Колхоз чачылган. Улус мал-ажын үлеже берген, јер башка база берген. Бис колхозко төртөн кирези оок мал кошконыс. Кайра алганыс ас-мас неме. Озологон улус алып барбай база — деп, Күдүн-јенебис куучындайт. — Онон 1935 јылда бу чачылган колхозтын ордына «Киров» деп колхоз төзөлдү. Мал јок. Улус малын үзе јип салган. Бир әмеш малды «Кызыл-Мааныдан», «Ленин јолдон» алдыс. Аргазы јок кичинек колхоз, јирме-одус ла өрөкө улус.

1951 јылда «Ленин јол» ло Кировтын адыла адалган колхозторды бириктирип, Маленковтын адыла адалган колхоз деп адагандар. (Ф. 42, опись, д. 363, ГАГААО).

1957 јылда 12 декабрьда Горно-Алтайский облисполкомнын 501 номерлү јөби аайынча, Маленковтын адыла адалган јуртхозартель ойто Кировтын адыла адалган јуртхозартель деп адалган. (Ф. 33, опись 26, д. 62. ГАГААО).

1959 јылда 22 августта Горно-Алтайский облисполкомнын 285 номерлү јөби аайынча, Кировтын адыла адалган ла «Јаңы-Јол» деп јуртхозартельдерди бириктиргилеп, «КПСС-тын 21 съездинин адыла адалган колхоз» деп јуртхозартель төзөлгөн. (Ф. 33, опись 26, д. 83 и Ф. 42, опись 15, ед. хр. 10). Центральная усадьба с. Курай. (Ф. 19, опись 3, д. 65 ГАГААО).

Өйлөр өдүп жат. Үйелерди ээчий үйелер барат. Алтай
көжөндөр ол ло кеен-жараш бойы артканча.

Айдын-күннин алдына
Арта түшкен Курайым.
Аржан-кутук суулары
Агып түшкен Курайым.

Күннин-айдын алдына
Кечире түшкен Курайым,
Күмүш кутук суулары
Күркүрөп аккан Курайым.

Жараш жер. Кайкамчылу Алтай. Же бу жерде жүрүм жеңил эмес
болгон. Ончозы ар-бүткеннен камаанду. Жаан кар жааза, корон
сооктор болзо, мал кырылып калар. Азырал жок. Жакшы он
жылдар турза, мал өзүп келер. Онын да учун мында тоозы жок
малдар туткан байлар да жок болгон.

Жаңы өй. Жаңы жүрүм келип жат. Байларды кулактап
айдаары, малды жууп, журтхозартельдер төзөөри башталган.
Кемге ый-сыгыт, кемге сүүмжи, коот-кожон. «Көчүштү жүрүмди
таштап, туралар тудуп, мал өскүрер айалга төзөп, элден озо
малга азырал белетеп алар керек болгон. 1930-1931 жылдарда
Көш-Агаш аймакта кажы ла тын малга жүк ле алты килограмм
азырал белетелип турган. Азырал жоктон улам малдын төртөн
проценти кырылып калатан. Бир уйдан жүк ле 108 литр сүт
саайтан».

(КПСС-тын Туулу Алтайдагы партийный организациясынын
историязы аайынча очерктер», 1971 жыл. Стр. 110, Алтайдын
бичиктер чыгарар издательствозынын Туулу-Алтайдагы
бөлүги).

«1934 жылда Көш-Агаш аймакта 1793 хозяйство тагынан
жаткан, 1303 хозяйстволор колхозторго биригип жаткан, 490
хозяйство тагынан көчүп жүрген, 1143 хозяйство биригип көчүп
жүрген. Олордон жүк ле 58 хозяйство көчпөй, бир жерде жаткан».

(«Туулу алтай автономный областьтын историязы аайынча
очерктер». Стр. 243, 1973 ж. НИИИЯЛ).

Бу ок бичикте мындый солун јетирүлер бар:

«Көчкүн ле јарымдай көчкүн улустар биригип, журттар төзөп јадарына көчүрилип турар тушта јастыралар да, уурлар да болгон болзо, 1935 јылдын учында бу керек билдирлү ондоло берген. Бу өйгө јетире 1686 мун га јерлердин кыртыжын шиндеери, сугаттар өткүрери, јолдор салары јанынан комплексный шинжүзи божогон. 1602 га јерлердин элкемин шиндеп, корректировать, фотографировать эдип салган. 1686 мун га јерлер журттар ортозына үлелген».

Мыныла коштой Чуйдын ла Курайдын чөлдөрин сугарары јанынан чокым шинжүни 25 мун га јерде өткүрген. Ак-Турунын сугаттарын јарандырып, 670 га јерди сугарары јарталган.

«Јуртхозартельдердин јаңы Уставын јөптөөри ле јарадары јанынан өткүрген кампания көчүп жүрген колхозторды журттар төзөп, бек јадарына экелген деп айдар керек. 1935 јылдын јазында, журтхозартельдин Уставын шүүжип турар тушта, Курай журт Советинде «Ленин-Јол» колхозтын члендери бу ла көчкүн жүрүмди токтодор, деремне болуп јадар, малга кажаандар, чедендер тудар, азырал белетеер деп јоп чыгаргандар». («Туулу алтайдын историязы аайынча сурактар». (23 стр. НИИИЯЛ).

Колхозтор төзөлип турган өйлөр јенил эмес өйлөр болгоны јарт. Улус мынын алдында качан да өмөлик јатиаган ине. Кажы ла биле, өрөкө алдынан малду. Ол малына үренип калган. Улус малын, анчада ла минген адын, сааган уйын табыштырып, ыйлажып та туратан дежет.

1930 јылда декабрь айдын учында Чаган-Оозында төрт күннин туркунына јуундар өткөн. Бу, байла, колхоз төзөлип турган өйлөр. Јуунда турган сурактар:

— 16-чы партийный съездтин ле партиянын Ойрот обкомынын б-розынын, калганчы аймачный, партийный конференциянын јөптөри аайынча Совет јаннын колхозный строительстводо өткүрип турган иштери.

— Колхозтын правлениезин ле ревкомиссияны тудары.

— Јаңы тудулган Правлениеге јакылталар берери.

Колхозчыларды јаңыс јерге јуур арга јок болгон ошкош. Јуундар өзөктөр сайын өдүп јат. Темдектезе, Тон-Тытта, Кара-Ойыкта, Амыр-Тургунда. Јуунды журт Советтин члендери Тенгерекров, Таханов, Демчинов, Мадяев, Малков өткүргендер. (Ф. 410, опись I, ед. хр. 18. ГАГААО).

Колхозтын ады «Яңы-Јол». Баштапкы председатели Таханов Сур.

1932 жылда «Яңы-Јол» колхоз эки бөлүнген: «Кызыл Мааны» ла «Яңы Јол». Мынайда Чаган-Оозы журттын историясында айдылып јат.

1931 жылда 13 февральда «Яңы Јол» колхозтын Правлениезинин јууны болгон. Мында председатель Југушева, член Каланова, завхоз Төлөсов. Јуунда турган сурактар:

- Малдын контрактациязы.
- Јаскы иш керегинде.
- Оок торбок-бозуны чеберлеери.
- Башка оок керектер.

Јөби:

— Кой малды контрактовать эдер — 1700 тын.

— Сарлыктан, уйдан 100 тынды. (Ф. 410, опись I, ед. хр.

20. ГАГААО).

Протокол алтай тилле бичилген.

Мында ок колхозтордын областной съездине делегат тудулган. Делегаттын удостоверениеезинде мынайда бичип салган: «Удостоверение. Дано гр-ну Тандыбарову в том, что он избран делегатом на съезд колхозов областной, что и удостоверяет. Пред. с. с. Төлөсов. I. III. 1931».

Өмөлик жүрүм. Колхозтын баштапкы алтамдары. Ээн чөл јаландар, соок таш туулар. Туралар да, кажаяндар да, јакшы чедендер де јок. Ол ло делегат болгон Тандыбаров Ойрот-Турага канча конып јетти не? Айса ол тушта Чуйдын јолы ачылып калган ба? Ачылып калган болзо, байла, машинанын ачык кузовына отурып, түрген мантадыштан бажы айланып, элестелип өткөн агаштарды, јаландарды кайкап көрүп барадатан болор.

Көк јаланла мантаган

Көлөсө изи танылу,

Көк чаазында чий салган

Көөркий колы танылу.

Бу ол өйдин кожоны. Оны айса Курай да јеринин улузы кожондогон?

1933 жылда баштапкы апрельде Чаган-Оозынын јурт Совединин јууны болуптыр. Ол јуун мындый јөп чыгарган: «Малдын өзүмин көдүрер. Тижин малды иркек малга кожор планды јөптөп салар. «Јаңы-Јол» ло «Кызыл Мааны» колхозторды кату јакарып салар». «Школдын үстин јабар агаш кестирер, оны јардырар». (Ф. 410, опись I, ед. хр. ГО, ГАГААО).

ЈОЛУГАЙЫН ДЕП САНАНЗАМ

Кадын суу соолгожын,

Сайы артсын ордына.

Карындажы баргажын,

Сөзи артсын ордына.

(Албатынын кожоны)

Јолдын јанында јурт — ишмекчи Курай. Озодо бу «Ленин-Јол» колхозтын төс јурты болгон. Эмди мында геологтор јуртап јат. Чуйдын суузына јууктай — экинчи Курай. Азыйда мыны колхоз Курай дежетен. Ондо аргазы јок кичинек «Киров» деп колхоз болгон. Эки-үч болчок тура, алмар, контора. «Ленин-Јолды» ла «Кировты», онон «Јаңы-Јолды» бириктирип, «КПСС-тын 21 съездинин адыла адалган колхоз» төзөлгөнинең ала, бу јурт јаанап, өзүп баштаган. Бу эптү јер. Суу да, агаш та јуугында, онон салкыннаң ыжык. Чуйдын јолын јакалай јер таш, тапчы, табышту. Онын да учун колхоз мында аңылу јурт төзбөри јолду болгодый.

Ноябрь ай. Мында түней ле соок. Бу јердин улузына бу соок соок эмес. Одус беш градус ол неме бе дежер. Төртөн-бежен градус болзо, ол тушта керек болор. Курайдын үстине куу туман тура бербей база. Оромдо ийдин ээчиткен, чанактарын сүүртеген оок балдар ойноп јүрет. Эки-үч јаан кара текелер јаңы тудуп јаткан конторанын агаштарынын ортозына јылулап салган күделини бут бажына туруп, кодоро тартып, сагалдары сартаңдажып, јигилеп туру. Таш контора јааны да, соогы да коркыш. Полдоры, потолокторы чирип калган. Базарга да

коркыш. Мында кижиде будын да сындырып алар. Мен чала сооксынып, кырынылап, жылу туралуу городыма жанар күүнүм келип туру. Айла бу жердин улузын жакшы билер эмес. Көдөчү, жедекчи керек. А Пётр Жобүрович Кордоевте бош жок. Неме суразан, оноор бар, мынаар бар, оныла куучындаш, мыныла куучындаш деп айдар. Партбюронын качызы база бош жок.

24 ноябрь 1986 жыл. Эңир. Кордоев Көш-Агаш жүрө берген. Зоя одын жарып, печкеге от салат. Айылдын ижи. Ол түгөнөр эмес. Туку байа одынды жарып салатан немени. Уяттуу. Же городтын кижизи жалкуга үренип калган не деп санандым. Ай жануу. Тышкары жап-жарык ла ак-чаңкыр. Ай жангызы кандый жакшы, ошон башка шык-карангуйда тышкары канай чыгар? Байа койчыларга барала, соокко тонгом. Ол Абыйым, Адар, Таш-Согор деп жерлердин салкынын!

Корон-соок Курайда
Колым тонды кайдайын,
Кордоев деп нөкөргө
Кому дап нени айдайын?

Өдүп калган жылдарды
Өңдөйтө канай тартайын?
Ундылып калган жүрүмнүн
Учурын канай табайын?

Абыйымнун салкыны
Ачу неге комыдайт?
Ак чөлдөри жайылып,
Курай жадат, унчукпайт.

Кичинек, жаан салымын
Кижиде неге жажырат?
Айса өткөн жүрүмнүн
Айтпай менен качырат?

История бичиирге
Истежип незин базадым?
Кордоев нөкөр, ачынба,
Айса капшай жанадым!

Кордоевте не болзын,
Комыдалга үн де жок.
Унтазы жылу байбайып,
Удура көрөт килеш жок.

«Курорт» эмес бу мында,
Курай болор, ундыба.
Корбуйа тонуп, кулугур,
Кунукчылду ыйлаба.

Чейниндерге сен барып,
Ченеш жоктон сурап ук.
Абулова эжегнен
Агы-чегин жартап ук.

Олчоновторго ол барзан,
Ончозын айдар, жажырбас.
Токоёков Жамануул
Тоолоп берер, ундыбас.

Аба-энем Тазымай
Айладып айдар, угуп ал.
Санаева Күдүннин
Санаалу сөзүн бичип ал.

Акчинова ачынза,
Айдып бербес, сураба.
Саду дейтен Варвара
Санаазы, байла, бойында.

Чындакаев чын айдар,
Чыдым билер кижиге эт.
Балабаев Яхметтин
Бажы база бүдүн эт.

Кабырай деп комсомол
Канчазын сеге айтпас бет?
Чат ла неме таппазан,
Чаган-Оозына ары кет!

История айса наука?
Изи арткан кайда ла!
Ада-Курай ичинде
Албаты јаткан јажына!

Газигине отурып,
Каткырала, јүре берт.
«Соокко тонзон, кайдалык,
Мынзы менин бурум бет?»

Улустын интеллектуал кебери башка-башка болуп јат.
Бирүзи укканын унытпас, шыранкай, көгүстү, санаалу.
Экинчизи көндөй, укканы өдө ага берер. Үчинчизи билер де
болзо, көп сабазын ундып салган. Мыны склероз дейтен беде?
Научный јанынан. Айла јаан јашту улус бала тужын, јаш
Јылдарын ундыбас. Ненин учун дезе ол элкем ле јаркынду
телекейге, јүрүмге, ак-јарыкка көс ачылып, јүрек эрчимдү
согулып турган өй ине. Кижинин меези каткалак тужы. Бу ла
тогузон јашты ажа берген Кордоева Тазымай инсульт оорунын
да кийнинде көп немени айдып отурат. Оорубаган болзо, ол нени
айтпас эди? Ол туку 1951 јылда Көкөрүден келген күйүзинин
кожоңын канайып унытпай јүргөн? Ол тушта Аба-эне фермада
уй саап, сүт толгоп, прастагынан аракы азып туратан. Аракы
ичер улус јок. Ичсе, эки-јангыс фронтовик ичкей. База јажы јаан
улус ичер. Астан, эбештен. Павел күйүзинин алдында аракылу
чөйгөн турган ла болбой кайтсын.

Күрен тайган кажайды,
Күстин күни болтон бо?
Күйүн бажы кажайды,
Карыганы болтон бо?

Ак-Туру бажы кажайды,
Кыш түшкени болтон бо?
Айылчы бажы кажайды,
Карыганы болтон бо?

АРАКЫНЫ ИЧЕР БЕ ?

*Ачу-корон аракы
Адын буулап берер бе?
Жаман-шалба танмалар
Айлын сакып берер бе?
(Албатынын кожоңы)*

Je бүгүн өскө өй. Ачу-корон ашты ичерин токтоткон. Онойтпос арга жок. Энези балазын ундыган, эри ижин ундыган. Бу сурак аайынча Курайда май айдын 30-чы күнинде 1986 жылда улустын тал-табыштуу жууны болгон. Мында турган сурак: аракыны чек чачар ба, айса айына талон үлеп, бир кызыл, бир ак аракы алар ба? Аракыга улус үренип калган. Одус жылдын туркунына ичкен. Жүүлгенче, өлгөнчө ичкен. Учунда барала, ичинде барлу келиндер, школдо үренген жаш балдар аракыдай берген.

Айла ол өткөн жылдарда магазиндерге кирип келзен, алар неме жок, аракы десе көк-чанкыр шыгырт эдип калган турар. Бүткүл деремне эзирик. Азыралда мал ундылган. Не болгон? Жал акча алган, таакы саткан, төрөөн келген, бала чыккан, кижин өлгөн, той болгон, юбилей өткөн, чыккан күнин темдектеген, школ божоткон, шофёрдын правозын алган, жоруктан жанган, өлгөн тарткан, одын тарткан, жетинчи, төртөнүнчи күндерди темдектеген. А-а-а! У-у-у! Жамылуны жанга бодобос, бийди бийтке бодобос.

Аракыга удур катун закон чыгып келерде, улус серип, санана бербей база! Кижн — ол мал эмес не. Меелү, башту.

Бу законды чыгарып, аракы астап, жоголып турганына сүүннп, бнр алтай эне-өрөкөн мынайда айткан дежет: «Эртен тура туруп, Горбачёвко мүргүйднм албатынын жолунан ачу-коронды жайлатканы учун, уулдарымды түбектен айрыганы учун, көөркийге быйан айдадым». Законды партия ла башкару чыгарган, оны текши албаты-жон жараткан. Мынызы жарт. Же кижн бойынын быйанын чокым кижнге айдарга күүнзейт. Партиянын бажында турганда ончоны ол башкарып, көдүрнп турбай. Баштаачы кижн кайда ла болзо, карууны элден ле озо бойына алынып жат.

Жуун колхозтын клубында өткөн. Улус жаан элчн жогынан жуулып келген. Аракы жанынан сурак — тегнн сурак эмес. Кандый да ичетен кижн «мен — аракызак» деп качан да айтпас. Онын учун ичер де улус аракыны азыйда чылап, көнднре сатсын деп некебей жат. Талон керек. Тойго аракы керек.

— Кижнннн айлына кижн кирер, жыргал болор. Бнр шнл жок канай отуратан?

— Уулым той эдер. Он кайырчак аркы керек!

— Одынды кем тартар? Тракторист болбос! Бутылка жогынан!

— Талон, талон керек.

— Төмөнгн Курайда чылап.

— Пётр Жөбүрович, бу ден өйннен өткүре не катуланар?!

Жуунда улусты аракы ичншти токтодоры жанынан Партиянын ла Башкарунын жөптөрнле таныштырыш башталды. Ончозы тым, лапту тындап отурдылар. Ондо айдылган сөстөр ончозы чын. Аракынын жетирип турган түбектернн ончозын тоолоп салган. Аракыдаштан улам иш жайрадылып жат. Билелер бузулып жат. Өлүм, жеткер келет. Жедикпес, кенек балдар чыгып жат. Кижн кижн бүүдүмнн жылытып салат. Же аракыны тазылынан ала жок эдер деген сөс жок. Айдарда, өйн-кемннде ичерге де кем жок. Кандый да штрафтан, кандый да кезедүнен ичер кижн коркыбас. Үрөннп, жаңжыгып калган. Торт ло кујурсап жат.

Тышкары жылу жас. Май айдын учы. Курайдын да куу чөлдө-рн жажара берген жадыры. Же клубтын ичн соок ло бүүрүнкий.

Президиумда отурган улустын чырайлары бозомтык көрүнөт. Жаңы законды шүүжиш башталарда, зал торт ло күүлей берди.

— Чын закон. Макалу.

— Талон! Мен талон учун.

— Сеге жаңыс ла јудар керек.

— А сен ичпес турун.

— Чын закон. Је талон керек!

— Чын. Бир чилден база не боло берер!

— Ичпезе — торт.

— Талон! Талон учун үн берер.

Колхозтын председатели Пётр Јөбүрович Кордоев энчигип болбой, туруп чыкты. Аракыдаштан улам болгон ончо түбек онын јардына түжүп јат. Ойто ло аракыдаш башталар, ойто ло иштин дисциплиназы бузылар, план бүтпес. Бу өткөн јылдын ноябрь айынаң ала Курайда аракы сатпаган! Кандый јакшы! Эмди бир де шилден аракы садыш башталза, ого шылтай аракы азыш, сыра ачыдыш башталар.

— Арайаар, арайаар, нөкөрлөр! Бу аракы ла дезе, билинбей калар кайткан улус? Сен ол туку турлудан не келген, уул?

— Ұним берейин деп, талон учун.

— Аракы ичпезен, өлбөзин. Ноябрь айдан бери мында аракы сатпады. Оноң торолоп, суузап өлгөн кижии јок. Ончо улус серий берди на. Чырай-баш та јарыган, чимирик-чилекей де јоголгон, кийим-тудум да ару боло берген. Айлы-јуртын, кажалан-чеденин јазап аларга агаш, материал сурап, улус та конторого келер боло берди. Азыйда айдарын: «Эй, өгөн, агаш алып, бу туалет тудуп алзаар».

— А чорт эдер оны? Агаштын төзи јок эмес, ак јалан ас эмес.

— Турага сенек не тудалбас?

— А кайдар оны? Ого нени сугатан?

Иштеп алган акча ичишке ле барып јат. Бир јылда бу јурттан төртөннөн артык улус божогон учурал бар. Олордын көп сабазы аракыдан, јеткерден. Адынып ийген турар, буунып ийген турар, авария бол калар, эзирикте жыгылала, чарчап калар. Болор эмес пе?

Зал - шык. Улуста үн јок. Кажы ла кижии сананып јат.

— А балдар? Жаш үйе керегинде сананыгар. Бу ла беш-алты класстын борчоголоры эзирик жүретен, ундып салдаар ба?

Кордоев айдып ла јат. Аракынын јеткерин тоолоп ло јат. Зал тындап ла јат. Бу ла јуукта Пётр Јобүрович меге айткан: «Бу аракы деп немени јоголтпогон болзо, мен жүрерим, та јок. Эзирик немелер өлтүрлеп салар эди. Айса, бу бистин улустын кедери коркыш не. Төөнин чүши ошкош, тескери барар».

Пётр Јобүровичти ээчий фельдшер келин, Евдокия Токтомысовна, сөс айтты. Медицина аайынча аракынын эдип турган јеткерлерин тоолоды. Аракычы улустын, анчадала аракычы үй улустын балдары кенек, сагыжы тутак болуп турганын темдектеди. Кату жүректү, калју балдар көптөгөн деп айдат. Дебилдер, једикпестү балдар үренип болбой јат.

Мыны угуп, торт ло кижинин чачы атырайар. Анчада ла калганчы јирме беш јылдын туркунына улус жүүлгенче ичкен. Городтын, јурттардын оромдорыла тўнде базарга да јеткерлү болгон. Өлтүрип, кенеде согуп салардан маат јок. Байрамдар, банкеттер, тойлор, юбилейлер. Төгүн каланы сөс, төгүн макташ, айткылаш. Улаганда улус, укканым аайынча болзо, балазы Јуртка барза, он кайырчак водка тургус деп айдар. Ондойдын, Кан-Оозынын улузы одус-төртөн айыл кудалаар. Курайдын да улузы куру отурбас болгон ошкош. Бир машина аракы бир күнге ичилип калатан дежет.

Менин кийнимде эки үй кижии отурган. Экилези кимиренижет: Бирүзи: «Ичерим, ичерим! Ичиксегим келип туру». Экинчизи: «Уулым той эдер, Улаганнан кижии ал јат. Кудага он кайырчак аркы керек. Бис улустын учы ба? Јыргабас па? Төрөөндөрдии күндүлебес пе? Балам јангыс катап јыргал эдер, јүс катап этпес».

Јангыс кудага он кайырчак водка керек болуп турган болзо, тойго, байла, одус-төртөн кайырчак керек болор деп санандым. Баш бол! Бир кайырчак водка ол өйдөги баала орто тооло јүс салковой болгон болзо, он кайырчак аракы бир мун салковой, отус кайырчак аракы үч мун салковой! А сойгон малдын, аскан курсактын баазы канча?

— Болор! Голосовать эткер! — деген үндер.

Кордоев:

— Акыраар, акыраар, нөкөрлөр! Бу Аржан Адаров деп писательге сөс беригер.

Мен база айттым ла. Тын ла айттым деп санандым. Улус жакшы укты. Бодозом, аракы да сүүйтен күлүктөр аракызын чачып ийгедий.

Кордоев:

— Талонды албас. Мойноп ийер. А той болзо, юбилей болзо, бир эмештен берер. А талон алар деп жөп чыгарсаар, мен слерге «как» председатель айдып турум. Ол тушта талон до болбос, той тушта аракы да болбос. Оосторын ачала отурла.

Онон бажын салактадып, отура берди. Коммунисттери де, активтери де сөс айтпайт. Көп сабазы бир шил ак, бир шил кызыл учун учына жетире тартыжар деп, шык сананып ийген болгодый. Аракы жок канай жүретен? Сарсу-сапты да эмдезе керек. Айла бир шил аракыдан не боло берер? Бир айга?

Жууннын председатели өрө туруп жарлады:

— Бу сурак журт албатынын күүниле болор учурлу. Журт-жон нени айдар, андый ла болор. Талонды алар деген улус кол көдүрзин!

— Бир, эки, үч, төрт, беш. Эй, уул, сен эки колын көдүрбе. Таак, жарт.

— Эмди албас деген улус кол көдүрзин. Ол жанын сен тооло, уул. Бу жанынан мен тоолойын. Так, так. Бир, эки, үч, төрт, беш... Эмди итогторын көрөли. Одус жети үн алар деген, отус алты үн албас деген. Алар деген улус бир үнле артыктап ийди. Айдарда, аракынын талонун алар.

— Төгүн! Жагыдан голосовать эттир!

— Чын! Чын! Болор! Демократия кайда?!

— Бир үнге көп! Божогон!

Ондый болзо, тойлоорун! — деп айдала, Кордоев чыга конды. — Мен сендерге талонды көргүзерим. Менен жөп жок талонды түней ле албазындар. Жарт па?

— Жарабас, өгөн... Же не бербес?

— Сеге чек бербес. Билбей турун ба?

Бу кече өткөн керек, эртен — история. Талон учун тартыжу мынайда божогон. Демократия жеткен де болзо, женелер куру

артып калган. Он кайырчак аракыдан болгой, бир де шил аракы жок. Ичиксеген кижиге база кургак. Бүгүн ичиксеерин, оной ичпезен, эртен ундыл калар.

— Же меге озогызын ойгозор, эртезин элтертер улус керек. Пётр Жөбүрович Кордоев сүре ле айдып жат.

— Сен, Аржан Ойинчинович, жаан жаштуларла куучындаш. Колхозты төзөгөн, көдүргөн, коркыштуу уур жылдарда иштеген көөркийлер жылдан жылга корооп жат. Канчузын кара жер көм салды. Эмдиги улус озор чылап иштейтен болзо, кижиге нени этпес эди?

Деремнени өрө базып барадала, айттым:

— Аракыны чек токтодор, онызы чын. Же аракы жокто кезик улус палитуралар ич жат, корон ич жат, ол жат.

— Өлзин! Кырылзын! Карам жок. Ондый немелер же не керек?! — деп, Пётр Жөбүрович арбанды. — Слерлер, писательдер, база ла жударга мастерлер эмейер. Ол кем эди? Бир ыргак неме? Абу азыйда гостиницада сүре ле эзирик жүгүр жүрөтөн.

Мен онын адын айтпадым.

— Ол эмди ичпей жат, ончозы ичпей жат. Сен писательдерге тийбе, бойыннын колхозчыларыңды короннон айры — дедим. Бу, айла, Пётр Жөбүровичтин тили коронду-у. Эмди жуунда жөнүдүрүп ийеле, ачузын бадырып болбой, меге тийиш жат.

30 май 1986 жыл колхозтын историясында артып калар учурлу.

ЖҮРҮМ ЛЕ ЧӨРЧӨК

*Көбөн кары жаагажын,
Базарга жакшы Алтайым,
Көк чечеги чыккажын,
Көрөргө жараш Алтайым.*

(Албатынын кожоны)

Ончо улус озогызын ойгозып болбос. Айдар ла кижиге айдар. Жаш агаштар бүри жайылып, жажыл өлөн чыгып келген ой. Жаңгыс ла Ак-Турунын ыйык-сүмерлеринде кыш, ак-мөңкү кар. Курайдын шоркырап аккан суузынан ыраак жокто, тарбыл тыт

агаштардын јанында, тыштын агарта череттеп салган эки кып тура, туранын јанында айыл, чеден-кажаган. Бу алтан јылдарда туткан тура болгодый. Ол тушта јүрүм жаңы-јаңы ла ондолып турган ой болгон. Бир кып болчок турадан эки кып турага көчүп турган ой. Эмди улус тутса да, төрт кып туралар тудуп јадылар. А ол болчок тура, эмди бозунун туразы.

Санаева Күдүннин айлына кирип бардым. Јакшылаштым. Таныштым. Кожо јуртап јаткан кижизи Катучинов Сергей Иванович деп кизи эмтир. Владимир Сергеевич Катучинов ты мен јакшы билерим. Оны-мыны куучындажып, чайлап отурдыбыс. Алтай айыл чайы јок болор эмес. Айла бистин улус кандый күндүчил! Мен ижи-тожым керегинде, келген амадум керегинде айттым. Күдүн-јенебис, билбезим, көрбөдим де деп айтпады. Куучын бойы ла јайым өдүп јат.

— Јетен јашту болдым. Сөөгим сагал.

— Сагал сөөктү кизи сагал јок болор бо? — деп сурадым. Кокырлаган аяс. Күдүн каткырат.

— Та, кем оны ајар турган. Је јети-тас сөөктү улуста сагал јок болор. Онызы чын. Озо чакта јети-тас сөөктү кизи «јерим — сас, кужым — тас» дейле, саска кирип јада берген, саска јадарда, сагалы јыдыйла, тўже берген дежер. Оной ло айдыжар — деп, Күдүн тегерик столын јылдырып, чайын урат. Катучинов Сергей Иванович јаан талбак кулактарлу, чанкыр көстү кизи. Бистин куучынга тын киришпей, тындап отуры.

— Бу ла мында, бу завод дейтен јердин јанында, 1932 јылда јаскыда промколхоз деп неме төзөлгөн, онон күскүде чачылып калган. Улус малын үлешкилеп алган. Мында деремне јок. Тоолу кийис айылдар. Ол тушта Согоноков деп кизи койчы болгон. Онон ол ло Чындакаев Паапайды, Тыбулов Кадытты, Јармалайды, Согоноковты колхоз чачты, јайратты, каршу керек этти деп, айдагылай берди не. Ой кату, килезин бе база. Мен бу тайга-ташта ла өскөм. Јиилектү деп јерде. Ол тушта кизи неме билер эмес. Коркынчагы да коркыш. Ол 1931-1932 јылда Курайдын чөлине машина деп неме баштап ла келген болор. Ол ло күркүреп, тиркиреп келеткен немени көрөлө, кабыр жүрген малыңды таштап, туу-ташка ден учуртып отурарын. Ол тушта мындый трак јол бар эмес. Машина ак чөллө мантап барадар.

Улус айлынын эжигинен бажын чыгарып, көрүп турар. Ба-та-а, бу неме атазы. Айла жыды жаман неме. Бензин бе айса нези?

Баштапкы промколхозко бис төртөн кирези кой кошкону. Үлежер тушта неме ас келишкен. Аргалу-күчтү улус озолоп ийбей. Адам туку 21 жылда божоп калган. Оспонон бо, айса мынызы типтең бе? Бала тужымда аштап та жүргем, энем улустан суранып та жүрөтөн.

Онон бу 1935 жылда мында Киров деп колхоз төзөлдү. Кичинек колхоз. Тоолу ла өрөкө. Улус жок. Иш эткедийлерин, колхоз чачты дейле, айдагылай берген. «Ленин-Жол» колхозтон беш өрөкө улус колхозко кирген. Мал жок. Улус малын үлежеле, жип салган да. Малды биске «Кызыл-Мааны» колхоз берди. Ол колхозтын малы көп болбой. Оңдо жаан байлар жаткан да. Саама деп жаан бай болгон. 1936 жылдан ала колхозтын койын кабырдым. Бу ла тайга-ташта, кондыйда жаткан не. Кижиге нени көрөр, нени угар.

Агаш айыл. Түүнүктө көк тенери. Тышкары кидим жас. 1986 жыл.

Айылдын ичи ару-чек. Өткөн лө бүгүңги ой мында биригип калган. Озогы ла керем, озогы ла казан, мында ок транзистор-приёмник. Кандый куучынчы, жалакай кижиге.

— Жуудан озо жүрүм эмеш ондоло берген эмей. Бис член атту да болгону. 1941 жылда август айда өгөнімди фронтко апарды.

«Киров» колхозтын баштапкы председатели Осокин Семён деп орус кижиге болды. Алтай тилди билер. Бу ла өзөктө, Курайда, жаткан Осокина Вера — онын үйи. Колхозто иштеди. Уй саады, саржуэтти. Бисле кожо жуунын-чактын шыразын көрди. Жакшы улус. Бала-барказы ончозы алтай тилдү. Осокинди одус жети жылда айдагылай берди. Оны ээчий Токойоков Михаил болды — база түрмеледи, оны ээчий бир канча кыра ашты мөндүр соккон учун, Маралов Орозбайды алып барды. Ленин өлбөгөн болзо, андый законго жарабас неме болбос эди. Же ол ло Михаил Токойоков 15 жылга журт Советтин члени болгон. Учунда айдагылай берген.

Ол бир улусты 1930 жылда кулактап, айдап турарда, өскө жерге барып, ончозы кырылып калды. Жаан байларды айдагай, же курсагына жүрген улусты не айдаар? Малы айрып алатан,

бойын пастых эдип салатан. Кайда барар ол? Совет жаннаң чыгып?

1941 жылдан ала жуунын эн ле кату жылдарында жылкы мал кабырдым. Токтошева Жайты деп келинле кожо. Айла ол тушта соок деп немени не деп айдар. Алтан градуска једип туратан. Јер оду. Агаштын төзи, ак јалан. Колын жылытсан, аркан тонор, аркан жылытсан — алдын тонор. Бөрүлер деп неменин көби де коркыш. Малды кой чылап чогып алала, коно каруулдап турган неме не. Бөрүлер чубажып жүрер. Түндү-түштү малдын јанынан айрылбас. Кардын да јааны коркыш. Кату өйдө кижини кудај да кызыйтан турбай! Баш ла бол. Шыраны база көргөн лө. Ол тушта мен бир уулду болгом. Эмди ол уулым тогус балалу.

Малды канайып ла кичееп, каруулдап турзан, бөрү деп неме јара тартып ла ийген турар. Јиир курсак јок. Бу кижиде неменин тыны база бек ле. Онойып ла соокко өдүп, шыралап жүреле, өкпөмө оору таап алгам. 1969 жылда Барнаулда военный госпитальда өкпөмө операция этпеген болзо, жүрбейтен кижиде. Өкпөмди профессор кескен. Ак кийимдү кижиде. Онон мениле кожо Кан-Оозы аймактан бир Наева деп алтай келин јаткан. Ого салатан уколды меге салып ийерде, арай өлбөөн јогым ба. — Күдүн Сануновна каткырат. — Тирү кижиде база нени ле көрбөй.

Куучын табылу өдүп ле јат. Чайлап ла јадыс. Мен кызыл кыпту дептеримди алып, оны-мыны бичийдим ле. Солун куучынды угуп отурала, кижиде бичиирин де ундып ийер.

— 1941-1943 жылдарда бу Вера Осокинанын сыйны Александра Цырина колхозтын председатели болды. Эр улустын айдаарын айдаган, жууга аларын жууга алган. Та ненин де учун Болтоков Санабас ла Олчонов Павел артып калган. Саватов Тошпок деп карган өрөкөн арткан. Ол ло. Ончо ишти эткен улус — келин-кечкин, бала-барка. Жуунын өйинде Кызыл-Таш деп јерде арба бүтпеген болзо, торолоп өлөр эдис. Ол аш канча улустын тынын алды не. Бу коштой јаткан «Ленин-Јол» до колхозтын улузы онон тынын алып турбай! 1943 жылда бир кандый да јиит келин, — ады Ариша бедиде? — биске келип, председатель болды. Онон 1944 жылда Осокин Павел колхозтын бажына турды. Ол айдада берген Семён Осокиннин карындажы. Је мен, тайга-ташта, койдын-малдын јанында жүрген кижиде, нени

көрөрүм, нени угарым? Осокинди ээчий та кем иштеди болбой? Санаама кирбейт. Айла биске председательдер токтобойтон, ээчий-деечий элестелип калар. Олордын кезиги бир жыл, жарым жыл иштеген турар.

1950 жылда «Ленин-Жолды» «Кировко» кожоло, «Маленков» деп адады.

Онон 1957 жылда «Маленковты» ойто «Киров» деп адады, 1959 жылда «Кировко» Чаган-Оозынын «Жаңы-Жол» деп колхозын кожоло, «21 съезд» деп адады.

1950 жылда бистин колхозко Кожанов Бубан деп казах кижиде председатель болуп келген. Узак иштебеген. Бис ол тушта жаскы кыра ижинде иштеп турганыс. Оны машиналы алып келгендер.

1957 жылда ойто ло Павел Осокинди экелдилер. Ол мында өлди. Онын ордына Ельдепов Степан деп кижиде келип иштеди. Онын кийинде Кашин Николай келди.

Алтан жылга жетире айылда жатканыс. Тура жок. Балдар айылда чыккан, айылда чыдаган. Бу чичкечек агаштардан туткан тура. Мыны бу Сергей бойы тутты. Одынды кижиде жойу жүктенип жүрөтөн эмей.

— Слер бу жердин кижизиде бе? — деп, Катучиновтон сурадым.

— Газетке сүрө ле бичип туратан эдигер.

— Бу бичикчи кижиде, бойынын алдына — деп, Күдүн унчукты. — Бичик билбес кижиде түнле түнгей, бичик билер кижиде түшле түнгей.

— Кандый чын айтты!

— Менин сөөгим көбөк. Чыккан-өскөн жерим Теленит-Сортогой. 1949 жылдан бери мында жадым. Чотобот болуп иштегем.

— Өгөөним жууда-чакта короп каларда, бу кижиле бириктим. Онон үч бала таптым.

— Бу аракы деп немени токтотконы кандый?

— Мен оны ичпейтем, онын бары да, жогы да меге түнгей. Же бу аракыдан камык улус короды не. Аракызык келиндер ончозы өлди. Авария болды, жеткер болды. Өлүшти. Буунган турар, адынган турар. Эмди аракы божогоны тыш болды. Аракыдап турган улусты көрөр күүним жок! Бу отурган неме

база. Токтобойтон. Онон улам партиязынан чыгартып турбай.
— Күдүн өгөөни јаар колын уулады.

— Өскө керек эмей ол. Аракыдан эмес — деп, Сергей Иваныч кородойт.

— Же, же, аракы көрзөн, айрылар эмезин...

Мен куучынды өскөртип ийерге, сурадым:

— Кижиге канай бардаар, куучындап берзеер?

— А канай барар? Барган чылап ла баргай. Мен јиит тушта омок, капшуун кижиге болгом. Түлкү де јыга сокком. Онон балтырганда јүреле, бөрүнүн балдарын да өлтүргөм. Јооноп калган немелер. Эки неме. Ол учун сыйга бир кой, јүс салковой акча алган эдим.

— Слерди аларга турган уул узаак сөстөди бе? Сүүдим деп айтты ба?

— Сөстөп турбай база. Сөс јогынан кем баратан? Эки кижиге сөс айткан, болбогом. Ол јууда өлгөн өгөөним, Торкун Санаев сөс айдарда, јөбим берип ийгем. — Күдүн каткырат. — Байла, јараган туру. Менин кыс фамыйлам — Токойокова. Токойоков Јаманул менин карындажым. Туку озодо, каан јангы тушта, улус кабайда баланы кудалап салатан. Кысты тудуп та апаратан. Ол өйдө кыстын баазы јаан болотон эмей. «Бодо» деп неме төлөйтөн. Кыс кижиге јирме јашка јетпей кижиге барар учурлу. Јирме јаштан ашкан кыс баланы үйи өлгөн кижиге беретен. Озодо јүрүм ондый кату болгон туру. Эмди ле талдажып, таштажып турбай.

— Бу јерде озодо бай улус болды ба?

— А болбой база. Мал өзөр, јон јуртаар кин алтай не бу? Мында Аднак, Мајаа, Чаганак, Сопо деп байлар болгон дежер. Аднакта бир јалчы кыс болгон. Ады — Назын. Байдын үйи коркышту казыр эмеен болгон дежет. Ол баланы кыйнап, корон соокто өдүги јок чыгара сүрүп ийер. Онойып туруп, буттарынын сабарлары үжүп, түжүп калган деп айдыжатан. Онон байларды кулактап айдаар тушта, кысты шылаган туру. Бала ончозын айдып бербей база. Оны айла төс Алтайдан, Ондой аймагынан, экелген бала дежетен.

— Бу јерде камдар болгон бо? Айса абыстар, јарлыктар болгон бо? Улус неге мүргүген?

— Бу Курайда јаан серкпе болгон. Чибитте база. Мынын кресттүзи бар, креси јогы бар. Мен крест јок кижн. Бу отурган кижн кресттү болбой...

— Эйе, мен крестү кижн — деп, Сергей Иванович унчукты.

— Мында Јимеш деп кам өгөөн болгон. Туку Аркыттан, Ак-Боом деп јерден Балыкчинов Тас деп кам келип јуртаган. Озо чакта неме. Бу ла отурган Тазымай Кордоева, энемнин сыйны, база јаан кам болгон. Манул да деп кам болды. Онызы 1936 јылда өлди.

— Кам канайда камдайт? Айдып берзеер.

— Ундул калган неме не — деп, Күдүн айдат. — Алтайына, кудайына мынайып мүргүп, алканатан эди:

Колтыгына сыгынып,
Койынына королоп,
Корголјын бажы мызылдап,
Корум мен деп козурап.
Тайкылбастан такадан,
Тайбалбастан коноктон.
Јеерен атту јерсү Бий,
Алты јылга арынап,
Јети јылга јепсенип,
Ууры јолын уйрукла бөктө,
Бөрү јолын бөрүкле бөктө.

Түнгүрди аркардын, кочкордын терезиле јабар. Орбуны артыштын (арчыннын) тазылынан эдер. Түнгүрдин бойын кайын агаштаң эдер. Чүми јаан неме туру.

Озодо айылээзи божоп калган болзо, оны јарым түүник айыл деп айдар. Бу менин санаама кичинек тушта немелер кирер, ундылбас. Бис туку «Кызыл-Маанынын» јеринде јатканыс. Бу 1923 јыл болды ба, кандый? Бис ончобыс оорыганыс. Јокту-у јатканыс. Энем кам экелип, камдаткан. Бу ла таай эјемди, Тазымайды, бойынын сыйнын туру. Јаш та, јараш та, омок то. Оны јаан кам дежетен. Эјем камдап турала, айткан:

— Сүнези ол јерге барбаган, эдеги күйүк өскүс баланын көрмөзи кирген эмтир.

Онон эжем тунүрин тунгүлдеде согуп, ийиктелип, айылдын ичинде немелерди аңтара-тунтере тарта бербезин бе. Бис, оок балдар, кут жок. Онон та нени де тутканчылаган, ачу-у, жаман табыш чыккан. Кыйгы ба, айса не? Онон оны алып ла барган эди.

Бу жердин камдарынан жети тунүр жууган болор керек. Олорды онон бу сельсоветтин устинде, жабынчынын алдында илип койгон туру дежер. Бу мында кресттү казах жаткан, орус үйлү. Фамийлазы Емельянов ошкош эди. Качы болгон. Ол ичи энчикпес күрүм сельсоветтин устинде тунгүрлердин бирүзин алып, оны тунүреде согуп, камга өткөнишкен туру. Оной туруп, бир балазы божогон. Казагыс коркыган. «Калмактын көрмөзи алып ийди» — деген. Качып көчкөн.

Камдардын тунгүрлери атту. Камда эки тунгүр болор. Олорды ол эки чоокыр аданым да деп айдар. (Адан дегени акта төө). Бир тунгүрди бир көрмөскө жазаган. Экинчи тунгүрди экинчи көрмөскө жазаган туру. Кам деп неме көрмөстү, элчилү-элбистү болор не. Тайылга тайза, таскак тудар. Таскактын устине тайылганын сөөгин салар, алдына тегерик жалбак таштар салар. Олордын ады саң. Оңдо артыш өртөөр. Айылдан анча-мынча ыраакта тайылганын терезин илип салар.

Жылкыны жагыс ару Алтайына такып, тайып жат. Кара көрмөскө жылкыны качан да тайбас. Көрмөскө кара уй тайатан туру.

— Көрмөстөрдө ат бар ба? — деп сурайдым.

— А бар эмей база. Көрмөстөрдүн ады — Чачылу, Көдүргелү, Моол-кам, Көбөк-кам, Саал-кам, Бошко эмезе Жабак-кам, эмеен көрмөстөрдүн ады — Тонжоон эмеен, Чий көс эмеен, Жаан эмеен.

Озо алтай улуста Караш деп неме бар. Эжиктин бажында турар. Бери киргенди, ары чыкканды көр турар. Көрмөс эдүни үйге кийдирбес, каруул болор. Ол Караш деп неменин учуры андый.

Озо чакта, Тус-көл деп жерде, бу ла Курайдын ла Улаганнын тайгаларынын ортозында, бай айса кандый, тонжоон сөөктү эмеен жаткан болуптыр. Өлө атту, төртөн эчкилү. Бу тул эмеен болгон ошкош. Ого үзесри жаан кам. Тонжоон сөөктү үч уул мыны тоноор, өлтүрер деп сананыптыр. Олор барала, онын сок жагыс уулын өлтүргөн. Камдап жаткан эмеенди бойын өлтүргөн.

Төртөн эчкини айдап алып, өлө атты јединип алып, келип јадар болзо, кам эмееннин бажы кийнинен ары тоолонуп келедер туру. Байа уулдар ойто кайра барала, кам эмееннин бажын кезеле, штанына сугала, көлдөөн чачып ийген болуптыр. Онон ло бери ол көлдин тузы јылыып калган дежер. Бу та чын, та кей куучын? Је орды јок неме болбой јат.

Ол ло тушта меесте бир кыс койлоп јүрген. Койлоп јүрерде, онын јанына кызыл-јеерен атту, кызыл тонду үй кижии јортып келген.

— Өлө ат јединген, төртөн эчки айдаган улус өтти бе? — деп, ол сураптыр.

— Бу мынайда ла өткөн — деп айдала, кыс билинбей калган, јүүлген, онон коркышту јаан кам болгон дежер. Мынайып туруп, бу јердин тонжоондорынын јурты кырылгын, артаган. Эмди де онду неме јок. Ол јенези көрмөс болуп калган туру. Бойлорына ла эдү-бук болуп калган. Тонжоон-эмеен деп көрмөс ол болор.

Кижии кичинекте укканын унутпас. Ол ло иргееде, улустын кийнинде, отурала, тындап отураын.

— Озодо кижии өлтүрген кижиден улус коркышту корқыр. Түрмеден Пажая деп кижии отурала, јан келген. Кижии өлтүрген кижии. Энем ого кызыл чөйгөннөн аракы уруп берип туратан. Көп бербейтен, эмеш ле берер. Ол ло Пажая деп кижии түрмеден јанып келеделе, Аргымай байдын айлына кирген болуптыр. Ашталан-суузаган, арган-чылаган. Кийими де коомой. Түрме ого база кандый кийим кийдирзин.

Аргымай айдыптыр:

— Сен айдулдан, катунын јеринен јанып келеткен кижии болзон, бир неме сураын:

— Бай јаан ба? Бий јаан ба?

Пажая айдыптыр:

— Байды кудај јайаган, бийди улус туткан.

Аргымай-бай Пажаяны азырайла, кийимдейле, айдыптыр:

— Катунын јерине де јүрген болзон, эр эмтирин. Кижии неге ле илинер.

Ол чакыда ээрлү атты минеле, јанып келген...

— Кожон билереер бе?

— Јок, кожон деп неме билбезим. Сурабагар. Аракы ичер эмес, јүүле-каала кожондоор эмес.

— Бу ла өрө барып јатсаар, Курай ла Чагааннын ортозында кызык јерлер болор. Олордын бирүзинин ады Абыйим. Озо чакта бу мынайда кааннын кызы бараткан болуптыр. Көдөчилери айдыжар:

— Коркышту салкынду соок јер эди, јылу кийинип алзаар, кайдар?

Кааннын кызы дезе:

— Көк јорго атту, көбөн торко тонду мен не тонотом? — деген.

Торко тон база не болзын, кааннын кызы соокко чарчап, «Абыйим» деп кыйгырала, адынан антарылып, өлө берген. Онон ло бери, ол јерди Абыйим деп адаган дежер.

Өлүм кижиге кайдан ла келбей база. Кааннын балазы ба сен, айса кара јоктунын ба. Сураар эмес. Бир катап база ла арай өлбөөн эдим. Бу ла Арајан деп јерде кой кабырып јүргем. Онон көрзөм, бир уй јединген кижии базып отуру. Јаан мүүстерлү уй. Јаш бозулу. Онон та нени сураарга санангам. Јанына једе конып ла бардым. Оны-мыны сураарга ла јатканчам, уй калып ла келеле, сүскен. Мүүзине илеле, чачкан, онон тоолодо сүзе бербезин бе. Кыйгырып, багырып турганымды! Ол уй јединген неме ондый сагыжы тутак кижии. Уйын божодып ијеле, эки колын өрө көдүрип алган, јаныс ла бажырып туру. Билинбей калгам, билинип келзем, јерде јадырым. Ол неме уйын јединип алган барып јат. Кайра да көрбөди. Карын Сергей једип келеле, апарды не. Ичи-кардымды та канайып јара сүспеди болбой. Јети күн больницада јаткам. Өлбөс салымду неме өлбөйтөн эмтир.

Күдүн каткырат. Чайын урат. Айлынын ичинде бор-кар ижин эдет.

Бооро јайгыда Күдүн Сануновнага јолуккам. Бу кышкыда база јолуккам. Соок күндер турган.

— Ол озо кижии канай чарчабады не? — деп, Күдүн ајдат. — Алтан градус соок, айылдын ичи ак кыру. Эртең тура от салатаны шыра. Тере-теристи төжөнип, үстине кийисле туй јабынып алала, уйуктаарын. Кийис кырутып, шак тон калар не. Эмдиги улус чыдажар ба? Чарчап калар болбой. Балдарым кийис айылда чыдаган...

Кичинек алтай кызычак. Бу ла Курайдын чөлинде, тайга-тажында жерлик анычак чылап өскөн. Жаңы өйгө, жаңы жүрүмгө кайкап көргөн. Бүдөрдө санаалу, көгүстү, укканын ундыбас, иштемкей ле чыдамкай бала. Коркышту уур жүрүм жүргөн, социализмнин төзөлгөзүн салган улус. Төртөн салковой пенсия да алза, комыдабай жат. Жүрүм деп неме андый туру. Ат-нерелү улус. Геройлор.

— Жаан уулым Таажылуда койлоп жат. Ойрот Санаев деп кижи. Оноң кичү уулым Слава, педучилище божоткон, шкодо иштеп туру. Кызым — Люба, бала-барказы көп. Үйде отуры. Кичинек уулдын ады — Никита. Маймада, механизаторго үрөн жат. Бу үчүзи — Катучиновтор. Экинчи өбөгөнимнен тапкан балдар.

Озодо мында жерге батпас албаты болгон. Корогон. Айдадып өлгөндөри бар, жууда-чакта өлгөндөри бар, аракыдан, жеткерден өлгөндөри бар. Баштапкы өбөгөним жуунын жеринде, фронтто, кара бажын салды.

Күдүн Сануновна Санаевала куучындажып, онын жүрүмин угуп, мындай жолдыктар бичидим:

Алан-ачык тенери,
Атыйланган корон-соок.
Жылкы малдын жанында
Жылынатан тура жок.

Жалбышка колы жылыза,
Жарды тонор, канайдар?
Көк жылдыстар килебей,
Көрүп турар. Нени айдар?

Ач бөрүлөр улужар,
Адына минер јаш келин.
Малды эбирип, кыйгырар,
Бөрүлөр тудуп ийбезин.

Айакта чай тон калар,
От кызарып, өч барар.

Сооктон, ачу санаадан,
Кара көстөн јаш тамар.

Омок, чыйрак көөркийлер,
От-калаптын јеринде.
Тул арткан келиндер
Шыралганду жүрүмде.

«Јалар одыс, јалбыра!»
Эки келин от салат.
Кышкы түннин узагын,
Адар-атпай таң адат...

Көп жылдарды өткүрө
Көрөдим ол журукты.
Јалбыш оттын јанында
Јаш келиндер отуры.

Тонуп калган телекей,
Кочкор айдын корон соок.
От жүректү улусты
Тоныратан ийде јок.

Јайтышбы ла Күдүннин
Јакшы ижин кем билбес?
Јаңарлап оны айтпаза,
Јаш үйелер чек сеспес!

Ак кырулар мызылдап,
Кеелеген эди олорды.
Алтын казык, Таң Чолмон
Јарыткан кату јолдорды.

Өткөн јайгыда мендештү јоруктап жүрүп, Күдүн Санунов-
нанын айлына база ла түштим. Ачык-јарык, јалакай улустын
айлына кирерге кандый јакшы. Сергей Иванович кулактары
талбайып калган, күлүмзиренип ле турбай база. Ойто ло

озогызын эске аладыс. Эмди, жаңыртыштын ойинде, өткөн
өйдөги коркышту керектерди улус коркыбай чыгара ла айдып
јат. Газеттерди де улус јилбиркеп кычырып јат. Сталиннин,
Бериянын, Ежовтын коркышту керектерин де угуп салган.
Партия јалтаныш јогынан чынды албатыга јарлап турганы
кандый јакшы. Күдүн Сануовна ајдат: «Одус јети, одус сегис
јылдарда бу улусты не аайлу айдады. Бойынын албатызын кыр
јадар кандый аайлу каан? Ол Сталин деп кижин не болгон неме?
Эмди мыны ончозын коскор турган ба? Михайла деп кижини
туку тайганан айдап келгенин көргөм. Ол менин абаам болгон,
адамнын карындажы. Јирме јылда адам божоп каларда,
менин энемди, ого апарып берген туру. Мыны јенезине отургыс
салганы дежетен. Ол көп јылдарга јуртсоветтин исполнители
болгон. Одус јети јылда «Киров» колхозтын председатели база
болды бу. Оны бу ла Јиилектү деп јерден алгылап тўшти. Тан
аттарлу эки милийсе оны јойуга айдап келгендер. Сыр-мангла.
Милийсенин бирүзи Ахмет деп казах. Болтоков Санабас деп
кижини база айдады. Коркышту чыйрак кижин. Айылды бир
ле катап эбире јүгүргенче, камылдылап үч катап адып ијетен.
Капшуун деп неме — айтпа да. Айдуул јеринен - ол јан келген.
1957 јылда текелер сүрүжип турала, көчкөгө алдырып өлди.

Бу Ак-Боомдо Айасаков деп кам кижин јаткан. Камдап-
камдап тўнүрин ил койзо, тўнүриндеги кижинин сүри ыйлап-
ыйлап, көзинин јажы тон калган турар дежер. Ол бир катап
камдап турала, Алтайда какай деп ан табылар, ол табылза, чак
тўжер деп айткан. Онон чын ла какай табылды, төртөн јылда
јуу-чак башталды. Байла, немени билетен кижин болгон ошкош.
Оны база айдай берген. Ончо улусты айдай берерде, 1938 јылда
бистин деремнеде эки ле кижин арткан. Болтоков Санабас ла
Олчонов Павел. Канајдар, тўней ле иштегенис. Өлбөгөн неме
нени ле көрөр, нени ле угар.

КАТУ ӨЙДИН ҰНИ

Карагол бажы туманду —

Лут келердин ырызы.

Карындаштар көрүшпес —

Чак келердин ыразы.

(Албатынын кожоңы)

Чуйдын жолынын жанында, баштапкы Курайда, күйүзинин айлында Мария Трифоновна Акчинова журтап жат. Кидим жас, өлөңдөр жажарып чыгып келген. Улус айылдын, туранын жанын арутап турган өй. Бир туранын жанында содон теленит бөрүктү карган эмеген сүре өртөп, кичинек бала соотодып отурды.

Мен жакшы сурап, келген керегимди айттым.

— А тышкары не турар, үйге кирзеер — деп, Мария Трифоновна айтты. Базыды жеңил, сыны узун. Жаан көстү, коо тумчукту кижги. Жаш тушта чыйрак та, жараш та кижги болгон болбой кайтсын.

— Ончо неме ундыл калган не — деп, Мария Трифоновна айдат. — Сегизен жашту болдым. Энем де узак жүрген, тогузон жашты ажып божогон. Сөөгим оргончы.

Байла, оргончы-төөлөс болбой кайтсын деп санандым.

Куучын чөйүлип ле жат. Ол түргекте ирип салган учук чылап, бирде чөйүлип, бирде үзүлип калат. Учуктын учын ойто таппай турадыс. Өрөкөннин үни кезикте тыркырап, селендеп турат.

— Мен бойым Чибиттин кижизги. Ада-энем Чаганаковтор деп улус болор. Аргалу-чакту жаткан улус, иштеңкей, эпчил. Байларды кулактап турар тушта, оморды база кулактап айдаган. Жирме тогус, одус жылдарда. Малы айрып алган. Онон оморды улус кулданбаган, өскө улустын күчин жибеген дейле, божодып ийгендер. Адам айдуулдан жанып келеделе, жолдо оорып, Ондойдо божогон дежетен. Энемди алтын-мөнүнинди кайда суккан, көргүс, айдып бер деп шылап, кыйнап турарда, чыдажып болбой, өлөргө сананган. Ол буунып жадарда, учурал болуп, оны кандый да бир казах кижги буудан айрыган. Жок немени өрөкөн кайдан алып берзин? Онын учун өлөргө турбай. Бийлер кижинин сөзине бүдер эмес.

Мария Трифоновна сананат, айдарга турган немезин эске алынып болбой, колын жаныйт.

— Азыйда неме унытпас болгом, онон бу бажымнан оорыйла, чек ончозын ундып салдым. Сагыжыма кирбес.

— А слер Чибиттен бери не келгенеер? Кижиге келгенеер бе?

— Кижиге келбей база — деп, Мария Трифоновна каткырат.

— Бери качып ийген не. Жирме төрт жылда бери келгем. 1932 жылда улус мени коптоды, байдын балазы дешти, алтын-мөңүнүн сугуп салган дешти. Бир калжу милиционер неме болгон. Бойы атту, мен јойу. Ол мени Чибитке јетире сыр-јүгүрикте, онон кайра сыр-јүгүрикте айдаган. Аттын јелижиле айдап турган да. Чагым чыгып, тыныжым буулып турар. Та канайып өлбөгөн болбойым. Байла, коркышту чыйрак болгом. Кижинин тыны база бек ле. Јүгүрүктен базытка көчөргө лө турзан, камчы јырс ла эдер. Онон Курайдан ойто Көш-Агашка јетире атту сүрген. Кыйнап јат не. Айдып ийзин деп. А мен нени айдатам? Алтын деп неменин өнин де көрбөгөм. Онон божотлоп ийген. Бу јүрүминде кижиде кандый шыра көрбөгөн.

Мен бери он сегис јаштуда келгем. Өгөөним, Акчинов, 1936 жылда черүге барган, черүде ле јүрүп өлгөн. Ұч балалу болгом, бирүзи божоп калды.

Озодо мында не де јок, ээн јер болгон. Ұч-төрт тура. Калаш быжырап тура, доктырдын туразы, школдын-инчернеттин туразы, сельсебеттин туразы. Мен «Ленин-Јол» деп колхозто иштедим. Мынызы 1930 жылда төзөлгөн ошкош эди. Колхоз башталардан ла ала уйдын пастыгы болдым. Жирме жылга уй кабырдым, төнөјин-кунајын немелер. Саап ийер уй јок. Сүдин саап ичип јүр деп, бир јаман-јуудык ийнек берип койзо, кайдар?

Ол азыйгы колхозтын бийлери казыр ла база. Бир јакшы эткенин билбезим. Өлзөн өл, иштебезен коомой болор. Ан-кушла түней јүрген неме не. Мында та кандый јаандар, бийлер болуп турган, билбезим де.

Ол тушта пастыкта јаткан кижиде турадан болгой, јакшы кийис айыл да јок не. Кондыйда ла јаткан. Јарымы јер, жарымы агаш немеде. Тура берерден болгой, кийим бербей турганда. Ийинге кийер кийим јок, ичке јиир курсак јок јүрген јүрүм эмей. План ла дежер, эт ле дежер. Келин-кечин јыланажынан

уйалып, тайга-ташла качып та жүрбей. Жуунын-чактын өйи. Байла, салым бек учун эмдиге жетире жүрген болбойым. Энем де жаан жаш жаады.

Кыра да ижинде иштегем, инернатка одын да кескем. Кыраны атла тартар, ал-корым таш болор. Оны теерип, тажыыр, кыранын кыйузына чогор керек. Ол таштар эмди ле жадыры не, бу ла Тааажылу деп жерде. Ол таштарды тонымнын эдегине терип, таштагам. Кара жагыс кара тонымнын эдеги жыртыл калар, кара көстөн жаш тамар.

— Кара көстөн?

Көрзөм, Мария Трифоновнанын көстөри кара эмес, чанкыр ба, айса жажыл ба? Бу алтай улуста чанкыр, жажыл-чанкыр, боро көстү улус бар.

— Ашты колло чачып, үрендеп туратаныс. Ол тушта сейелке бар эмес. Канча таар ашты жүктенип, кырага тажыыр керек. Кере түжине камык жерди эбире базып, эки кол сырандап, аш үрендеп чачар керек.

Уйлар кабыр турар тужымда, бөрүлер деп неменин көби коркыш болгон. Торт ло арадап келер. Түниле уйку жок. Түште кыйгы-кышкыла уйларды эбире жүгүрип жүрер туру. Онон түней ле блаап тудуп ийген турар.

Кижиден болгой темир де элейт, агаш та сынат, а кижиде неме жүрер ле. Жажым жедерде, 12 салковой пенсие берген. Онызын эмди төртөнгө чыгарып салды.

Мария Трифоновна унчукпай барды. Чай ичип, күннин-айдын айалгазы куулганы керегинде куучындажып отурдыс.

— Озодо жылу болгон, та кандый — деп, Мария Трифоновна айдат. — Аш сүреен бүдетен. Арба-буудай. Албатынын тынын ол алган эмей. Эмди бу селёнказы да тон калды дежер.

Ол Тааажылу деп жерде мен 29 майда болгом. Узун, чөйбөк, ак жалаң, эбиреде тыт агаштар. Жерди сүрүп салган эмтир. Же таштузы коркыш. Жаргак тонынын эдектери жыртылганча Мариядый келиндер, үй улустар жууган таштар болбой кайтсын деп санандым. Кордоевтер картошко салып жат. Кыраны таштардан арчып жат. Мен база оны-мыны тудуп, болужаачы болдым. Тобрак торт ло күл ошкош кургак.

— Мынаң картошко бүдер бе? — деп сурадым.

— А бүтпес кайткан? — деп, Кордоев айтты. — Бу кост-мын уштып сал, теене ле тобракка уймап аларын.

Мен таштарды туура мергедеп, бу корум таштан аш өскүрген кандый көөркийлер деп санандым.

Таажылунын таштарын
Тажыган эдин, Мария.
Жаргак тонын эдеги
Жыртылган эди, Мария.

Темир салда үстине
Эңчейген эди јаш келин.
Көстин јажы, кара тер
Төгүлгенин кем көрзин.

Је ол терден, јаштардан
Алтын арба өс келген, —
Бу ла јараш јүрүмге
Ол бисти айса јетирген?

КАРТОШКО

Онон бу кайлык биленин, Кордоевтердин, нак ижин көрүп, мынаң картошко өскөй не деп санандым. Јер кургак, соок. А эбуре тыт агаштардын бүрлери јаны-јаны ла торсойып келген, јажыл өлөн куудан өлөндү јетире туй баскалак. Је Алтайдын алтын чечектери солоны баштарын өрө көдүрип ийген. Ол јанында Чуйдын ак-сөн мөңкү тайгалары, бу јанында ташту, таскыл-корум туулар. Мен тыттын көлөткөзине отурала, мындый сегисјолдык чүмдедим.

Картошказын өскүрген
Кордоев менин нөкөрим.
Кородоп јаман сен айтпа,
Кост-мыма киледим.

Таајылу деп бу јерде
Тату јакшы аш бӯткей.
Талкан, кочо јок болзо,
Картошко до аш эмей.

Јаш олонтго јадала,
Јанар салдым ырысту.
Алтайыма мен јурзем,
Санаам јенгил учушту.

Кӯскӯде келеле, угар болзо, картошко оспогон, тон калган.
Чын ла ар-бӯткен оскорип јат. Айса болзо, азыйда мында јылу болгон?

Картошконы салып божойло, Кордоев мени чыккан-оскон јерине апарган. Бу ла Таајылу деп озоктин бажына, агаш-ташту јерге.

— Мында чыккам — дейт. Айылдын ордынча ак јерди коргүзет. — Айлыстын турган орды бу.

Сүүнип туру. Мен санандым: «Бу мындый кызык јерде не јаткан улус? Качып јурген улус болбой? Эмезе одын-сууга, одорго јуук јаткан улус болбой кайтсын. Мал азырайын, андап, куштап јурейин деген кижиге эптү јер». Пётр Јобӯрович ары-бери базат.

— Бу меестен мангыр јакшы бӯдетен эди — дейт. Онон чейненин чечегин казып алды. — Айылдын јанына отургызар керек.

Кичинек уулчак Петя Кордоевтин оскон, ойногон, орколөгон, момондогон јерлери бу болбой кайтсын. Јаш тушта јыланаш баскан јери качан да болзо, кару. Кизи кичинек тушта аштап, шыралап та јурзе, ол туней ле онын јурүминде — эн ле ырысту ой. Ол ойди, ол кундерди канайып та јайназан, олоп кайра келбес туру. Булуды јок кок-чанкыр тенерилү жылдар.

Бүгүн бистин јардыска јурүм уур јукти јуктеп берген. Оны туура таштап болбозын.

Кордоевтин чыккан јеринде, јер-јенес туй алып салган айылдын ордында, бис јарым ла час болдыс. Онон Пётр Јобӯрович мендеди.

— Же! Атанар керек. Бош жок! Камык керектер. Эмди ол кыраны та канай сугаргылап туру болбой? Ол тук кайчылаш база жууктап келген. Эй, Зоя, Марина! Капчай дейдим.

ӨТКӨН ӨЙДИҢ СЫЗЫ

Јаан-туу бажы туманду —

Јут келердин белгези.

Јаткан журты кыйкандууш —

Чак келердин белгези.

(Албатынын кожоңы)

Јуу-чакта улус өлбөй база. Төрөли учун, албатызы учун, Совет јаны учун. Тегин јерге айдадып өлгөн улус ачу. Бой-бойын Јамандажып, коптожып, канчазынын кара бажы базылбады деп айдар. А кандый эрлер болгон эди! Мындый куучынды мен көп катап угуп јүрдим. Айла ол Курай журт Совединин, онойдо ок Чаган-Оозы журт Совединин, олордын колхозторынын документтери јок. Одус сегис јылдан төртөн сегис јылга јетире. Архивтен олорды мен таппадым. Јирменчи јылдардын документтери бар, а одузынчы јылдардыйы јок.

1936 јылда 15 январьда Чаган-Оозы журт Совединде јуун өткөн. Јуунда төртөн төрт кижии турушкан. Олордон 33 эр улус, 11 үй улус.

Ишмекчи төрдө Тулин Кабый, Сейилканов Аткалий, Тулинова Барас отургандар.

Баштапкы сурак аайынча, байла, колхозтын председателинин доклады аайынча, јууи мынайда темдектеген:

Мал өзүми учун тартыжып, малдын планын 100 процентке бүдүрип алган.

Малдын балазын корулап, социалистик мөрөй өткүрип, планын 100 процентке бүдүрип алган.

Ўредү учун тартыжып, балдарды школго 95 процентке јууп алган. Ол тушта колхозто председатели Демчинов Эдеркуш болгон ошкош. Је онын ады протоколдо јок.

Экинчи сурак. Ревкомиссиянын доклады.

Өйдин чырайы. Ол тушта улустын айткан сөстөрүн эмди тындап уксагар: «**Журт Советтин** жылга чыгара эткен ижин көрөр болзо, неге де жарабас. Коомой иш болгон. Алдында иштеген председатель **Каланов Салбак**, катчызы — **Макажанов** — олордын ижин көрөр болзо, өштүлөрдүн колына жарамыкту. (Протокол алтайлап бичилген, онын учун, бир де сөс өскөртпөй, артырып жадым. А. Ад). Кулак байларга льгота берип, кандый да төлүлөрдү некеп алганы жок.

Акча керегинин документтерин жылытып: селсебеттин ижин учоды жок эдип, булгап, ончозын жер башка таштап койгондор.

Ревкомиссиянын доклады аайынча көрөр болзо, жон улустан алган акчанын кезигин сельский советтин катчызы **Макажанов** растрата эдип салган.

Сельский Советтин члендери олорло тартышпаган.

Бу өрөги айдылган класс өштүлөргө тузалу иш өткүргени учун сельский Советтин ижин булгап, акча, документтерин жылытып, растрата эткени учун **Каланов Салбакты** ла **Макажановты** следственный органдарга берер.

Бир келтегейинен общий жуун следственный органдарды сурап туру — бу керекти шинжилеп көрөлө, кату каруузына тургуссын.

Онон ары, **Бугулбаев Мухтарды** член с. — советтен чыгарып салар. Алдында муланын азыранты уулы болгон. Эмди контрревол-цион иш өткүргөн. Кулак лишон болуп, ссылкага барган кижинин эмеенин алган.

Тадыров Менбүни сельсоветтин членинен чыгарып салар. Председатель болуп, кыска өйгө сельский Советти жок эткен, туразына кижиге жатырган.

Бабажанов Каратайды ревкомиссиянын членинен чыгарып салар. Ол 1919-1920 жылдарда бандит болгон, **Сатунинни** отрядында жүргөн.

Самунова Бөрүчекти ревкомиссиянын членинен чыгарып салар. Онын өбөгөни контрревол-цион керек өткүргөн учун судтадала, айдаткан. Оныла бичик алыжып жат. Бу улусты ончозын органдарга берер.

Ончолоры жөп деп, кол көдүргөн — единогласно.

Президиум. Кол салган улус: «Тулин, Тулинова, Сейликанов».

(Ф. 410, опис I, ед. хр. 22. ГАГААО).

Кандый кату бурулаш, кандый карамы жок казыр ойлор! Бу ла жоруктап, колхозтын историязын, улустын салымын бичип, Чаган-Оозы журтта Тулинов Сапыш Тырышевич деп кижиге жолуктым. Бу кижиге «Жаңы-Жол» деп колхозто ас иштеген. Колхозтын бежен алтынчы жыл историязында жаан камааны жок. Ондый да болзо, ол бир тушта активист-коммунист болгон.

1986 жылдын ноябрь айы. Соок күндөр турган. Мен Тадырова Кычыктын жүрүмин бичирирге барала, онын айлында сакыбаган жанынан кайкамчылу жүрүмдү кижиге туштадым.

Сартак сагалду, жаан кара көстөрлү, конжок тумчукту, чачы чала чанмайа тазап жүрген кижиге отурды. Баштап көрөлө, бу кижини мен Феликс Дзержинскийге түнейлеп калдым. Анчада ла онын жаан, тосток көстөри ле сартак сагалы мени мындый шүүлтеге экелген. Алтай улус чайын уруп, курсагын салып ла жат. Солун кижиге чай ичпей чыгарга жарабас.

— Мен Тулинов Сапыш Тырышевич деп кижиге эдим — деди, — сөөгим могол, жетен беш жашту болдым. Бу ла жерде чыккан, өскөн кижиге. Же салым мени сананбас жерлерге апарып салган эмей. Онызы өскө куучын.

— Слер меге бу колхоз керегинде, мында иштеген улус керегинде айдып берзегер. Кемдер председатель болды, кемдер активисттер болдылар? Текшилей айтса, жүрүм кандый болгон.

— Жүрүм кандый ла болуп жат. Мында «Жаңы-Жол» деп колхоз болгон. Деремне жок. Агашту, арал жер. Колхозтын баштапкы председатели Таханов Сур деп кижиге болгон. Бичик жакшы билбес көөркий, жүк ле эмеш-умаш билер, бойы үренген. Оны колхозтын уставын бусты деп бурулайла, жаргылап салган. Ол көөркийди ээчий Катучинов Арапий деп кижиге турган, оны ээчий Мадяев Күзел, Күзелди ээчий Демчинов Эдеркуш. Онон учында Эдеркуш ла мен кожо түрмеге бардыс.

Туку озо, револ-циядан озо, Саама деп бай кижиге балдарына Белтирде школ туткан. Ненин учун дезе атаркашкан. Урсулдын байы онон озолоп, школ ачып ийген де. Ого үзеери Ондойдон Бабак деп кижиге келеле, Белтирде серикле тудуп ийген. 1931

жылда, шак ла ол Саама байдын школын бузып, агаштарын төөлөргө коштоп, бери экелгенис. Мында ол агаштардан селсебеттин туразын тутканыс.

Мени 1934 жылда Кызыл Черүге алгандар. Күнчыгышта, Амурда тургам. Алтай уулдар көп болгон. Жаныс ла Көш-Агаш аймактан 14 киж. 1936 жылда жанып келгем. Онон мени алты айдын үредүзине ийгендер. 1937 жылда ВКП(б)-нын кандидады болгом. Бу ла жыл улусты кидим отургызыш, түрмелеш башталган. Эдеркушты ол тушта алып барды не. 1938 жылда мени кем де коптогон, гран ажарга туру деп бурулап, военный трибунал 10 жылга сутаган. О-о, не ле болгон не.

— Черүде слерле кожо кемдер болды? Алтай уулдардан?

— Кыпчаков Василий Сананович, Чалчибаев Чагачы, Шебалиннен — Төлөсов, Константинов деп уулдар. Кан-Оозынан Капшунов, Ойношев деп уулдар. Көбүзүн ундып салдым. Черүге жүреристе, бисти бичикке база үреткен. Орус тилге де база ондо үренип турбай.

— Колхоз тушта нени иштедигер?

— Нени ле эткен. Заведующий ферманын да болгом, строитель де болгом. Ол тушта талдама уулдар иштеген эмей. Коммунисттер-активисттер — Мадяев Күзел, Таханов Сур, Малчинов Жымбуу, Каланов Тодына. Бу улус ончолоры түрмеге айдаткан. Жаныс ла Таханов жанып келген. Мында өлди.

Комсомолдор до болды. Каланов Салбак, Таханов Чаксырай, Тугуров Жажынай. Демчинов Эдеркуш бичикчи киж. болгон. Ол 1928 жылда совпартшкол божоткон. Јопондорло до жуулашкан. КВЖД-да конфликт болуп турар тушта. Онон жанып келеле, аймакта иштеген. Аймак оны бери колхозтын председатели эдип ийген. Мынан ла оны айдай берген, 1937 жылда.

1930 жылда Тадыров Абдо ОТФ-нын заведующийи болды, Тудаев Саксарга — ферманын заведующийи болды. Олорды 1937 жылда база отургызып салгандар.

— 1931 жылда школдын туразын тутканыс. Строительствоны Зайцев деп орус киж. башкарган. Школды база орус улус туткан. Бистин улус агаш жандап билер эмес. Кийис айылда јаткан улус нени билет. Агашты бис жыгып, атла, төөлө тартып турарыс. Казакенов Нургалый, мен, база өскө дө уулдар, комсомолдор. Ол

тушта кулурды туку Ондойдон төөлө коштоп, тартып турарыс. Мында жаан, жакшы школ болгон. Ортолыктын, Тархатынын, «Кызыл-Маанынын» балдары мында үрөнгөн.

— Слер бу жердин кижизи бе? — деп, Кычыктаң сурадым.

— Жок, мен Белтирдин. Жажына ла койлор кабырдым. Солун-собур неме билбезим. Кичү жүреримде, ол Саама байдын сөөгин салган эки кып тураны көрүп туратам. Шуурганга, соокко алдырган улус азып жүрүп, ого до конып туратан. Жаан наралар-такталар эдип салган, олордын үстинде ээр-үйгеннин, тон-өдүктин үзүктери жадатан. Үйинин, бойынын сөөктөри ондо салынган дежетен. Саама — кыпчак сөөктү кижиде. Бай кижиде өлзө дө жакшы жадарга турган не.

— Ол школ күйгөн, ордына жаңы школ туткан эмес пе? — деп, Тулинов сурады. — Бойы күйгөн бе? Айса өртөп салган ба?

— Кем өртөйтөн оны? Печкеде оттон ло күйди не база. Онон өштүлөр өртөди дешпей — деп, Кычык айтты.

— Контораны 1932 жылда тутканыс. Эки кып тура. Бир учы контора, экинчи учы — клуб. Клубта жуундар болор — деп, Сапыш Тырышевич эске алынат. — Улус активный болгон. Эңирде жашөскүрим клубка жууларыс, ойноорыс. Мында ок вечерний школ. Жаан улус үренип жат. Тайгадан да улус келип турар. Комсомолчылардын кожондоры да болгон.

— Бирүзин кожондоп берзеер — деп сурадым.

Сапыш Тырышевич чокту күлүмзиренип, сартак сагалын сыймап, айтты:

— Бу туку ундыл калган неме не. Онон бу как эрүүл кижиде канайып кожондойтон? Же, айдып берейин:

Бийик туунын бажында

Бий-сарынын изи бар.

Бистин айткан сөзисте

Пионердин сөзи бар.

Кара туунын бажында

Кан-сарынын изи бар.

Калык-жоннын ортодо

Коммунисттин сөзи бар.

— Бежен сегисле барган улустың салымы кату. Воркутаның таш көмүрин каскам. 1942 жылда шахтага түжеле, оноң 1948 жылда апрель айда чыккам. Он жылды онойып бүдүрип салдым. Же, жер-Алтайыма түней ле божотпогон, ого үзеери Көш-Агашта приграничный район болзын. Мени Қазақстанда, ағылу жерде, айдулда жүрер эткен. «Акчатаг» деп рудникте вольфрам каскам. 1956 жылда мени буру јок деп актап салды, реабилитировать этти. А мен бурулу болгон эмезим! Гран деп неме санаамда да јок болгон. Оны өдүп кайдайын? Жер-Алтайымды таштап? Қазақстанда жүреле, айылду болгом. Ұй кижим божоп калган. Эки кызым анда јуртап јат. Айылду-јуртту, бала-баркалу.

1956 жылда јериме јанып келгем. А мында эткедий иш јок. Јаш дезе јаанап калган. Пенсия иштеп алар керек. Оның учун 1961 жылда ойто жүре бергем. Шахтада иштегем. Пенсияга ондо чыккам. Оноң 1975 жылда Алтайыма јанып келгем.

Эмди бу меге таай-эје кижиле биригип, јуртап јадым.

Мен Сапыш Тырышевичтиң куучынын угуп, бу бистин совет улус кандый тың, бек бүткен улус деп санандым. Тыш та јанынан, ич те јанынан. Акту јерге каралаткан да болзо, катунын јеринде жүрүмди көргөн дө болзо, ол Совет јанга, бу жүрүмге ачынбай јат. Орооныстың јолында јастыралу да ой болгон. Оны түзедип салганы јакшы. Олордың шыразында партия да, Совет јан да бурулу эмес, бир кезек бийик јамылу улус бурулу.

Бу күн мен бу ла Чаган-Оозы јуртта база бир канча улуска јолуктым... Тымытова Байланың туразы, кичинек, соок тура. Туку озодо туткан болгодый.

— Колхозтын туразы — дейт, — бойымда тура јок.

Кызы да, бойы да ачу танкы тартып јат. Қаңзадан. Оның учун тураның ичи кабак танкынын ыжына, јыдына ачып калган. Байла, эмеен печкенин оозында чөймөйип алган, танкылап отуры.

— Сөөгим могол — деп айдат, — јетен төрт јашту болдым. Колхоз төзөлип турарда, 1930 жылда комсомолго киргем.

— Комсомол кижии ол тушта нени эдер бу? — деп сурадым.

— Комсомолдын ижи ол тушта көп болгон. Якшы иштеер. Кандый да керектен мойнобос. Жуун эдер, налог жуур, энирде школдо үренер. Законы кату. Взнос төлөбөй турган бир канча комсомолчыларды ол тушта комсомолдон чыгарып салганыс. Ол тушта мениле кожо комсомолдо бу жерден Каланова Мария, Таханов Чаксырай, Тугуров Жажыкпай, Каланов Салбак, Каланов Тодына, Малчинова Ууш турган.

Бис ол тушта активисттер, агытатырлар. Жуундап турарыс. Ондо канча сурактар турар. Мал ижи керегинде сурактар, үредү керегинде сурактар, культура керегинде база. Политучёба деп немези бар. Кино көрөтөнис. Клубта тапчы болзо, школдо жуулатаныс. Эжем, Тудаева Ула, журт Советте иштеген, председатель болуп, селсебет ол тушта кийис айылда болгон, колхозтын конторазы база. Ада-энем орто жаткан улус. Туку качан жок.

Обооним — Тымытов Содонбаш деп кижии. 1942 жылда жууга атанган, 1944 жылда өлгөн, суру жок.

Байа өрөкөн таңкылайт, полдын жарыгына түкүрип салат. Таңкызынын ыжы ачузы коркыш.

— Ол өйлөрдө комсомолдын баштамы организациязынын качызы кем болды?

— Акыр, мынызы кем болгон эди? А-а, Тугуров Жажыкпай деп уул болгон. Мен ол тушта аймактын да комсомолынын жуунына барып туратам. Көп сабада атту барып турбай. Журт Советтин члени де болдым, колхозтын ревкомиссиязында да иштедим.

— Слерде үредү бар ба?

— Бойым ла үренгем. Энирдин школына жүрүп, бичикти де, чотты да билетем. Онон мени үредүден чыгаргылап ийген. Сен бичикчи дешкен. Ого коштой үренер де арга жок. Баш бол.

— Нени иштедеер?

— Колхозто кижии нени этпес? Кош то тарткам, кой до кабыргам. Сегис жылга жылкы кабырдым. Тайга-ташта жүрдим. Соокко чарчап, курсактан аштап. Бежен жылга колхозко иштедим. Эмди алып жаткан неме жок. Төртөн салковой пенсие — ол не болор? Одын да аларга жетпес. Жаңыс кызым бу отуру

. Ады Јинји. Оору. Ишке база кўчи јетпес кижн. Оок-тобыр ла иш эдип јат. Колхозтон болуш јок. Тура соок.

Чын. Туранын ичи соок. Чирип калган тура болгодый. А өрөкөннин комыдаары да јолду. Јаш тушта калапту ла кижн болгон болбой кайтсын. Бастыра јүрүмин текши керекке, ороонго берген. Эмдиги јаткаи јадынын көрзө, кижинин ичи ачыыр. Мен болзом, бу көөркийлерге, колхоз төзөгөн, ого өлөрдин өлгөнчө иштеген улуска, эн бийик пенсие берер эдим. Јакшы, јылу туралар тудуп берер эдим.

ЭГИР. ЧАГАН-ООЗЫ

*Канду јууга барала,
Канчабыс сөөгин салгай не?
Камчы сынду Алтайга
Канчабыс јанып келгей не?*

(Албатынын кожоны)

23 ноябрь 1986 жыл. Айылдан айылга базап ла јүрүм. Бир јолугышта кижн көп неме билип болбос. Јолуккан тарый күүнин ачпас та улус бар. Онын учун солун неме айткадый улуска эки-үч те катап барып турадым. Таханов Бадык деп кижинин айлына кирип барзам, баштапкы кыпта орында јалбак јарынду, байалгак сынду, јелим кара чачту, болчок кызыл тумчукту кижн јадыры. Өндөйип келип, орынга отурды. Күлүмзиренет.

— А бу слерге нени айдып беретен — дейт. — Ол айтканы учун нени беререр?

— Берер неме јок, — дедим. — Мен бу јердин историязын бичип јүрүм, улузынын јүрүмин-салымын база бичиир күүним бар. Слер де керегинде тоолу сөс не айдып салбас? Бежен, алтан, айса јүс жылдын бажында ач-үүрегер, калыктараар слер керегинде чын сөсти кычырып көрөр. Улдабыс мындый кижн болгон туру не дежер. Мынзы коомой бо?

— Је, оны! — Бадык өгөөн колын јаңыды. — Кайдатан? Неме көргөн эмес, бичик-билик билбес, тёмный кижн.

— Он баланын адазы... Оны-мыны билер ле болбой? Ого

үзеери фронтовик, жуулашкан, Төрөлин корыган кижн.

Бадык-өгөөн сүмелү күлүмзиренижин жажырып, санана берди. Чындап та, бу бого нени-нени айдып берзе кайдар деп шүүген болгодый. Жөдүлдейт, житкезин ныкыйт.

— Бу грипп деп неме тийген.

— Ончо улус оорып жат. Слер бу жердин кижизи бе?

— А бу жердин на. Слер чайлазаар. Изү чай. Сөөгим могол. Алтан үч жашту болдым. Мынан ыраак жокто Жалбак-Арка деп жерде чыккам. Жаштан ала койлогом, малдагам. 1930 жылда школго баргам, төрт лө класс божотком. Одус төрт жылдан төртөн эки жылга пастык болдым.

1942 жылда май айда фронтко атангам. Экинчи Украин фронтто жуулашкам. 428 номерлү артиллерийский полкта болгом. 122 миллиметр оосту миномётко октоочы болгом. Миномётчик кижн мен. Бир снарядтын ууры 16 килограмм, онон 1944 жылда машинала тартатан миномёт келген, снарядынын ууры 22 килограмм, жети километрге ырада адар неме. Тал-табыжы ден күзүрт-күзүрт. Дивизионнын командири Алеев деп кижн болгон. Расчёттын командири Костиченко деп кижн, ол шыркалу жанган. Онон Исаев болгон, Исаев өлөрдө, Перфилов болгон. А менде шырка да жок. Днепрди кечкени учун «За отвагу» деп медаль алгам.

— Ырысту кижн эмтиреер.

— А салым-кудай андый туру. Жуудан жанган улустаг мында эмди Бектурганов Алибек, мен, Диятов Бокон арттыбыс. Улус көп корогон. Жууда өлгөн. Жуудан жанып келеле, шырка-сыстан божогон.

— 1945 жылда декабрь айда черүден жандым, жанып жаткан улусты не аайлу дейдин. Кыймырап жатканын! Таварнякла жангам. Бийскийден бери машинанын үстинде. Бийскийде военный комендатура карын жылу тон берген не.

— Жуудан жанып келеле, колхозто иштедим. Строитель болдым, туралар туттым. Ол тушта пастыктарда туралар бар эмес. Балтырган деп жерде агаш пилорама тургузала, агаш жарып, онон ологго кичинек болчок туралар тутканыс. Төрт лө бештин туралары. Агашты аттын чанагыла да тарткан, турлуларга төөлөрлө дө коштоп жетирген, же не ле болуп шыралаган.

Мениле кожо Көбөкөв, Тадыров Алосбай, Таханов Күчүк, Ундулганов Саксарга, Таханов Жымыртка, Санзараков Күрөң, Төлөсов Сергей деп улус иштеген. Колхозтын ончо ло ижин эттим. Өлөң кес деерде өлөң кестим, агаш кес деерде — агаш кестим, жылкы күдү дежерде — жылкы күдүдим. Алтан үч жаш жажадым, он бала азырадым. Ончозы эзен-амыр, көп сабазы айылду-журтту. Бежен беш салковой пенсие алып жадым.

Мынайда айдала, Бадык ойто ло кыйын жада берди. Баатыр бүдүмдү кижиге, же «бажым оорыйт» — деди. Чын ла оорып турган болгодый. Мен быян айттым. Мындый ла көөркийлер колхозтын камык ижин эдип турбай деп санандым. Канын төгүп жуулашкан да, терин төгүп иштеген де. Же качан да мактанбас улус. Герой до болгон болзо, айтпас, жажыр салар. Кайдар оны дежер. Кайкамчылу улус.

Төртөн жылда өлүмнөн
Тирү арткан уулдар эт,
Төжиндеги медальдар
Мызылдашкан эрлер эт.

Кара чачтар буурайат —
Канайдатан неме эт?
Калапту эрлер жыгылат,
Кандый ийде тиргизет?

Мызылдашкан медальдар
Шыңкырашпай тым артат.
Музейде, тымык жастыкта
Олор бүгүн амырайт.

Бадык-ака, туругар,
База да жүрүм бар эмей.
«За отвагу» медальды
Санаа омок ал жүрбей.

Төмөн жабыс көрбөгөр —
Төртөн жылдар геройы.

Ойгортып айдып жүрүгөр,
Он баланын адазы!

Ундулганова Жылчы. 1926 жылда чыккан. Сөөги кыпчак. Бу ла Чаган-Оозы журтта, деремненин үстиги бажында, жаан агаш турада жадыры. Кирип барзам, көктөнүп отуру. Тереден тон эдип турган, та кандый. Ненин де учун жажырып ийди.

— Бу тураны кем туткан? Жаан тураны — деп сурадым.

— Балдардын адазы туткан, эзен жүрерде. Фронтвик кижн болгон. 1978 жылда жада калды.

Көп неме айтпас кижн эмтир.

— Нени айдатан? — дейле, күлүмзиренип отуруп. — Уулым Ундулганов Слава. Ұч-Төбө деп жерде билезиле кой кабырып жат.

... Эйе, мен Ұч-Төбө деп жерде кече ле болгом. Ыраак турлу. Же жиит улус жаткан тура ару-чек, жагы полированный мебель тургузып алган, туранын ичин жараштыра жууп салган. Айылдын эезинин ады — Рая. Жараш алтай келин. Турада Ұч кичинек бала. Өкөөр немелер. Кар сайын балдар ошкош. Бирүзи жагы ла базып жүрген болгодый.

— Төртинчи жыл койлоп жадыбыс — дешти. — Азыйда энебисле кожо койлогонис. Ол бастыра жүрүминде кой кабырган кижн.

Жаш көөркийлер. Ижин бүдүрип, балдарын өскүрип жат...

— Одус тогус жыл кой кабырдым, 1944 жылдан ала 1986 жылга жетире. Кыштайтан жерибис Жаланашта, Ұч-Төбө деп жерде, жайлубыс Балкаш деп жерде. Деремнеге түшпейтем, жаандарды билбейтем. Бу ла кой ферманын заведующийи болуп, Малчинов Кыдат, Тадыров Боробала, Таханов Бадык деп улус иштеген. Магауянов деп кижн жирме жыл иштеди. Алты бала айылду- журтту. Ончозы ла мында. Бир кызым медучилище божоткон. Эмди облбольницада иштеп жат. Бойым пенсияда.

Тулинов Яков Тектиевичтин айлы. 1930 жылдын кижизн. Ұйи — Карман. Бу айылда жакшы куучын база болбоды. Яков айдат:

— Төөнүн пастыгы болгом. 12 жаштудан ала. Энем Ортолыкта жадыры, 86 жашту кижн. Адам 1941 жылда жууда олгөн. Похоронка келген. Карманнын адазы 1943 жылда божоды. Сурузы жок деп бичик келген. Бойым черүде база туруп келдим. Сахалинде, онон Курил ортолыкта. Жирме жыл разведкада шофёр болуп иштедим. Тын иштеген кижн менин энем на.

Пастык болгон. Төөнүн пастыгы. Аймактын депутадына да тудулган. Колхозтын правлениезинин члени де болгон. Ады Тулина Öргөтöй. Энемде медальдар көп. Менде бир медаль бар. Лениннин жүс жылдыгына учурлап чыгарган медаль.

Куучын чек келишпесте, сурадым:

— Же андый болзо, кожон айдып бергер.

Улус чаптыксынып жат. Неме айдар күүндери жок. Онын учун капшай ла ары барзын дешкен болбой. Карман мындый кожон айдып берди:

Балкаш-бажы бай тайга,
Балалу аннын турлузы,
Толгожон-бажы тон тайга,
Токшын аннын турлузы.

Эки Чаган белтири
Эне-аданын журты эмей,
Айры-Чаган белтири
Ада-эненин жери эмей.

Бу да айтканаарга алкыш! Бөктү жүректерге жүлкүүр табып болбогон турум. Айса чын ла айдар неме жок по?

21 ноябрь 1986 жыл. Жаланашта турлуларла жүрүп, соокко тонгом. Бажым да оорыган. Коркышту бийик жер. Көш-Агаш журт турган жерден чик жок бийик. Эки мун беш жүс метр дешти. Оорыбаган болзом, он тогус турлуны ончозын айланып келер эдим. Ферманын управляющийи Капиток Саменович Бухабаев, «Нива» машиналу кижн, кожо баралык деп айдарда, мойноп ийгем. Онон Кордоев мени Чаган-Оозынга экелип салала, айткан.

— Мында солун улус бар. Олорго јолугып, нени-нени угуп албас па?

Мен артып калдым. Самен Бухабаевтин айлында. 1960 жылды эске аладым. Бис мында Лазарь Кокышев, Сазон Суразаков, Саттар Сейтхазин болгоныс. Ол тушта јүрүм кайкалду жараш ла учы јоктый көрүнген. Бис бу ла клубта үлгерлер кычырган адис. Ол туку турада, Яхмет Балабаевтин туразында, кожонкомыт база болгон эмей. Ол тушта кокырчы Лазарь Саттар Сейтхазинды аблай-кааннын калдыгы деп жарлап турбай. Мыны угуп, Николай Мамыевтин айлына казах кемпирлер (эмегендер) јуула тўжүп келбей.

Эмди Саменле куучындажып отурым.

— 1926 жылда Ак-Тал деп јерде чыккам — деп айдат. — Адам бери 1932 жылда көчүп келген. Ол тушта аймакта эн чыдым, ижемјилү улусты јууи, аймакисполком бери ийген туру. Геологоразведочный иштерге. Ол иштерге ороон јаан учур берип турган. Мында школды 1930-31 жылдарда туткан. Јети класс үредүлү школ. 1933 жылда мен бу ла школго үренерге баргам. 1941 жылда јети класс божотком. Черүде болбогом. 1941 жылдан 1945 жылга јетире тегин ишчи болгом. Мында «Јаңы-Јол» деп колхоз болгон. Ол тушта аймак ичинде тын колхоз. Председатели Тукешев деп кижии. 1946-1949 жылдарда бу колхозто помощник бухгалтер болуп иштедим. Онон 1957 жылга јетире «Кызыл-Мааны» колхозто кладовщик болдым. Онон зав. ОТФ болуп иштедим. Ұч жылга улай ВДНХ-нын участниги болдым. Мөнүн медальдар алгам. 1960 жылдан ала 1986 жылга јетире мен заготовканын ижинде, пенсияга чыксам да, тўней ле иштеп јадым. 1974 жылда «Заслуженный заготовитель» деп звание алдым. Мен 1956 жылдан бери КПСС-тин члени кижии.

Партийный.

Ұйым — Торгой. Он эки бала тапкан. Он бала эзен. Эмди бистин кыстардан он бала, уулдардан он бир бала. Бай улус. Бир балабыс орус кижиге барган. Обөгөни офицер. Афганистанда. Јакшы уул. Бойым ла балам ошкош. Јаан уулым Капиток — управляющий.

Тегерик столды эбире отурып, чайлап, куучындажып, ол ортозынан телевизор көрүп отурыс. Мен бичип ле турадым.

«Михайло Ломоносов» деп кинонын 4-чи сериязы. Айылдын ээзи жалакай улус. Ачык-жарык.

— Кордоев колхозты көдүрип жат — деп, Самен Бухабаев айдат. — Билер кижги. Бу жердин кижизи. Азыйда Бабинасов Кару Майманович деп председатель болгон. Тын кижги. Онын Михаил Иванович Калининле соктырган фотозы бар.

ЖУРТТЫҢ ИСТОРИЯЗЫНАН

*Сары кулун ат болды,
Салдага жегип иштейлик.
Совет жаңы төзөлди,
Санааркабай жүрелик.*

— Улус гриппле оорып та турган болзо, энирде клубка келип, үлгерлер кычырып берзеер — деп, библиотекарь Светлана Николаевна Елекова айткан. Кичинек клубка улус жуулып келген. Мен жүрүм керегинде сөс айдып, үлгерлер кычырдым. Сүрекей жакшы туштажу болды. Онон библиотекага кирдибис. Жаан эмес турачак. Мында 6600 том бичик, алтай да бичиктер бар эмтир, же ас болгодый.

— Бичиктерди ас ийип жадылар — деп, Светлана Николаевна комудайт. Онон көрзөм, «Чаган-Узун журттын историязы» деп альбом жадыры. Мында фотожуруктар, орустап бичиген колбичинти бар эмтир. Школдын балдары жууган болбой кайтсын. Ол историяда мынайда бичилиптир:

«Журт 1926 жылда төзөлгөн. Ол тушта мында туралар жок болгон. Ас улус айылдарда жаткан. 1926 жылда эн ле озо мында школ тудулган. Ол өйдө школдын директоры болуп Суразаков Алексей деп кижги иштеген.

Совет жаң келгениле колбой бу журтта «Жаңы-Жол» деп колхоз төзөлгөн. Онын баштапкы председатели Таханов Сур, Мадяев Күзел, Каланов Тодна колхозтын правлениезинин баштапкы члендери болгон. Жокту-жоюулардын балдары школго үредүге барарда, өштү-байлар школды өртөгилеп салгандар. Улусты озор коркыдып тургандар. Онын учун улус колхозко кирерге күүнзебей туратан. Ол өйдө колхозто бойынын малы жок болгон.

Улус десе колында малды колхозко берерге күүнзебей турган ой болгон. Колхозто кажаан-чеден база жок болгон. Мал эбери жылга ачык тенеринин алдында жаткан.

Тураларды жүк ле 1932 жылда тудуп баштаган.

1930 жылда «Жаңы-Жол» колхоз төзөлгөн. Колхозтын төс амадузы — эчкилер, сарлыктар, беелер саары болгон. Колхозчыларга туралар тудулган кийинде, контора туткан, күйгөн школдын ордына жаңы школ туткан, магазин, Чуйдын суузын кечире күр туткан.

Таханов Магай ла онын үйи Таханова Бокпай, Метреева Таниса, Тудаева Акчабай, Татаков Чында, Абулова Маак, Адыекенова Софья баштапкы койчылар болгондор.

Абулова Тери, Тулина Арын, Садылова Чырык баштапкы малчылар ла уй кабыраачылар болгондор. Тадыров Урпеис ле Метреев Бордомой — баштапкы төөчилер.

Тымытова Байла, Каланова Мария, Еремеева Софья, Тулина Томпон — баштапкы эчки саачылар болгондор. Колхозтын фермазынын заведующийи Мадяев Күзел болгон. Колхозтын правлениезин элбедип, ого Каланов Тоднаны, Тулин Сапышты кошкондор. Ол өйлөрдө Анчин — ветврач, Таханова Зоя зоотехник болгондор. «Жаңы-Жол» колхозтын бухгалтери Тубин Степан деп орус кижин болгон. Журтта медицинский ишчи жок. Кижин оорыза, доктор Ойрот-Турадан эмезе Кош-Агаштан келип туратан.

1932 жылда Чаган-Оозы журт Советтин председатели болуп, Кажанов Самтак иштеген. Бу жылда журт Советке баштапкы выборлор өткөн.

1930 жылда баштапкы магазин тудулган. Садучы болуп Ибрагимов иштеген. Мында ок сельпонын правлениезин төзөгөн. Сельпонын председатели болуп, Языков Бакынбай деп кижин иштеген, же 1957 жылда сельпоны жоголтып салгандар.

1932 жылда бу журтта баштамы комсомол организация төзөлгөн. Мында жастыра болгодый. Ненин учун десе 1930 жылда мында комсомолдор болгон. Ол ло Тымытова Байланын айтканыла болзо, ол 1930 жылда комсомолго кирген. Баштапкы ла комсомол организациянын качызы болуп, Каланов Тодна иштеген. Тымытова Байла, Тудаева Ула, Адыекенова

Софья, Метреева Күртүк, Таханов Чаксырай, Каланова Мария баштапкы комсомолчылар болгондор. Ойротиянын комсомолдорунун баштапкы областной конференциясына делегат эди жербойнан Каланова Мария Ивановнаны туткандар. Бу 1933 жылда болгон.

Комсомолго эн ле озо Тудаева ла Тымытова Байла киргендер.

1946 жылда журтта баштапкы медик болуп, Кужакова Александра Ивановна иштеген. Ол өткөн жылдарда бистин журтта почта жок болгон. Почтаны Кош-Агаштан атла тартып туратан. Баштапкы почталыон Каланов Чычалык. Комсомол организациянын комитединин члени. 1947 жылда журтта почтанын туразы тудулган. Почтанын начальниги болуп Бочкарёва Мария иштеген. Эмди журтта жаңы клуб, детсад, столовый, магазин бар. Улус жакшы журтап жат».

Бу историяны балдар жууган. Ондо бойынын једими ле једикпези бар. Је олордын бу да историяны бичигени жакшы.

Бу ла јоруктап турала, Балабаев Яхметке туштадым. Эмди ол Курайда јадыры. 1960 жылда Лазарь Кокышев ле мен онын айлына кирип, айылчы болуп јүрген эдибис. Ол Чаган-Оозындагы улусты, олордын јүрүмин жакшы билер. Балабаев керегинде куучын башка болор. «Јаңы-Јол» колхозты башкарган улус керегинде ол мынайда айдып јат: «Јаңы-Јол» колхозтын баштапкы председатели Таханов Сур деп кижиле болгон. 1932 жылда «Јаңы-Јолды» эки колхозко бөлүгөн. «Јаңы-Јол» ло «Кызыл-Мааны» деп эки колхоз төзөлгөн. 1933-1934 жылдарда Катучинов Арапий председатель болуп иштеген болор керек. Одус јети жылга јетире Демчинов Эдеркуш иштеди, оны ээчий Таханов Чаксырай, Чаксырайдын кийинде Тастанбеков Нургалым, Нургалымнын кийинде Стафурский Николай, онын сондо Тукешев Казак, 1946 жылда Акулов Алексей, онын кийинде мен иштедим — Балабаев Яхмет, менин кийнимде ойто ло Стафурский Николай, Николайдын кийинде 1952 жылдан 1957 жылга јетире Бабинов Кару иштеди. Карунын кийинде 1958-1959 жылдарда Кимеденов Николай председатель болды.

1959 жылда Кировты ла «Јаңы-Јолды» бириктирип, «КПСС-тын 21 съездинин адыла адалган колхоз» төзөлдү. Ол

колхозто озо баштап Кашин, оны ээчий Еликов, Еликовты ээчий Акатаев председатель болдылар. Эмди Кордоев Пётр Јобұрович иштеп јат. Кем кажы јылда иштеген, санаама кирбейт. Је иштегендерин олор иштеген.

Чаган-Оозынын историязында «Тудаева Акчабай — колхозтын баштапкы койчызы» деп бичип салган. Ол кижиге мен Курайда јолуктым. Јай. Айылдын јанында көктөнип отуры.

— Јеен балама тон көктөп јадым — дейт. Бу алтай улус өлгөнчө лө балдарым деп айдар, көңкөрө жыгылганча иштеер, көзи ойылганча көктөнөр.

— Чаганда јерлү кижиге мен. Јетен бир јашту болдым. Сөөгим кыпчак. Јалагаш деп јерде јатканыс. Эмеш-умаш малду. Бир үч јүс кой-эчки, 5-6 жылкы болгон. 1931 јылда колхозко киргенис, малысты колхозко табыштырып бергенис. Онон ло бери колхозко кой кабырадым, јирме јыл старший чабан болдым.

1932 јылда Ойрот областтын 10 јылдыгы болгон. Јакшы ижим учун Көш-Агашка байрамга ийгендер. Коркышту јаан байрам болгон эди. Ойын-јыргал, жарыш, күреш. Калык-јон чогулып калган, казах, алтайы јуулып келген. Ол тушта кижиге јаш. Онын учун учуп турбай.

Ол тушта Чаганда деремне јок. Агаш-арал јер болгон эмей. 1932 јылда колхозыс эки колхозко бөлүнди. «Кызыл-Мааны» алдынан колхоз болуп бөлүнген кийинде, «Јаңы-Јолдын» председатели Катучинов Арапий болгон ошкош эди. Өзөктөн туура јаткан кижиге көп неме билбес не. Адам айдатан: «Казнанын малын јакшы кичеегер, јылыйтпагар. Беш јүс койды беш сабардый кичеегер, мунг койды он сабардый кичеегер. Јылыйза, коомой болор». Ол тушта кижиге коркынчаак, јалтанчаак. Алты-јети јүс кой болор, төрөгөн кийинде мунган ажар. Күч болгон. Балдарым мениле ле кожо койлоп, малдап, бу ишке јаштан ала үренип, тазыгып калган на.

Кижиге пастыктап жүрерде, јайы-кыжы кийис айылда ла јаткан эмей. Одын јок. Койлоп жүрүп, тезек јуур. Оны одыарар.

Кажаан, чеден јок. Ак чөл, јалан, алан-ачык јер. Салкын, шуурган ла болзо, кой токтоп болбос, тўн бол; тўш бол — салкынга айдадып, кандый бир ыжык јерге једер. Койынла кожо барарын, онын јанында тура конорын. Кижита канайып чарчап калбайтан болбой! Јаланаш деп јер. Чөл-јалан, корымташ. Је мал өзөр алтай.

Март айда койлор төрөөр. Кураандарды кийис айылда чогорыс. Ол тушта алтай койлор болгон. Бек, чыдамкай, соокко-јутка алдырбас. 1938 жылда эринос деп неме экелген. Онон ло башталды на. Тас кураандар не болзын. Кырыла бербей. 1932 жылда «Знак почёта» орјин алгам. Бичиги бар. Бойы жылыып калган. Грамыта толтыра. Бу пенсиенин кийинде сакман болуп, балдарга болужып жүрбей.

Өбөөним јууда өлгөн. Эки уулым койчылар. Василий озочыл койчы, јакшы иштеп јат, Валерий он жыл шопыр болгон. Эмди — пастык.

Јаан уулым, Василий, менин јолымла барып јат.

Бу куучын јаскыда болгон. Май айда, 1986 жылда.

Чаган-Оозында арал јер болгон. Мында ак-чанкыр, мөнүнсимек Чуй-сууны јакалай теректер өзүп јат. Је теректер аразыла туралар койыла тура берерде, озор кургап баштаган.

Тышкары чап-чанкыр тенери, айас күн, ак кар, ээн ле јерлик кырлар. Је озорды баштап ла көрзөн ээн, — озордын кыптарында, кажы ла кобыда, јикте турлулар. Ол турлуларда Таханова Боробаланын жүрүми өдүп калды. Јурттын алтыгы учында, теректердин ле чибилү аралдын јанында, јаан сенектү эки кып тура туруп јат. Мында эмди Боробала өрөкөн амырайт.

Ас та болзо, пенсие алып, балдарынын балдарын чыдадып, јуртап јат. Боробала Спиридоновна жукачак јалакай чырайлу, лапту ла ачык-јарык көрүштү кижита. Ол туразынын ичиле кол тайакту базат, кенек эмес, бу сарсу-саптап, оорудан болгодый. Ол алтай улустын јандаган јангыла капшай ла казан азып баштады. Куучынчы да, немени ундыбас та кижита эмтир.

— Алтан алты јашту болдым — деп айдат. — Сөөгим кыпчак. Кыс өбөкөм Бадыкинова туру.

— Слер бичик билереер бе? — деп сурадым.

— Је оны бичикчи мен деп, канай айдар? Јүк ле төрт класс божотком. 1930 жылда, сегис јашту тужымда, Белтирдин школына барганым санаама кирет. Онон 1932 жылда Чаган-Оозында школ ачыларда, үренерге бери келгем. Ол школыс

1935 жылда күйүп калды. Та бойы күйген, жеткер болуп, та өртөп салган, кем билер оны? Өштүлөр өртөгөн дежер. Онызы төгүн болбой? Ол печкенин одынан ла күйген. Мынайып мен төрт лө класс божоткон кижги.

— Слер бу ла журтта чыктаар ба?

— Жо-ок, мен туку Жаланашта, Үттү-Таш деп јерде чыккам. Ада-энем јокту-јойу улус болгон. Адамнын ады Спирит, онын адазы Константин деп кижги болгон. Орустап Спиридон ло Константин болбой кайтсын.

1932 жылда бистин «Јаны-Јол» колхозтын тал ортозы бөлүнип, «Кызыл-Мааны» колхоз төзөлгөн. 1935 жылда төрт класс божодоло, он үч јашту тужымда энемле кожо койлоп баргам. Энем көбөк сөөктү, Софья деп атту кижги болгон эди. 1937 жылда кабырып турган койыстан койлор өлгөн учун энебисти ижинен чыгарып ийгендер. Бис база нени эдерис? Јер салдалап, кыра салдыс. Ол өйлөрдө мында картошко до јакшы бүдетен эмей. Јылу болгон не. Онон бу ла разведка деп неме келип, јер-Алтайды оодып, үйтеп ле баштаарда, айдын-күннин сыркыны үрелип башталды.

— Бу алтай, казах улус туку озодо кандый јаткан?

— Озодо көрүшпейтен, айылдарына киришпейтен. Јагыс ла бай байла јаражып, кирижип туру дежетен. Бу јерге туку Казахстаннан Агыйман кесеги, Чуй-бажынан Акемий кесеги келип журтаган. Мында кандый ла улус журтаган не. Белтирде Саама деп јаан бай јаткан. Сөөк саларга эки кып тура туткан. Бир кыс балазы өлөрдө, онын јанына кулын тургускан, јети күнге чымыл кондырбай, үркүт деп айткан дежер. Онон өлөр алдында айткан болуптыр, мен өлзөм сөөгимди ол турада салыгар, је өлди деп айтпагар. Өрө өткөн улуска төмөн жүрү деп айткар, төмөн өткөн улуска өрө жүрү деп айткар. Мынайып онын өлгөнин бир канча өйгө улус билбес болгон. Кичинек жүреримде, мен ол сөөктү туранын ичин јыртыктан шыкалап көрүп турарым. Төрт бутту межиктер туратан, олордын чиригинен кижинин сөөктөри, кийими көрүнип јадатан.

— Слер партийный ба?

— 1949 жылда партияга киргем. Озочыл койчы болгом. «Знак почёта» деп ордин, «За трудовое отличие» деп медаль

алгам... Мынайып ла жүрген неме. Өбөөним фронтовик кижиле болгон. Бир буды жок. Же атка минзе, элес эт калар, жарыжатам деп табар. Ээрге та канай эптү отуратан болбой. 1979 жылда јада калды. Адам жамандыра да болзо, бичикчи кижиле болгон. 1932 жылда, Таханов Сур председатель болуп турар тушта, адам кассир болгон, бир Малков деп орус бухгалтер болгон. Алтай тилди билер тилмеш кижиле. Онон адам Ойрот-Турада совпартшколдо үренди. Жанып келеле, Журтсоветте Төлөсов Жыман деп кижиле кожо иштеген. Ол Төлөсов деп неменин адазы озодо садышкан кижиле болуптыр. Төлөсов бойынын адазыла өөркөжөлө, оны коптогон, менин адамды база жамандап кожо коптогон. Мынап улам менин адамды ла ол Козубайды айдай бергендер.

— Бу Чуйдын жолун кем салды, былар?

— А кем салар оны? — деп, Боробала Спиридоновна унчугат. — Түрменин улузы салгай. Ол бир сиблак деп кыйынду немелер.

— «Жаңы-Жол» колхозто Таханов Сурдын кийинде кем председатель болуп иштеди?

— 1932 жылда Арапий Катучинов иштеди. Бу ла Каланова Мариянын энези председателдин заместители болды. А мен энемле кожо койлоп жүргем. Ол база озочыл иштү кижиле болгон. 1946 жылда оны эм бистин башкару «Знак Почёта» орјинле кайралдады. Медальдар энемде көп болгон. Мен бойым туку 1973 жылдан бери мөрөйдин јенүчизи болдым.

— Бу јердин историязын билереер бе?

— Оны айдарга узак неме болбой? Бу тетрадьты слер кычырып көрзөөр, мен мында билеримди бичиген ле эдим. Көп саба неме санаама чоокыр-деекир ле кирип јат.

Боробала Спиридоновна меге калын текши тетрадь алып берди. Мында өрөкөн нени билерин, көргөнин, укканын јаан букваларла бичип салган эмтир.

ТАХАНОВА БОРОБАЛАНЫН ЭСКЕ АЛЫНГАНЫНАН

«Одус јети жылдан озо бу јердин улузы Јаланаш деп јерде журтаган албаты болгон. Олордын бай да јатканы бар, орто ло јокту да јатканы бар. Ол тушта мен оогош болгом. Тахановтор

деп беш карындаш тонжоон сөөктү улустар жаткан. Таханов Кара — алты балалу, Таханов Карабай — беш балалу, Таханов Сур — алты балалу, Таханов Бозырбай — беш балалу, Таханов Куучынбай — төрт балалу ошкош эди. Одус жылда колхоз төзөлип турар тушта Кара ла Карабайды ссылгага айдай бергендер. Кара ооруп, айлына жанып келеле, жеринде өлди. Малын колхозко айрып алгандар. Онын үй кижизи Чачынке, уулы Бурултай, жаан кызы Манба гран ары жанына кача бергендер. Карабай ссылгага айдаткан кийинде, онон суручап жок. Олордын арткан бала-барказы онон «Кызыл-Мааны» колхозко кирип, ондо иштедилер. Карабайдын Торжы деп бир уулы фронтко барып божоды.

Таханов Сур 1930 жылда «Жаңы-Жол» колхозтын баштапкы председатели болды. Ол кижини алты балалу болгон. Бир уулы фронтко барып өлди. Сур деп кижини бойы бу жерде жүрүп божоды. Божырбай деп карындажы заготовитель болуп иштеп жүрөтөн. Онон оны 1937 жылда айдай берген. Акту жерге барган кижини дежетен. Куучынбай — олордын эн кичү карындажы. Одус жылда, жирме беш жаштуда, өлүп калды. Сок жаңыс уулы Чоркок бистин колхозто иштеп жат. Ол озочыл койчы, алты балалу, эмди 58 жашту.

Онон ол ло Жалаңаш деп жерде орто бай, кыпчак сөөктү Диятовтор деп улус журтаган. Олордын адазы Чылбак деп кижини ол ло Жалаңашта өлди. Жаан уулы Эзен одус эки жылда гран ары жанына качкан, онон жанып келерде, оны айдай бергендер. Онын жаан уулы жылкычы болуп иштеп турала, малдын жанында өлди. Бир уулы кладовщик болуп иштеп турала, одус жети жылда түрмеде өлди. Аман деп уулын ссылгага айдаган. Үй кижизин, Жарын ла Жүстүк деп кыстарын кожо айдаган. Чеберкин деп келин Чагаандайдын, бу ат-нерелү фронтовиктин, энези болгон. Үйи жада каларда, Аман Чеберкинле журтады. Чагаандайдын өлгөнинең бери эки-үч жыл боло берди ошкош.

Эң жаан кызы Малчинов Колтык деп кижиге барган. Колтыкты одус үч жылда айдай берген. Онын уулы Бадырт одус эки жылда комсомолдын качызы болды. Бадырт жирме беш жаштуда, одус үч пе, айса одус төрт пө жылда оорып өлди.

Диятов Бабақ деп кижі болгон, база кыпчак сөөктү, малын база колхозко кошкон. Жаан уулы Күчүк бу Берлинде жуулыжып турала, өлгөн дежетен. Экинчи уулы — Нокын. Ол фронтто жүрүп шыркалаткан, бажына осколка тийген, эмди кучанын пастыгы болуп иштеп жүрү.

Ал-камык улусты тегин ле айдаган, кыйнаган неме не.

Байдын кийис айлында контора эткен. Баштапкы сүт-товарный фермада Малков Николай деп орус кижі бухгалтер болгон. Алтай тилдү кижі. Менин энем Маша Тадырова деп кижиле кожо сүт толгоп, сарју эдип туратан.

Тугуров Жажыкпай деп кижі колхозтын бухгалтери болгон. Малков кайда барган, билбезим.

Таханов Сурдын заместители болуп Југушев Јаманул деп кижі иштеди. Оны 1936-1937 жылдарда үйиле, жаан уулыла кожо айдай берген. Уулынын ады — Манчылай. Төртөн беш жылда олордон письмолор келип туратан. Казахстанда жадыбыс, букалар күдүп турубыс деп бичигилейтен.

Кайкамчылу неме. Бу ла одус жылдарда бистин колхозтын фермазында Кара-Кемде жажынган бандиттердин үйлери иштеген. Күскүде оорды јерине јетирер керек болгон. Онон башка ажуларды кар туй алып ийер. Ол Кара-Кемнин качкын-бандиттери бистин совет јанга кожылбай тын тартышкан дежер. Олорды самолётло үстинен аткылап туруп, агаш-таштын ортозынан чыгарган дежер. Олорды фермада иштеп турган үй улустарыла, балдарыла тушташтырып, айдагылап туратан болгон. Олорды айдаган улустын ортозынан Попоношев ло Нугуманов деп улустын аттары санаама кирет. Экилези алтай тилдү. Попоношев алтай кижі болгодый. А Нугуманов та кандый укту-төстү кижі — онзын билбезим.

Је күскүде саар малды агыдып ийерде, бис Чаган-Оозы деп агаш-ташту алтайга көчүп келгенис. Адамнын айлы, Јанканов Тенекуул деп кижинин айлы, Тадыров Алыбай деп кижинин айлы. Ұч өрөкө айыл. Бу јерде кем де јатканы билдирбеди. Шык эткен арал, јыгын агаштар. Аралды кем де чедендеп салган эмтир. Мында бир де тура јок болгон. Мен одус жылда Белтирдин школына үренерге баргам. Јанвар айда каникулга

жанып келзем, мында эки кып тура тудулып калган эмтир. Бир кыбына адамнын билези кирген эмтир, экинчи кыбына — Тадыров Алыбайдын билези. Тенекуул деп кижичи кийис айылда кыштап жадыры. Бир жылу кажаа тудуп салган болуптыр. Одус жылда Чаганда баштап ла туткан тура бу.

Одус эки жылда Чаганда школ бұдерде, жериме келип үренгем. Белтирдин балдары база бери келип үренген. Бисти Шабураков Алексей деп кижичи үреткен. Ый кижизин — Марфа, кызычагы — Нина. Каланов Тодина база бир эмеш ойгө качы болды. Оны одус үч жылда база айдай берген. Бисте Аргоков Алексей деп качы база болгон ошкош эди. Демчинов Күргүл деп кижичи база школдо иштеген. Ол эмди де эзен-амыр, «Кызыл-Мааныда» журтап жадыры. Одус төрт жылдан бери Суразаков Андрей Алексеевич деп кижичи иштеди. Ыйи база качы кижичи. Екатерина Яковлевна деп. Кызы — Тамара, уулы — Станислав. Тамара Андреевна эмди ады жарлу доктор. Ол тушта энем школдо техничка болуп иштеп, кийим јунуп, мылчага от салып туратан.

Одус бир, одус эки жылдарда бистин колхозто Катучинов Арапий председател болды, Каланова Токна деп йй кижичи онын заместители. Бичик билбес йй кижичи. Энем ревкомиссиянын члени болды. Сакыйланов Боробаш журт Советтин председатели болды. Боробаш тирүү, эмди Манжерокто жадыры, орус ййлүү.

Колхозтын база бир председатели Мадяев Күзел болгон ошкош эди. Онын болушчызы Таханов Чаксырай. Он алты јашту јаш уул. Ферманын заведующийи болуп Тадыров Абто иштеди. Одус јети жылда Тадыровты айдай берген. Ол тушта не аайлу улус апарган. Бу улусты айдай берерде, колхозтын председателине Демчинов Эдеркуш тудулган, ферманын заведующийи болуп Тулин Сапыш иштеген. Олорды одус сегис жылда айдай берди. Каланов Чычалык, Каланов Чаксырай деп улус болгон. Каланов Чычалык Демчинов туштан бери иштеген. Онон фронтко барган. Таханов Чаксырай председател болуп иштеген, јирме эки јаштуда. Төртөн жылда түрмеге барган, төртөн төрт жылда јанып келеле, фронтко барган. Төртөн алты жылда фронттон бир буды јок јанган. Чаксырайды түрмеге апарарда, колхозтын председатели болуп Стафурский деп оору кижичи иштеди.

Одус жылдан ала улусты база көп лө айдады. Адаларысты, төрөөн-тугандарысты айдай берерде, биске не аайлу күч болгон. Же андый да болзо, иштедис, жүрдис. Канайдар база. Одус эки жылдан ала бисте комсомол болгон. Баштапкы комсомолчылар Байла ла Улаа Тымытовалар, Каланова Чычкан, Малчинов Бадырт, Кабышева Бадарчы, Тугурова Аңыр, Таханов Чаксырай, Тулин Сапыш, Адыкенова Софья ла оной до өскөлөри. Малчанов Ууш деп кижн база. Комсомолдын качызы болуп Бадырт иштеген, одус үч пе, айса одус төрт пө жылда, ол 25 жаштуда жада калган. Оны ээчий Тугурова Аңыр комсорг болды. Ол отус беш жылда өлди. Ол тушта жүрүм уур болгон. Комсомолчылардын жуундарына озор Көш-Агашка тан атту баргылап туратан. Отус беш жылда жеткер болуп школыс күйүп калды. Оной жагы школды капшай тудуп ийгендер. Бистин шкодо «Кызыл-Маанынын», Мухор-Тархатынын, Чибиттин, керек десе Көш-Агаштын балдары үренген. Олордын көп сабазы эмди жаан иштерде иштеп турулар. Мен төрт классты божодоло, оной ары үренерге турарымда, энем школго ийбеген, иште деген. Бистин шкодо узак өйгө директор болуп Оськина Полина Ивановна иштеди. Сүрекей жаан тоомжылу үредүчибис болгон. Ол жылдарда үренерге кандый күч болгон! Аштаган, суузаган, кийим жок, ырткы жүрген. Эмди кандый жакшы өй. Не-неме ончозы жеткил. Нени кийерин, нени ичерин — бойында.

Ончозын адан-энен садып берер. Эмезе акча берер — садып ал. Бир өйдө аракы жаан жеткер болды. Школдын да балдары аракыдап баштаган эмей. Аракыны жоголтканы кандый жакшы.

Бистин колхозто жуу өйинде көп улус председательдер болуп иштеген. Тукешев Казак, Акулов Алексей. Акулов Алексей тушта колхоз баштап ла машина алган. Же эн ле жакшы иштеген кижн Бабинов Кару Майманович болгон. Ол кижн иштеерде, бистин колхоз жарана берген эмей. Бабинов 1958 жылда жеткерден улам божоды.

1959 жылда бистин колхозты Курайдын колхозыла бириксин деп, министрден жакару келген. Бис бирикпей, коркышту тартышканыс. Кажы ла күн жуундар болгон, аймактан, областтан улус келген. Ол тушта Курайдын колхозы казнага 90 мун төлүлү болгон. А «Жагы-Жол» десе кирелтелү колхоз болгон.

Председателис Кимиденов Килемерјин Кужагалиевич болгон. Чек кожылбазыста, аймакта милийсенин јааны Толыстышеев келген. Кожылбай тураар деп, ыйлап турган. Анайып-мынайып туруп кожулган эдибис. Бириктирген колхозтын председатели Кашин Николай деп орус кижии болгон. Онын кийнинде Ахметов Айтен иштеди. Кордоев Пётр Јобүрович ол тушта Чаганда механик болуп иштеген. Онон Чапаев колхозтын председатели болуп барды. Эмди өскөн јеринде иштеп јат. Иш этпестерле, аракызактарла тартыжып, колхозты өрө тартып алды. Улусла ачыныжып, оорып та јүрет.

Турлудан деремнеге көчүп келгенистен бери алты јыл болды. Келишсе сакманга барып турадым. Ончо јүрүмим иште өтти. Уулымнын балдарын азырап јадым. Алтан сегис јашту болдым. Катунун јылдарын, јуунун-чактын шыразын көрдим. Бистин улус фронтко јаан болуш эткен, заемдер бичиткен. Акча ийген. Темдектезе, Таханов Бадык — 30 мун, Матаков Шында — 25 мун, Адыкинова Софья — 30 мун, Абулова Терий — 50 мун, Абулова Маак — 25 мун бергендер. Өскө дө улус көп заем бичиткен. Олорды адабазам ачынар болбой, онын учун адап јадым. Тулаева Акчабай 25 мунга, Тугурова Јажын 25 мунга, Тымытова Байла 30 мунга, Диятов Тамдын 20 мунга, Сандыкова Чурук 20 мунга заем бичиткендер. Былар ончозы пастык улустар.

Колхоз башталып турарда, мында казах улус јок болгон. Одус эки јылда Сейилканов Аткалий деп кижии көчүп келген. Чын ба, айса меке бе, је Казахстаннан көчүп келген дежер. Акемиевтер Чуйдын казахтары дежет. Олордын монголияда төрөөндөри бар. Келип јолугып, айылдап турадылар.

Одус эки јылда казах, орус улус көргөн эмес, бис олордон коркып туратаныс. Је Казахстаннан келген улус јол јазаган, онон колхозко кирип, тура тудуп, јуртай берген. Бистер, бала-баркалар, корко-корко танышканыс, школго кожо үренип барганыс. Тилдерис түней. Удабай үрениже бергенис. Онон кандый ла иште кожо иштеп, бой-бойыска кирижип, аш-курсагыстан ичижип, ойноп-каткырып јүрер болдыс. Төрөөндөрлө түней нак јадар болдыс. Барды, јокты суражып, алыжып, аракы бар тушта, кожо аракыдап турадыс. Эмди

деремнеде казах улус көп жаны. Башкалашпай жадыс. Олор бисти де кижиге кире көрөр албаты боло берди.

Жеримниң улузы, жүрүми керегинде бичип тура бир мындый солун немени ундып салган эмтирим. Бистин колхоз 1931 жылда Чибиттен картошканы төөлөргө коштоп экелеле, бу ак туура турган жерге картошко отургыскан. Чуйдын суузынан сууны энем тардай абрала тартып туратан. Сууны тере аркытка, агаш алгыйга уруп, тартып туратан эди. Сүреен жакшы картошко бүткен. Онон та кажы жылдан бери картошко өспөй барды болбой. Озодо бистин жерди сүреен жылу болгон дежет. Та кажы жылда болбой, же бир Абыл деп кижиге бу Адыр-Төргин деп жерде кыра салган эмтир. Аш база жакшы бүткен. Ол Абыл деп кижиге жокту-гойу кижиге болуптыр. Төмөнгү жерден келген кижиге эмтир. Онын ач-үрени, бала-барказы эмди Курайда, «Кызыл-Мааныда» журтап жадылар.

Боробала Спиридоновнанын эске алыныжы учына жетире бичилбеген, оны учына жетире бичирип деп, иженип турум. Мындый иш онын бала-барказына, келер жаш үйелерге керектү болорун бу өрөкөн жакшы билип жат. Бийик үредү жок то болзо, бийик күүндү, терен көгүстү кижиге туштаарга кандый жакшы. Слерге быйан болзын, Боробала Спиридоновна! Ончо улус слердий билиштү болгон болзо!

Декабрь ай. Же тын сооктор жок. Эниргеери 26 градуска соой берет. Таханова Боробаланан ыраак жокто Жугушев Күрдеш Жаманулович журтап жат. Күрен чырайлу, желим кара чачту, тили күрмелгек кижиге эмтир.

— Алтан беш жашту болдым, сөөгим көбөк, чыккан жерим бу ла Чаган — деп айдат. — Адамды гран ары жанына качарга туру деп бурулап, одус эки жылда айдай берген. Жаан акам жууда өлди. Кой до күттим, жылкы да, төөлөр до күттим. Он алты жыл төөчиге болдым. Төөнин бууразы будым тиштеген, арай ла өлбөөм. Ого минип аларымда, ол тиштеген не. А малданарга жакшы мал. Он, он төрт жыл сарлыктар кабырдым. Колы-будымды сарсу тудуп салды.

Төө азыраары керегинде куучын болды.

— Јакшы мал, оны тегин јерге јоголткон — деп, Јаманјүс Чаңмаковна айдат. — Минип алзаар — көөлигер, ала койзо — курсагар. Сүди не аайлу јакшы неме.

— Олорды не јоголткон? — деп, кожо јүрген Пётр Јөбүровичтен сурадым.

— Чотто јүс төө болгон, тоолоп ийерде, төртөн лө төө! Олорды эткомбинатка табыштыр ийгенис. Олорды астам јок мал дешкен.

Јаманјүс Чаңмаковна бойы керегинде неме айтпайт.

— Јаштан ала тайгада өскөм. Малдагам. Нени де көрбөгөм. Јүк ле эки класс божотком. Адамды, Чаңмак деп кижини, одус та канча да жылда айдай берген. Малынын тоозын јастыра бичиткени учун. Саксарга деп карындажым јууда өлди. Менде орјин де, медаль да јок. Јаңыс бежен салкой пенсие бар.

Бүүре деп јерде турганыс. Кыжы-жайы кийис айылда. Бу јүк ле бежен сегис жылда тура деп немеге кирдис.

— Төөни төрөдөргө күч неме бе? — деп сурадым.

— А күч эмей, а — деп, Јаманјүс унчукты. — Түнде үч катап эмизер керек. Баштап төрөгөн төөнин эмчегинин умчузы сүрекей кичинек болор. Ботоозы онызын эмип болбос. Чыралу неме. Февраль айдын бажында төрөп јат. Бу ок айда мантап јат. Төө деп мал жыл сайын төрөбөс на. Балазын ичинде он эки айга алып јүр јат.

Мынайып төө керегинде солун неме угуп алдым.

М А А К Э Ж Е Б И С

Ак-борого не керек?

Ай билдирлү чүм керек!

Албаты-јонго не керек?

Амыр Совет јан керек.

(Албатынын кожоны)

Курайда, бойынын кичинек туразында, Абулова Маак јуртап јат. Сегизен јаштан ажа да берген болзо, сүрекей омок, ксуучынчы өрөкөн эмтир.

— Сөөгим оргынчы-төөлөс — деп айдат. Узун соруулду канзазынын ачу ыжын жайылтат. Чайын урат.

— Мен база төөлөс сөөктү кижиге эдим. Айдарда, эжебиз турбайаар — дедим. — Ада-өбөкөмнүн журтаган жери туку озо чакта Алтын-Көл дежетен. Жаандарымнын айтканыла болзо.

— Э-э, карындаш кижиге туру не! — деп, Маак эжебиз каткырат. — Мал киштешип таныжар, кижиге куучындажып таныжар. Акыр, бу туранын ичи соой берди бе? — Печкеге от салат, чөйгөн тургузат.

— Быжыл сегизен жашту болдым. Адамнын адазы, эмди улдам туру, Алтын-Көлдө жаткан. Эжен-кааннын улузы болгон. Бу телениттер орус каанга багынбай, узак жаткан албаты болгодуй. Онон орус кааннын абыстары келип, бисти крестеп, орус каанга чертендирип тура бербейтен бет. Бир канча улус ол кресттен качып, Чибитке келген, Курайга келген. Мыны угуп, Эжен-каан бистин жайзанга тил ийиптир. Албатынды жууп ал, аймагыңды тазала деп. Жайзан ого айдыптыр: «Чачылып калган албатыны мен кайдан жууп алайын?» — деп. Анайда да албатызын жуубай салган.

А-а, Михаил Васильевич Чевалков Улаганнын, Көш-Агаштын телениттерин крестеп, орус каанга бактырып турган ой эмтир. Айдарда, Маак эжебистин улдазы ол өйлөрдө Чуй жерине качканы жарт. Онон бери жүс жирме жыл өткөн.

— Улдамнын жайлузы Ачыкта, Сарголжык деп жерде, кыштузу Ак-Боомдо болгон дежетен. Менин кыс фамилиям Алмадакова болор. Адам Алмадаков Бобон деп кижиге селсебеттин председатели де болды. База иштеди ле, активист те болды.

1919-1920 жылдарда бис качып жүргенис.

— А не качкынаар?

— Кудо-ой, канай качпайт? Өлтүрүп, кырып жатканда. Агы келзе өлтүрөр, кызылы келзе өлтүрөр. Тынын алып жүрбей. Пасыл-жайзанга баштадып, сойон до жерине барганыс. Сойондор бисти жуутпаган, албатынды алып, ары кедери жан деген. Бис Эжен-кааннын улузы дешкен. А слер орус-кааннын. Актар келип мында жуулышкан. Сатунин де деп неме болгон, Кайгородов да жүрген. Онон кызылдары актарды женип, акалап чыккан.

Албаты олондон качып, азып-тозып, ак малынан айрылып, оору-јоболго бастырып, кырылып, өлүп турбай.

1921 жылда јуу токтогон. Совет јан јар эткен: «Качып јүргөн улус јуулзын, јери-јуртына јанзын, кемди де өлтүрбес». Онон улус токынап јаткан эмей.

Бу Чукураков Карман, Товар деп улус 1919 жылда јуулашты, Аркытта. Онон кызылдар олонды јенип, олјого улусты айдап келедерде, бир тоолу тенек неме кызылдарды эки-үч катап адып ийген. А кызылдарда не болзын, экел јаткан улусын мында ла кыр салган. Камык улус өлгөн дешкен. Онон ол Карман Чукураков Курайда јүретен. Божодып ийген бе, айса кандый?

Бу ла тушта Күдүн јенебистин Чекураков Карман керегинде айтканы санаама кирди. Күдүн айткан: «Бистин јерде Чекураков Карман деп кижі јүретен. Омогы, калјузы, аткыры коркышту кижі дежетен. Алты-јети јашту эмдик айгырды бажын ажыра аткылап туруп, коркыдып тудуп алар, ак јаланга ээртейле, минеле јүрүп калар. Ат керек дезе туйлабайтан.

Карман аткан тыт бар, Карман аткан таш бар дежетен. Ол бешадар мылтыгыла темир малтаны ойо аткан. Ол малта менин уулымда, Славада».

Абулова Маак: «Јирме тогус, одус жылдарда Чекураковтор, Төжүлейлер база түймеди. Оймоннын јаржактарыла кожо. Карман ла Товарды бу Ачыкта өтүргилеп салган дежетен. Одус жылда база көп улус өлгөн».

— 1916 жылда эр улусты кааннын черүзине алып турар тушта, мен он эки јашту болгом. Ол тушта амыр, јакшы ой болгон эмей. Онон ло чак башталды на.

— Одус жылдарда актарга кожылган деп, камык улус айдады. 1933 жылда Монгол јерине улус база качты. Уй улусты база көдүрип баштаган. Жендвижение деп неме болгон. Мен женделегат болгом. Эмди керекти уй улус башкарар дешкен. Бистин јурттаң 15 кижі женактив. Бу јирме јети-јирме сегис жылдар болды ба, айса кандый? Бис элижип-селижип, эки кижиден эжерлежип, аймак барарыс, чаазын јетирерис, онон база чаазын экелерис. Түндү-түштү амыр јок. Таң атту. Та нени экел турган, та нени апарып турган? Онон байларды кулактаары, малын айрыыры башталган. Колхоз деп неме

төзөгөн. «Яны-Жол» деп колхоз. 1930 жылда. Ол ло жылдан ала колхозтын койын кабырган кижин мен. Адамды одус үч жылда айдай берген. Озодо Алтайга батпас албаты болгон. Ончозы короды. Айдадып өлгөн, жууда-чакта өлгөн. Арт учында эр киндиктү неме артпай барган. Бистин эткен ишти, жүрген жүрүмди оны не айтсын. Малым жакшы туратан. Озочыл. 11 январьда 1957 жылда «Кызыл-Маанынын» орденин берди.

Койлогон жерим — Жалаңаш. Эки Чаганды эбире малдадым, эне Алтайды чарыптай бастым. Эмди карыдым. Уулым сегис балалу болгон. Алган эжи сегис балазын таштайла, тений берген. Сегис баланын экүзи өлгөн. Арткан балдарды өскүстердин туразына бер дежерде — бербегем, бойым чыдаткам.

Азыйда делегат та болгом, депутат та болгом. Койлоп жүрүп тезек те жуугам, от одырарга, колым тонгым иштеп те жүргем, тынду артарга.

Маак эжебис ачу кабак танкызынын чанкыр ыжын жайылтат ла, чайын урат ла. Кичинек ак чырайлу, содон бөрүктү, курч көрүштү кижин. Жакшылажып, үйден чыгып жадала, айттым:

— Эжебис, база келерим, база куучын угарым.

— А не келбейтен? Кел. Не укпайтан? Ук — деп, Маак Бобоновна каткырды. — Эзен жүрзе, не жолугышпас.

Маак эжени мактап та ийбей,
Маанылу орден ол тагынган.
Жалаңаштын соок чөлинде
Жайы-кыжы кой кабырган.

Эрлер де көдүрбес уур ишти
Эжебис иштеп жүрген эмей.
Соокко чарчап, аштап та жүрзе,
Сондоп жүрүмде артпаган эмей.

Кочкор айдын корон соогына
Колдоры тонып ол иштеген.
Кату өйдө кайра болбой,
Калыгы учун жүрүмин берген.

Өдүп калган үйелер жүрүмин
Өрөкөн бүгүн эске алынат.
Ачу танкынын чанкыр ыжы
Айыл ичинде тымык айланат.

ЖУУЧЫЛДАР ЭСКЕ АЛЫНАТ

*Ак-боролу аттарыс
Алтайында семирзин,
Атту-чуулу геройлор
Албатыда макталзын.*

(Албатынын кожоны)

21 ноябрь 1986 жыл. Айас күн. Ак-чанкыр теңери. Кангыл тыттардын кара будактары ап-апагаш. Оңдо борбойып калган ак кырулар. Олор күннин чогына торт мызылдап, суркурап турдылар. Бу ак мөңүн агаштар кайдан келген? Чөрчөктөн келген болор бо? Буттардын алдында тон карлар чыкырт-чыкырт. Карлар күнге мызылдап, суркурап, мелтилдеже имдеп жат. Ончо туралардан чанкыр-боро ыштар теңериге чоргыйт. Меге удур седеп кийимдү, жараш кеберлү жиит уул келип жат.

— Жакшылар ба?! — дедим. — Токойоков Жамануулдын айлы кайда?

— А, жакшылар, Аржан Ойынчинович, таайымнын айлы ба? Бу ла турган тура. Таайым үйде. Малга азырал берип жат.

— Сен кем?

— Мен Олчонов Владимир. Колхозтын комсомол организациязынын качызы.

Туранын жанына базып келзем, Жамануул Санунович сагалы кырутып калган иштенип ле жат. Мен тайгада бу айылга кирип жүргөм.

Ол жылу күлүмзиренип айтты.

— Үйге киригер ле. Соокто не тураар? Мен бүгүн — пастык. Бу жанынын улузы малысты бириктирип, кабыр турганыс, алижип-селижип, колхоз быжыл пастык бербеген. А малды кабырар керек, эмди тура, оңон өскө азырал жетпес.

Мен эртезинде кирер болдым. Экинчи күнде келзем,

Жамануул Санунович сакып отуры. Кара сагалду, чоң кара чырайлу, ачык, жаан көстөрлү кижиге. Ару-чек, седең кижиге эмтир. Куулы топчыларлу, жарымдай военный чамчалу. Жажы жаан улустың мындый седең, омок жүргениң көрөргө дө жараш. Кезик улус карыдым ла дейле, шалырап баскылай берер. Анаар-мынаар кийинип алар, карган кижиде бай бар ба дежер. Жамануул Сануновичтин үйи — Вера Павловна, алтай ады Жаманак, база көп иштеген кижиге.

— 1937 жылдан ала 1956 жылга јетире кой кабыргам — деп айдат. — Адам база койчы кижиге болгон. Озочыл. Стахановец. Бу стенеде ил салган грамыталар ончозы оныйы.

— Сөөгөөр не?

— Сөөгим иркит. Бу кижинин сөөги — сагал.

Тураның ичи де, ончо тудунган немелер де ару-чек. Культурный улус. Олордын культуразы тыш јанынан эмес, ич јанынан. Андый улусты интеллигентный улус деп айдып јат. Алтайлап болзо, олорды төп, керсү улус деп айдар. Бу кижинин кылык-јаңыла, күүниле, ич-бүдүмиле колбулу неме ине. Интеллигентный эмес учёный да, писатель де, партийный ишчи де болор.

— Мен 1918 жылда чыккам. Адам санаама кирбейт. Јирменчи жылдарда кара оспо оорудан јада калган дежетен. Ол туку Јиилектү деп өзөктө чыккам. Озодо јиилегине ат тайкылыш јадатан јер. Эмди јиилеги тон калатан ба кандый. Ондо эки ле кийис айыл туратан. Түймеендү жылдарда ада-энем качып, јажынып жүрген дежет.

1918 жылда олор Элдүкемди өрө алала, Чуй-бажын эбире соголо, Белтирге, «Кызыл-Маанынын» јерине барыптыр. Оноң 1925 жылда, албаты-јон амыр јада берерде, көчүп, јанып келген улус туру. Ас-мас малысты кызылы келзе, кызылы апарар, агы келзе, агы апарар. Эки атту, тоолу оок малду артканыс.

Он эки јаштуда, 1930 жылда, школго баргам. 1938 жылда, төрт классты бождоло, школды таштап ийгем.

1930 жылда бу ла мында, јол јанында Курайда эмес, а мында, промколхоз деп неме төзөлгөн. Болтоков Санай деп кижиге оның председатели болгон. Промколхоз дегени мынызы промысловый аңчылардын, аалу табатан улустың, колхозы дегени болгодый.

Колхозто жети-сегис ле өрөкө улус болгон. 1932 жылда колхоз чачылган. Улус малын үлежип алган. Онон колхозты жайраткан деп буруладып, бир канчазы түрмеге барды. 1935 жылда мында Кировтын адыла адалган колхоз төзөлдү. База ла аргазы жок кичинек колхоз.

Бу Курай-Алтайда жаан байлар болбогон. Үч жылга улай кар жаабаза, мал өзүп, улус байый берер. Жаан кар жааза, малы кырылып, бир ле жылга түрөп калар. Азыйда кар айылдын канаттарына жетире түжетен. Ат ла да жортып болбойтон. Улус чаналу жүрөтөн.

Коштойыста «Ленин-Жол» эмеш онду колхоз болгон. Малду да, улузы да көп. Селсебет анда, школ анда. 1935 жылда анчы да болуп жүрдим. Өркө өлтүрүп, тийин өтүрүп, терелерин госторгка табыштырып. 1935 жылдан 1937 жылга жетире ликвидатор болдым.

— Онызы не дегени?

— Ликвидатыр ба? Байа бичик билбес болорын жоголтогон улус.

Жаан жашту улусты бичикке үредер. Жалы да жаан неме. Айына жүс сегизен салкой. Ол тушта бу камык акча не. Айылдан айылга жүрүп, улусты үредип жүрерим. Жаш, чыйрак. Тере жабылу алтай чана. Эмди де ол чанам бар. Жикти атла өдүп болбозын. Аайы жок күртеп салар.

Айыл. Оттын жаны. Улуска буквалар айдып берерин, кычырарын, бичиирин көргүзерин, чаазын, карандаш берерин. Кезиги капшаай үренгилей берер. Колын салып, сүүнгилеп турар. Кезигине канайып та жартазан, ондобос. Та деп айдар, санаама тудулбайт деер. Шыранкай улус бойы ла үренип алар. Же үредү болгон ло. Улус жамандыра бичиир, кычырар боло берген. Ол тушта мында деремне бар эмес, улус озогы ла аайынча кобы-жиктерде жаткан на. Деремне болгон болзо, кижин улусты жаңыс жерге чогуу алар эди. Бу жолдогы Курайда улус жадар үч ле тура болгон. Ондо орус улус жаткан. Серкпени бузала, селсебет эткен.

1937 жылда колхозтын кладовщици болдым. Онон мал фермазынын бригадири болдым. Ол тушта колхозто жүс сегис жылкы мал болгон.

1939 жылда мени Кызыл Черүге алды. Алтай уулдардын ол тушта баратан жерлери Забайкалье, Даурия, Дальний Восток болгон эмей. Мениле кожо Эликманар аймактан Чунижеков Григорий Алексеевич деп кижиге служить этен. Омок кижиге. Орустап та ийер. Ол черүден озо совет-партийный школ божоткон деген эди. Удабай ла оны командир отделение эдип ийген. Көш-Агаш аймактан јирме беш кижиге барганыс, ончобыс кожо турганыс. Шамановка деп станцияда. Германияла јуу башталган. Јопон база кыймыктанып чыкпай. Ол ло Манчжурияда. Кажы ла күн табару сакып јадыс. Күнбадыш фронтко до суранып турган уулдар көп. Јуу капшай божой берер деп бодогоныс. Там ла удап јат. Айалга кату. Јопон јуулап келзе, эки фронтко јуулажарга күч болор. Јарман оодо согылган. Јанар керек. Је Дальний Востокто черүни там тыныдып јат. 6 августта 1945 жылда Јопонго јуу јарлалган. Бисти Манчжурияга кирзин деген приказ чыккан. Ондо бир миллион солдат армия. Квантун армия. Согулта коркышту тын болгон. Јопондор јуулажарга база калап албаты. Кыскачак-кыскачак сынду, чон-чон улус. Түнде јуулажарын сүүр. Бычак чачарга мерген улус. Чачса ла, часовойдын кејирине кылт эт калар. Ол Манчжуриянын јери үзе ле дзот, дот, окоп. Таш туралардын алдына пушкалар тургус алган. Јаан черүни оодо согуп барарыста, тылда арткан смертниктер, чачылган черүнин арткан-калганы, база көп ло улус кырган. Түнде обозторго табару эдер, улусты өлтүрер, кыйнаар.

Бис Харбинге јеткен. Онон олјого алган јопондорды јойу айдаган, Ачинск деп јерге јетире, Харбиннен ыраагы 500 километр јерге, бистин јерге, мында шахталар болгон. Онон ойто јойу Харбинге јетире баскан. Бойыстын частька. Бир айдын туркунына база көп ло албаты короды. Јопондорын алтай улуска түней. Ондый јалбак чырайлу, сыкык көстү, байалгак сынду улус. Јуучыл тагмалар.

1946 жылда июнь айда јер-Алтайыма јанып келдим.

— Слерде Башкарудан наградалар бар ба?

— А бар эмей. Медальдар да бар. Ада-Төрөл учун јуунын ордени де бар. Тагынар, көөркөөр неме бар ла — деп, Јаманул Санунович каткырат.

— Бир өйдө төштө медальдар шыгырашкан ла болбой?

— А не шыгырашпас? Јаш болгондо, омок болгондо. Кижинин тирү де артканы ол не аайлу ырыс. Бийскийге јетире темир јолло келген. Бийскийден кошту машинанын үстине отурып јанган.

Јажыл јай. Кеен Алтай. Бойы кадык. Кенек-кемјик эмес. Ол тушта Јамануул Санунович торт ло канатту болгон болбой.

Бистин де јерде фронтовиктердин јанганы санаама кирет. Кажы ла келген кижини бис эн ле кару, јуук кижидий уткуйтаныс. Улус ыйлажып турар. Уулдардын төжинде ордендер, медальдар торт ло бајырт эдип калган мызылдажып, јалтыражып, шыңкыражып турар. Бир Соксок Јыбаков деп кижинин төжине ордендери, медальдары бадышпай, гимнастёрказынын кайыш курынын үстине салактап калган јүретен. Ол бойы обору јаан, јалбак төштү, талтак бутту, коркышту бөкө, чыйрак кижиди болгон. Јудругы торт ло аттын туйгагы ошкош.

— Слер партийный ба?

— Эйе, член партия. 1944 јылда Черүде јүреримде киргем. Төртөн эки јыл партияда туруп јадым... Јуудан јанып келеле, ойто ло јылкы малдын бригадири болуп иштегем. Ол тушта колхозтын председатели Цырина Александра Васильевна болгон ошкош эди. Јуунын кийни, једикпестү, кату јылдар.

1948 јылда мени јурт Советтин председателине тудуп салдылар. Ондо 1951 јылга јетире иштедим. Онон ойто ло колхозыма келдим, полевод болуп иштедим. Эки колхоз бириккен. «Ленин-Јол» ло «Киров». Јер сүрген, арба-буудай аш салган. Ол тушта колхозтын председатели Павел Осокин болгон. Бу јердин кижизи. Ұч јүс гектар јерге аш салганыс. Арба-буудай сүрекеј јакшы бүдетен эди. Трудкүнге аш үлешкен. Кезик улуска туку төрт тоннадаг келишкен. Онойып туруп тракторлу, комбайнду боло бергенис. Сугарза, удобрение — өтөк јайза, аштын бүдетен јер болгон эди. Эмди талкан да эдип јиир арба јок.

1957 јылга јетире бригадир болгом. 1957 јылдан 1968 јылга јетире строитель болдым. Онон 1978 јылга јетире кой кабырдым. Он јылга. Јүрүм мынайып ла өдүй калды.

— Азыйда мында коммунисттер көп болгон бо?

— Кайдан. «Ленин-Жолдо» үч кижиге, Кировто эки кижиге. Партийный организация Курайда болгон. Оңдо промартель деп неме болды. Керектү, тузалу неме. Тере көмдөп эткен, пыйма соккон, сопок көктөгөн. Он кирези улус иштеген. Онын начальниги Дядечкин деп орус кижиге. Партийный организациянын качызы ол болгон. Ол артельди оңоң жоголткылап салган. А керектү неме болгон.

Мында озодо Медведев деп орус жаткан. Бай кижиге. Булгайры тере эдер заводту болгон. Ол заводы суула иштеер. Суунын күчиле чобраны теермелеер, койылтар, терелерди талкыыр. Улус анда база иштеген. Эткен булгайрылары сүрекей жакшы болгон эмей. Ол Медведев деп орус ан да чедендеп тутты. Оңоң оны кулактаган, айдаган.

— Бу деремнеде тураларды, колхозто кажаган-чуланды кемдер туткан? Слер, строитель болгон кижиге, айдып берзеер.

— Бу ла дворлорды, тураларды, балдардын яслясын бис тутканыс.

Азыйда бистин жердин улузы тура тудуп билбес болгон. 1938 жылда мен бойыма жамандыра тура туткам. Айла ол тушта агаш чабар эр улус та жок. Камык улусты 1933-1936-1937-1938 жылдарда айдагылай берди. Олордон арткан улустын бирүзи Олчонов Павел болгон. Бойы бригадир, бойы малчы. Бойы каан, бойы ок жалчы. Экинчизи Болтоков Санабас. Бойы председатель, бойы ок кузнец. Бичик билбес кижиге. Бир ле жыл иштеди. Бу жуунын кийнинде. Он өрөкө улуска база не керек? Оңоң ол өрөкөн Элдүкем деп жерде жунмалап жүреле, көчкөгө бастырып өлди.

Мениле кожо строительстводо иштеген улус ончозы божоды: Матыев, Белеков, Толоев Арыкпай. Агашты кезер, атла тартар, колло жарар. Ончо иш кара колдын күчиле не. Фронттон жанган улустан бис үчү ле артыбыс. Мен, Маралов, Белеков.

Бу мен школдо үренип турарымда, жетире бичик билбес улус качылар болуп иштеди не. Бойы ла үренген улус. Кордоев Боктон, Жибесов Торкош. Озогы качылардан эмди Мандаева Стеша деп кижиге арткан болор.

Куучын өдүп ле жат. Чай ичилип ле жат. Тышкары ак кар, ак-чаңкыр кыш. Турада жылу, жарык, ару. Вера Павловна

бистин куучынысты тындап отурат. Нени де сананат. Бойынын жүрүмин эске алынатан болбой.

— Бу жерде кандый ла улус иштеген — деп, Жамануул Санунович айдат. — Эки айга бир Черепанов деп неме иштеген. Аракызак кижн. Курайда аракыдап јадар. Бери келбес. Ижине чыкпас. Оны ары-бери тартатан ағылу унаачы бар. Кошевка чанак јеккен ат. Эртеп тура ол кижннн экелерге Курайга барар, эгнрде куру келер. Мыны көрүп, улус түймеген. Текши јууннап јууйла, ижннеп чыгарып салган. Черепановтын унаачызы, көнүгн, Санаев Сарыбаш деп өрөкөн болгон. Јетен јашту кнжн. Бу кнжннн 1935 јылда ссылкага, айдуулга ийген. Туку Казахстанга. Ёч балазы анда өлгөн. 1945 јылда божодып ийерде, јер-Алтайына, Курайга јанып келген. Јойу. Март айда чыгала, октябрь айда једип келген.

— Бу жерде Чоокыр деп казах јаткан. Байланбайтан да, Јагдабайтан да. Чоокыр чочконын эднн де јнген, аракы да ичкен. Алтан јаштан ажала мынан көчө берген, казахтар аразына. Эмдн молдо болуп калган дежет.

Мында ўзбек те ўй кнжн јатты. Јагдабады.

— Бери не келген бу? Кем экелген?

— Умушев деп кнжн растрата эделе, судтадып, тўрмеге барган. Оноп ўзбек ўйлў јанып келген. Экн балалу. Ол ўзбек ўйнн мында божоды. Мында ла јуун салдыбыс. Бнр кызы офицер кнжнге барган, бу воинский частъта дежет. Экннчн балазы туку Омскнйде, Умушев ол балазына јўре берген.

Јагдаган јаг, јагжыккан кылык база узак ла јўретен неме эмтнр.

Бу ла Курайда Кнмеденов деп казах јаткан. Ёйнн кайлык кнжн. Ол өлөрдө молдолор једе конгылап келген. Сөөгнн апаратаныс дежнп, блаашкан. Кайлык эмеен бербеген. Мында Јатсын деген. Сөөгнн мында јууганыс. Ого јок молдолор јүгүргнлеп келеле, сөөкннн богө јуур керек деп көргүскен. Таш тургус берген. Оны кем көрөтөн эдн. Казах улус — коркышту кудайсак улус.

Бу Кордоев Пётр, Јөбўрдин уулы. Эмдн мыны Иваныч дежер. База ла бнстнн ортобыста өстн. Бу шофёр до болды, механик те болды, шахтада да иштедн. Ёредўзн бнйнк эмес

те болзо, билер кижн. Ол јаш тушта шыраны база кӱргӱн лӱ.
Пастыктап та басты, сарлыктар да кабырды. Онын учун немени
билер не. Јӱрӱмнен јаан школ, ӱредӱ јок эмей. Аракы-чеген
токтогону алкыш. Эмди улус санаа алынар болбой? Јакшы ӱй
келип јат. Јаандарга да иштеерге јенил болор.

ӱрӱкӱннин бу табылу куучынын угуп, онын тӱп санаазын
билип, мындый ӱлгер бичидим.

Токойоков Јамануул
Токпоктогон Јопонды.
Алтай-Курай јерине
Айланып келип јуртады.

Чатпак кара јопондор
Чагын онын кӱргӱн эт.
Алтай уулдар јуулашса,
Алаатып кайра базар бет?

Јаан јӱрӱм јардына
Базырза да энгилбес.
Јамануулдый эрлерди,
Јартап айтса, кем билбес?

Малта алза ус болгон,
Мал кабырза эр болгон.
Араай элес каткылу,
Айткан сӱзи учурлу.

Омок-седен јӱрӱми
Ончобыска тем эмей.
Јаан јашту ӱрӱкӱн
Јакшы јӱргер эм дебей,

Чӱрчӱктӱн келген алыптын
Чӱгӱдӱп алдына тургайыс.
Айлына кирип алкышты,
Алтын сӱсти уккайыс.

Бу ла журтта, Токойоков Жамануул Сануновичтин айлынын жанында, Маралов Иван Малчинович журтап жат. База фронтовик кижиси. Эки жууда турушкан. Германияла жуулашкан — жөнү алган, Японияла жуулашкан — жегип чыккан. Бойы эзен арткан. Мен ого жайгыда јолуккам. Куучын кыска болгон. Кышкыда барзам, өрөкөн оорып калган эмтир. Иван Малчиновичле куучын түгенбеген деп бодоп турум. Жайгыда барзам, айлында отуры.

— Алтан эки јашту болдым — дейт, сөөгим иркит, деп айдат. — Өскүс-жабыс кижиси болгом. Улустын айлында өскөм. Озодо мында не де јок болгон не. Ээн јер.

Бир кандый да каланы эмеен кирип келеле, бистин куучыныска кирижет, чаптык эдет. Иван Малчинович бойы база кайдаар да мендеп турган ошкош. Абрага адын јегип салган.

— 1939 јылда акам тура туткан. Уйдын кажаазы ошкош неме. Мында јүк ле үч-төрт тура. Контора, склад, туралу кижиси

— Толоева Кыргыз деп јаан јашту кижиси. 1941 јылда үч класс божотком. Јаан јашту уул, је ле деген эр. 1942 јылда 15 мартта мени черүге алды. Баштапкы Украин фронтто, онон Экинчи Украин фронтто жуулаштым. Венгрияны өттим, Берлинге јеттим. Моздокто контузия алгам, Будапештти јайымдаар жууда туружып, шыркалаткам. Онон Японияла болгон жууда база туруштым.

Манчжурияда жуулаштым. Башкарудан кайралга алганым «Красная Звезда» деп эки орден, Ада-Төрөл учун жуунын эки ордени. I-кы ла II-чи степеньдү ордендер, онон 14 медаль.

1946 јылда јер-Алтайыма јанып келдим. Кладовщик болуп иштедим. Үч јылга мал кабырдым. Сегис јыл кара түлкүлер азырадым. Кирилтелү неме болгон. 1961 јылга јетире кой кабырдым. Бежен беш јажым толордо, меге фронтовик кижиси деп, јеңилте этти, пенсие берди. Он эки бала азырагам. Сегис бала тирү артты.

Эмегени куучынга киришпейт.

— Неме билбезим — деди, — јажына ла койлоп јүрген кижиси мен.

— Ады-јолоор кем? Сөөгөр не?

— Татьяна Борисовна деп кижилер болорум. Сөөгим — сагал. Өскөн жерим — Јодро, Ондой аймагында.

Јок, Иван Малчиновичке база катап јолугар. Ол керегинде элбеде бичиир керек. Ол јаан јүрүм өткөн, јуу-согуштын от-калапту јолдорун өткөн, ол көпти билер.

Он јарат ла сол јарат...

От-калапта көп өлгөн.

Днепрдын соок толкуга

Јаш көөркийлер ол чөнгөн.

Будапештке једеле,

Бу ла уулдар јыгылган.

Алтай јуучыл — Маралов

Шыркалаткан, кан аккан.

Өлүмле јуучыл өчөжип,

Өлбөй өрө турган эт.

Фашисттердин уйазын

Барып оодо чачкан эт.

Ун дер Линден оромдо

Уулдар омок турган ла,

Кара ийделер шибеези —

Берлин күйген јалбышла.

Мун јуучылдар ортодо

Алтай уулдар көп болгон,

Айса ондо Маралов

Сүүнген. Оркестр ойногон!

Је түней ле амыр јок,

Јопоны бек турганча.

Күнчыгышка поездтер

Күзүрежип барганча.

Мүкден, Харбин городтор
Мун өлүмдү. канду жуу.
Самурайлар-смертниктер
Удурлашкан калапту.

Мараловтый уулдарды
Мактын оды жарыткан,
Өлүмди өткөн улусты
Кем токтодо тудатан?

Жарман, Јопонды јенеле,
Јанып келген алтай эр.
Кара јеткерден айрылып,
Амыр јады Төрөл јер.

Балабаев Яхмет. Саргалдак сөөктү казах кижии. Оны мен 1960 жылдан ала билерим. Ол тушта Яхмет Балабаевич Чаган-Оозы журт Советтин председатели болгон. Лазарь Кокышевле таныш, онын поэзиясын сүрекей сүүйтен кижии. (Эмди ол өрөкөн јок. Јеткерден улам 1988 жылда өлгөн.) Көп жылдардын туркунуна жылкычы болуп иштеген. Чоң бүдүмдү, таларкак ла бийик сынду кижии. Ұйи Екатерина Алексеевна. Оныла Яхмет Балабаевич 1947-1949 жылдарда Барнаулда, колхозтын председателдеринин школында үренип турала танышкан. Ол школды бойдондордын школы деп, тегиндү адаган эмес.

— Мен 1921 жылда Ак-Тал деп јерде чыккам — деп, Яхмет Балабаевич куучындайт. - 1930 жылда школго баргам, ондо үч ле класс үреткендер. Бисти латынь букваларла, јаналип деп алфавитле үреткендер. 1940 жылда комсомолго кирген.

1940 жылда мени Кызыл Черүге алгандар. Октябрь айда. Јуу башталган күн мен Житомир областъта тургам. Бисти тургуза ла бомбалап баштаган. Житомирде турган 5-чи пехотный полкты. Онон июль айда артиллерияга алган. Конотопто 746-чы артиллерийский полкта 87 миллиметр пушканын наводчиги болгом. Јуу. От-калап согуш. Тескерлеш. Мынайып тескерлеп, Воронеж областъта Ердовка деп деремнеге јеткенис. 1942 жылда бисти Москва областъта Бабушкин

деп городко эжелгендер. Мында жаңы формирование болгон. Сегизинчи танковый корпус 300 номерлү артиллерийский гвардейский полк тӱзӱлгӱн. Бис Москваны коруулар жуу-согуштарда турушту. Менде Сталиннен быйанду бичик бар. Гвардиянын кичӱ сержантына, Балабаев Яхметке, деп бичип салган. Оңдо менин ӱткӱн жолымды темдектеп койгон. Темдектезе, 5 июльде 1943 жылда Курский дугада жуулашканы учун. Менде ол тушта ДШК-деп крупно-калиберный пулемӱт болгон. Болот куйакты (броньды) ойо адып ийер. Ол тушта корпусун командири генерал Попов болгон. Артполктын командири полковник Матвеев болгон. Замполит Прохоров, штабтын начальниги майор Мельников. Пулемӱтний расчӱттын командири — Николай Донских, наводчик мен — Балабаев, расчӱт — Абдуллаев, азербайджан кижиси, экинчи расчӱт — грузин. Адын ундып салдым. 24 августта 1943 жылда Белгородты жайымдады. Оңон Киевти жайымдады. 24 мартта 1944 жылда Люблинди жайымдаар жуу-согушта болдым. Генерал Ватугинди бандеровецтер ӱлтӱрди. Онын ордына генерал Рокоссовский келди. Экинчи Украинский фронт.

31 июльде 1944 жылда Моздокты жайымдады. Мында мен контузия алдым. 14 сентябрьде 1944 жылда Варшаваны, 17 январьде 1945 жылда Цехоауны алдыбыс. 14 январьде 1945 жылда Залцацты, 22 январьде 1945 жылда Дойти-Айландты, 23 январьде 1945 жылда Заальфильдти, 10 апрельде 1945 жылда Кенисбергти, 3 мартта 1945 жылда Гданьскты алдыбыс. Мында турарымда, жуу божоды.

Курский дугада жуу-согуш учун «За отвагу» медаль берген. Одердеги сууны жуу-согушту кечкени учун «Красная Звезда» орденле кайралдаган. Жуунун кийинде город Брестте турганым. 1946 жылда июнь айда ол городтон жандым. Чаган-Оозы алтайыма жедип келдим. Жаш. Фронтвик. Канча ӱлӱмди ӱдӱп келген кижиси. Жамандыра да болзо, бичикти билер. Коммунист. Онын учун мени райкомго алдырып, ӱренип бар дештилер. 1947 жылдан 1949 жылга жетире Барнаулда ӱрендим. Колхозный школдо. 1949 жылда жанып келеристе, мени «Жаңы-Жол» колхозтын председатели эдип кӱстӱдилер. Бир жыл иштеп ийдим. Оңон 1950 жылда «Киров» ло «Ленин-

Жолды» бириктирип ийерде, мени оноор парторг эдип ийдилер. Бу ла Курайга келдим. «Киров» аргазы жок кичинек колхоз болгон. Колхозтын тос јерин бери көчүрген. Чуйдын јолынын јанында Курайда туралар тудар јер жок. Ондү јерлерди «Ленин-Жол» колхоз туку качан разведкага берип салган. Онын учун колхозтын тос јерин мында тосөөргө келишкен. Бу јердин озогы ады «Кам-Тыт» болор керек. Мында ол тушта үч-төрт болчок кичинек избушкалар болгон. Онон бир төрт кып тура. Бир кыбы контора, экинчи кыбы клуб, үчинчи кыбында — председатель, төртинчизинде — партком. Эки колхозты бириктирип ийерде - Јүк ле беш коммунист. Бириктирген колхозтын председателине Черепанов деп кижини ийген. Аракызак неме. Эки айдын бажында чыгара сүрүп ийгенис.

Склад тутканыс. База андый-мындый туралар. Мениле кожо Нетешев Јару, Кимиденев Николай, Токойоков Јамануул, Сельбиков Болчокуул иштедилер.

Черепановты сүреле, бис Осокин Павел Васильевичти әкелгенис. Коммунист. Ого үзеери бу јердин кижизи. Хозяйство коомой, улус ас. Разведкага иштеп жүргилей берер. Техника жок. Кайда да төрт мунга шыдар кой-әчки, бир мунга шыдар жоон мал — уй, сарлык, жылкы болгон. Ого үзеери кош тартар беш төө. Олорло азырал коштоп тартатаныс. Јүс бежен гектар кыра болгон. Ол жылдарда Матыев Јалбаган, Кордоева Тазымай, Иванова Јозыт, Акчинова Мария деп улус сүрекей јакшы иштеген әди. Бу ла јаткан Акчинова Прасковья канча жылдарга улай озочыл койчы болды. Кажы ла жыл 100 эне койдон 80-90 кураганнаг алатан. Ондый улус эмес болзо, колхоз канайып өрө өзөтөн әди? Болтоков Санабас деп кижини иштеди. Полевод, бойы ок кузнец, бир өйдө председатель де болгон. 1952 жылда мени Чаган-Оозынын јурт Совединин председателине көстөдилер. Ол иште мен 1959 жылга јетире иштедим. 1959 жылда райбыткомбинаттын прорабы да болдым. 1960 жылда эки колхозты, «Јаңы-Жолды» ла Кировты бириктирип ийерде, колхозыма ойто јанып келдим. 1960 жылдан 1975 жылга јетире жылкы кабырдым. 1975 жылдан ала колхозтын лесниги болуп иштеп јадым. Пенсиеге чыккам, персональный пенсие берди, 120 салкой.

Эмди бистин колхозто алтанга жуук коммунист. Азыйда партияга сурекей бийик некелтелу алатан эди. Кажы ла кижы бойына поручение сурайтан, рекомендацяны база бойы сурайтан. Эмди формализм коп. Партком жакылта берип турар: «Слер ол бир уулга рекомендаця бичип беригер».

А мен ого рекомендацяны не бичийтем? Мен билерим — ол жакшы ишчи, жакшы кижы. Же ол менен бойы не сурабас?

Бежен алты кижы. Бу не аайлу ийде-куч. Беш кижы эмес не. Мен ревкомиссиянын члени. Узак жылдарга колхозтын Правлениезинин члени болдым, партиянын райкомынын да члени болдым.

Бистин улус иштенкей, жакшы улус. Эмди аракы-чеген токтогон, онызы база жакшы. Иштин дисциплиназы тынгыр. Бу ла Матыева Сара, Манзырова Анна — озочыл койчылар. Канча жылдарга улай иштеп жат. Кордоевти мен база жакшы ишту председатель деп коруп турум. Билер кижы. Кыралап сугарар жерлерди элбедип жат. Азырал керек. Ол тушта мал жакшы турар.

Балабаев Яхметтин
Барган жери орт-калап,
Фашисттердин баштарын
Балчара аткан от-калап.

От-жалбыш Одерди
Ондый уулдар кечкен ле.
Варшаваны жайымдап,
Баатыр улус журген.

Гвардия сержанттын
Кызыл тыны карам ба,
Оро туруп, жыгылып,
Атакага барган ла.

ДШК-а деп пулемет
Тызырада аткан ла.
Жер-тенери биригип,
Артиллерия салган ла.

Курскта өрт-калап,
Кудай жерди ундыган!
Жарымдай жерге көмүлип,
Яхмет канай тирү арткан?

Контузия неме бе?
Киев сакыйт жайымды.
Бүгүн тирү. Эртең не?
Канай билер салымды!

Фашисттердин уйазын
Балабаев чачкан ла,
Зальцау ла Дойти-Ланд
Санаазында арткан ла.

Кенигсберг, Цехау
Геройлорды билген ле.
Варшавянка — жаражай
База кару көргөн лө.

Же Чаган-Оозы алтайда
Чачы кара бир бала.
Саар-Брюккен кыстары
Артып калзын анда ла.

Фашисттерди јенеле,
Балабаев јан келген.
Чаган-Курай јеринде
Чагы јеткенче иштеген.

Пенсиеге једеле,
Белин сыймап отурат.
Партиянын јөптөрин
База катап кычырат.

КОЖОН АЙДЫП БЕРИГЕР

*Алтын суулук шынырап,
Ала-тай желген Алтайым.
Ай-Таназы суркурап,
Абакай жүрген Алтайым.*

*Күмүш суулук шынырап,
Күрен тай желген Алтайым.
Күн шанкызы мызылдап,
Кыстарым жүрген Алтайым.
(Албатынын кожонь)*

Кичинек сынду кичинек кижини бойы ошкош кичинек турада^а журтап жат. Омок, сүрекей куучынчы кижини болгодый.

— Мен Зоя Николаевна Телденева деп кижини эдим — деди, — уй жылда чыккам. Эмди алтан бир жашту болдым. Сөөгим — төөлөс.

Кичинек бала тудуп отуру. «Кызымнын балазы» — дейт. Ол байа ла Иван Малчиновичтин айлында отурган калангы келин кирип келди, база ла куучында жарга чаптык эдип жат. Эзирик үй кижини көрөргө кандый жескимчилү! Билбести билген турар, көрбөсти көргөн турар.

— Таа жылу-Оозы деп жерде чыккам. — Ой! Баламды, эркемди — дейт. Жеен кызычагын эркеледет. — Бу ла колхозто иштегем. Он жылга доярка болгом. Беш жылга субак агызып, жер сугардым. Туку азыйда канча-канча жылга учётчик болуп иштегем. Үредүм ас, беш класс божотком. Кудай, бу сен чыксаң, чыксаң. Кижиге чаптык этпезен.

— Адаровты билбес кижини жок — дейле, калангы үй кижини колун жагыды. — Бу бир Лазарь Кокышев ле кожо келгилеп жүрди на.

— Куды-ый, кыжыкту-узын! — деп, Зоя Николаевна арбанат. — Же слер карындаш кижини эмитиреер. База бир кирзеер. Мен кө-өп неме куучындап берерим.

— Кожон айдып береер. Слерди кожончы кижини деген.

— А билерим, билерим. Кө-өп билерим. Же бир кожон айдыейин.

Помидордын өзүми
Балкажынан камаанду,
Балдар бистин жүрүмис
Партиядан камаанду.

Картошконун өзүми
Кара кумнан камаанду,
Кайран бистин жүрүмис
Коммунисттен камаанду.

Кожон билер улус бар ба? Бу жердин кожончылары кандый? Айла теленит улуста кожон жок ошкош. Кажы ла кижин тан алдынан кожондоор. А Улаган аймактын улусу бой-бойыла чечеркежи, сөгүжи кожондоор. Кезикте торт ло кожон ажыра кериге берер. А төс аймактар улусу жуулып кожондоор. Канча ла кирези улус көп болзо, анча ла кирези жакшы дежер. Меге айдышты, Тадыкин Иван Николаевич деп кижин бар. Коркышту кожончы кижин. Айлына барзам, Иван Николаевич үйде эмтир. Туразынын ичине ары-бери аксандап базат.

— Мен жашта кенеп калган кижин — дейт. — Ондый да болзо, колхозто 1946 жылдан бери иштеп жадым. Бежен сегис жашта болдым. Азыйда косилкала өлөң чабатам, темир тырмуушла өлөң жууйтам. Эмди сторож-каруулчык. Бойым Улаганнын кижизин. 1929 жылда ада-энем бери көчүп келген.

— Кожон айдып берзеер, Иван Николаевич.

— А мыны канай айдатан? Как эрүүл кижин?

— Эрүүл кожон айткар. Эзирик кожон божогон.

— Жаан кижин, жарлу поэт, же айдып берейин. Кожонгым жангыс комыдалду болор. Бойым тапкам. — Ол жөдүлдөп, жаан кара бажын ары-бери булгап отурала, айтты:

Аргымак кулды ат болзо,
Минер эдим желерге.

Ада-Курай јер болзо,
Јүрер эдим көрөргө.

Эрјине кулды ат болзо,
Минер эдим јелерге.
Эре-Курай јер болзо,
Јүрер эдим билерге.

Токум сынду токшынды
Минип болбос аксак мен,
Тон көдүрер јаш тушта
Кенеп калган бойым мен.

Кејим сынду керимди
Минип болбос кенек мен,
Кеен, јараш Курайда
Өзүп калган бойым мен.

Айландыра агашту
Аржан суулу Курайым.
Аксак болгон бойымды
Өскүр койгон Курайым!

Тал јакалу Эре-Чуй —
Алтайымнын талайы.
Таш јакалу Курайым —
Јоным јаткан кабайы.

Иван Николаевич эмди ол ло туразында јуртап јадыры. Бойы кенек те болзо, јүреги тирү кижиге эмтир. Өрөкөннин көксинде эмди де эрјинелү кожондор жүрген болбой кайтсын. Олорды слер, Иван Николаевич, тетрадька бичип салыгар. Анчадала бойыгар чүмдеген кожондор сүрекеј јилбилү.

АК ЧААЗЫНДА СӨЗИБИС

*Кожоңыста не болзын,
Коолой соккон салкындый,
Колхозыста не болзын,
Корболоп чыккан чечектий.
(Албатынын кожоңы)*

Колхоз жаандаган, хозяйство элбеген. Өзүм түней ле ичкери барып жат. Мал өскүрер, аш өскүрер, журтты жарандырап, производствоны элбедер. Качан да түгенбес сурактар. Олорды кажы ла күн, кажы ла ай, кажы ла жыл көрөр керек. Жүрүм, өзүм канайда барып жатканын колхозтын правлениезинин жуундарынын, колхозчылардын текши жуундарынын протоколдоры керелейт. Бу историяга керектү документтер. Олорды мен областтын архивинен таап алдым. Одузынчы, төртөнинчи, керек десе беженинчи жылдардын документтери жок. Ого үзеери ол өйлөрдө бу үч башка огош колхозтор болгон. «Ленин-Жол», «Жаңы-Жол», Кировтын адыла адалган колхоз. Олордын эн ле ондузы, онжүги «Жаңы-Жол» деп колхоз болгон дежет. 1959 жылда ол колхозто 8263 кой-эчки, 1145 уй-сарлык, 116 жылкы болгон. Онойдо ок кара түлкү. Бу жылда колхоз 12964 литр кумыс саап саткан. 96806 килограмм түк кайчылап алган, 27206 литр сүт сааган. Бу өйдө колхозтын председатели Баби́насов Кару Майманович болгон эмтир. Правлениеин члендери Тойлонов Т. Т., Кубеков С. М., Козубаев Б., Малчинов К., Тукешев К. Колхоз керек десе такаалар да туткан. 183 такаа өскүрип, 866 салковойго табыштырган!

1956 жылда 26 февральда «Жаңы-Жол» колхозтын правлениезинин жуунынын протоколынаң. «Каланаков Саксарга сурак жоктон ижин таштайла, барган».

Тойлонов: — Нөкөр Каланаков 17 күнге ишке чыкпаган. Өнөтийин чыкпаган.

Баби́насов: — Мен бодозом, Каланаков чын ла өнөтийин кылынып жат. Бир айга базып жүрген. Нөкөр Каланаковты кату каруузына тургузар керек.

Каланаков: — «Менин прогул эткеним чын. Мынан ары мындый неме болбос деп мойныма алынып турум, жоголгорым деп».

ПРАВЛЕНИЕНИН ЖӨБИ

Колхозтын дисциплиназын жайратканы ла иштеп жөп жок барганы учун Каланаков Саксаргага строгий выговор берер. 3 трудкүнле штраф салар. (Ф. 520, опись - I, ед. хр. 53. ГАГААО).

Эмди 1960 жылда 31 октябрьда XXI партсъездтин адыла адалган колхозтын колхозчыларынын текши жуунында кандый сурактар турганын 3 номерлү Протоколдон көрөли. Бу 26 жыл мынан озо болгон керек. История!

Жуунун председатели — Тойлонов, качызы — Магауянов. Жуунда көрөтөн сурактар: 1. Үчинчи кварталда эткен иштиң отчёды, доклад эдер кижиге — колхозтын председатели Кашин Н. А.

2. Организационный вопрос.

3. Заявлениелерди көрөри.

Баштапкы сурак аайынча председателиң ле правлениенин члендеринин ижин ончолоры бир үнле сөгүп жадылар. Тем-дектезе:

Сопо Керек: — Бис мында колхозтын председателинин куучынын уктыбыс. Правлениенин ижин жакшы деп айдарга болбос.

Иванов: — Ондый-мындый иш эдилген, онызы жарт. Же түней ле једикпестер сүрекей көп.

Меирханов: — Колхозтын правлениези ончо күчин салып иштебеген. Онын ижинде једикпестер көп. План бүтпеген. Колхозчыларга дезе авансты ажыра берип салган. Ишти сыранай ла кыска өйдин туркунына јарандырар керек. Кыш једип келди. Гаражты эмдиге јетире ремонтбогон.

Сельбиков Эземей: — Үчинчи кварталдын отчёдынан колхозтын правлениези јетире иштебегени көрүнип јат. Сметанын кирелте алатан јаны бүтпеген. Тогус айдын туркунына колхозтын правлениези колхозчылардын алдына баштапкы ла катап отчёт эдип јат. Башкараачылардын ижинде

бирлик жок.

Толоева Жаманбай: — Бис, пастыктар, узун кышта шыралап жадыс. Малды кичееп. Же койлорды кайчылаар тушта учёт коомой тургузылып жат. Аларыс ас болуп калат. Колхозтын правлениези коомой иштеп жат.

Кордоев Пётр: — Мен докладтын бажын укпай калдым. Же андый да болзо, айдарга турганым — правление коомой иштеген. Иштин дисциплиназы, уставы, колхозтын кирелте аайынча планы бұтпеген. Правлениенин бир кезек члендери ижин чачып ийген, керек дезе правлениенин жуунына да келбес боло берген.

Организационный вопрос. Нөкөр Магуяновты ревкомиссиянын председателинен чыгарар. Ревкомиссиянын председателине нөкөр Тойлоновты тудар.

ЗАЯВЛЕНИЕЛЕР ААЙЫНЧА

Төлөсова Зоя тураны өскө жерге көчүрүп, жазап берзин деп сурап жат. Сурагын жарадар, бұдүрер.

Ельдепова Клара жарым койдын эдин албаган. Ревкомиссия көрзин, аайына чыксын.

Адыкенов 6 кубометр агаш сурап жат. Берер.

Сабатова Таня койчынын ижинен чыгарга суранып жат. Чыгарбас. Ұчинчи койчы берер.

Алмадаков бир жылкы сурап жат. Бир бозу берейин, артканын акчала төлөйин деп. Бербес.

Жылыып калган үч койдын аайына чыксын деп, Олчонов сурап жат. Койлорло төлөзин. (Ф. 520, опись I, ед. хр. 60. ГАГААО).

Архивте жаткан протоколдордо көп немелер айдылып жат. Ондо айдылган немелерди ончозын мында бичиир арга жок. Мен темдек эдин, онын жүк ле үзүктөрүн алып жадым. Төс амаду — ол тушта улус нени айткан, нени сананган, иш, жүрүм аайынча кандый сурактар турган.

Мергендү иш учун, ак-чек жүрүм учун тартыжу улай ла өдүп жат.

20 мартта 1936 жылда правлениенин жуунында көп сурактар турган. Олордын тоозында общественный жөөжөни корыгыры, кичеери керегинде сурак турган. Колхозтын председатели Айтен Ахметов, правлениенин члендери — Кимеденов, Каланаков, Кордоев, Олчонов, Матыев, Токойоков, Кумашев. Токтошев Сергей жөп жоктон колхозтын өлөңин алган.

Сурактар:

Кордоев: — Слер колхозтын правлениезинен өлөң сураганаар ба, айса жок по?

Ахметов: — Качан Кимеденов слерден өлөңди кайдан алдыгар деп сураарда, ненин учун керектин чынын айтпадыгар?

УЛУСТЫН КУУЧЫНЫ

Кордоев: — Колхозтын өлөңин алардан озо, слер колхозтын правлениезинен сураар учурлу. А слер бойоор ло барала, колхозтын өлөңин тартып келгенеер. Мынайып слер ууры эткенеер. Кажы ла колхозчы колхозтын жилбүзин бойынын жилбүзинен бийик тудар учурлу. Качан колхозтын малында азырал жеткил болзо, ол тушта слер колхозтын правлениезинен жөп сурап, өлөңди алар учураарбар. Менин шүүлтем — Токтошев Сергейден өлөңнин баазын некеп алар.

Каланаков: — Бистин көрүп турган сурак бу жаргы көрөтөн сурак. Ууры эткен кижине бу. Слер, жаан жашту кижине, билер учурлу.

Слердин керегеер следственный органдарга берилген. Токтошевтен өлөңнин баазын сегис катап көп эдип төлөдип алар деген шүүлте эдип турум. Онойдо ок оны жаргылабазын деп, органдардан сураар.

Кимеденов: — Өлөң жылыып турган учуралдар бар. Темдектезе, Будак-Чеденде, Ызүкте. Мен бу ла пастыктарды айланып жүрүп көрзөм, кем де Оргутыттан өлөң тарта берген эмтир. Онын изин истеп, Токтошевке келдим.

— Өлөңди кайдан алдын? — дедим.

— Бойымнын өлөңим — деди.

Онон комиссия шиндеп көрөрдө, колхозтын өлөңи болуптыр.

Ахметов: — Советтин законы ончо улуска түней. Токтошев өлөңди уурдаганы чын. Оны жаргылаар керек. Же ол бистин колхозчы.

Иштеген де, жүрген де. Онын учун оноң кажы ла центнер өлөңнин баазын 5 катапка көптөн төлөдөр. Каршулу керек эткен деп бурулабас. Керекти токтодып салзын деп, следственный органдардан сураар. (Ф. 520, опись I, ед. хр. 70. ГАГААО).

30-31 мартта 1963 жылда колхозтын правлениезинин жууны болгон. Бу жуунда колхозтын промфинпланы жөптөлгөн. Жуун колхозтын Жаңы Уставынын проектин көрүп, ого жаңыртулар кожып, текши жуунга чыгарар деп жөп жараткан.

Протоколдон алган үзүк. Оноң колхозто иштин айалгазы көрүнип жат. Мында таакы тараары, сакмандар ийери, азырал тартары ла өскө дө производственный сурактар.

Тойлонов: — Мында таакы тараары жаңынан көп куучын болды. Кажы ла жыл улус ас деп айдып жадыс. Кой до төрөдөр тушта, эчкилердин таакызын да тараар тушта. Бир кезек пастыктардын, ол тоодо Канчиновтын, эчкилерине эчки тараар тарак та тийбеген. Зоотехниктер коомой иштеп жат.

Кордоев: — Чагандагы ферманын ончо турлуларын үч күнге эбирип келдим. Сакмандарла, койчыларла куучындаштыс. Кайда улус жахшы иштеген, омок жүрген, ондо иш жахшы барып жат. Кайда шалтыраш, бош салыныш — анда иш коомой. Зоотехниктер коомой иштеп жат. Керек десе укту койлорго до ажару жок. Кураандар турар тура тудуп салган. А слер, Абулов, ондо болбогоноор, көрбөгөнөөр. Чаганнын фермазында ноокы тараары уйан өдүп жат. Ветработник оноор база барбас. Барза ла жахшылажала, жана берер. Нөкөр Тойлонов, слер турлуларга эзирик жүрүп жадаар. Слер бюронын члени. Сананар керек.

Нөкөр Мамыев, слер ненин учун эмдиге ле нени де ондоп болбой жадыгар? Слер зоотехниктин ижин ундып салганаар. Столовыйдын, магазиннин жаңынан айрылбас. Мамыевти ижинен чыгарар керек. Ондый ишчи биске керек жок.

Козубаев: — Бир кезек пастыктарга сакмандар жедишпей жат. Кезигинде чай да, кулур да жок. Койчылардын ижи учун каруулу комсомолдор, правлениенин члендери олорго болуш жетирбей жат. Менин фермама өлөң керек, малдын эми керек.

Магауянов: — Март айда 187 кой-эчки өлгөн. Ончозы төрөйтөн мал. Айдарда, бис эки катап жаан чыгым эткенис. Ол малдан бир де субай мал жок. Таакы тараар планды бүдүрер керек.

Кимеденов: — Укту койлордын отаразына бис ончо айалга төзөдис. Олчоновтын койлоры ненин учун өлүп жат? Мамыев ле Вакрушев мыны шиндеп көрөр учурлу.

Ахметов: — Малдан чыгым көп. Курайдын фермазында азырал база көп чыгымдалып жат. Чаганнын фермазында бюронын члени, правлениенин члендери бар. А иш уйан. Чабандардын, сакманщиктердин ижин башкараар керек, нөкөрлөр. Таакыны тарап алар план база бүтпей жат. Озо баштап керек жакшы башталган, эмди экинчи, үчинчи онкүндүктөрдүн пландары бүтпей жат. Таакы тараар планды 10 апрельде бүдүрүп салар. (Ф. 520, опись I, ед. хр. 70. ГАГААО).

Ол жылдарда колхозчыларга сый эткени, болуш эткени база солун. 29 июньде 1963 жылда колхозтын правлениези мындый жөп чыгарган. Жакшы иштеген улуска берген сыйлар. Диятов Бокунга — жууркан, Диятова Калсанга, Алмадакова Аннага, Матыева Сарага, Сопо Сузанага — 6 метрден кара вельвет, Југушев Күдрешке, Санзараков Күрешке, Каланаков Бозуга — ээртенер ээрлер, Тугурова Путукка, Диятова Петпешке, Каланакова Кичикке, Черүбаева Марияга, Есетова Калкенге — шаль арчуулдар.

Ончо эткен сыйдын текши баазы 320 салковой.

Бу ла жыл колхоз бойына мындый молжулар алынган:

Жылдын учында жоон уй малдын тоозы — 2100, койлордын тоозы — 23800, эчкилердин тоозы — 2300, жылкы малдын тоозы — 520, төөлөрдүн тоозы — 90 болор учурлу.

Јүс эне койдон 90 курааннан, эчкиден 90 уулактан, уйдан 85 бозудан, жылкы беелерден 75 кулуннан, төөлөрдөн — 50 ботоолордон алар. Кажы ла койдон 2 кг. 100 грамм түк кайчылап алар. Кажы ла эчкиден 350 граммнан таакы тарап алар. Кажы ла уйдан 500 литр сүт саап алар, бир такаадан 70 жымыртка алар. (Ф. 520, опись I, ед. 70. ГАГААО).

Өлгөн ижинде жакшы иштеген улуска 7 салковойдон 5 салковойго јетире сый (премия) берип жат. Колхозтын

Правлениезинин јобинде мынайда айдылган: «Өлөн ижинде баштапкы јер алган Чейнинанын звенозын бир койло, 50 литр кымысла сыйлаар, экинчи јер алган Болтоковтын звенозына 30 литр кымыс берер». (Ф. 520, опись I, хр. 79. ГАГААО).

Колхозтын правлениезинин 30 сентябрьда 1966 јылда эткен јобинен: «Колхозтын правлениези адынан той эдип јаткан улуска мындый сый эдер. Культурный фондтын акказынан Тулин Юрийге 60 салковой, Ахметов Козубайга 60 салковой берер». (Ф. 520, опись I, ед. хр. 79. ГАГААО).

1966 јылда колхозтын правлениезинин члендери мындый улустаң турган: «Ахметов А. И., Дибесов К. Б., Тастанбеков Л. Н., Кордоев П. И., Сельбииков Е. П., Магауянов Т. М., Токойоков Я. С.».

1964 јылда 2 июньде өткөн колхозтын текши јуунынын протоколынан: «Мадяев Ойроттын комудал угузузы. Черүбаев Иргеш оны тын соккон, токпоктогон. Бу суракты көрөлө, текши јуун мындый јөп чыгарып јат: «Кош-Агаштын райисполкомынын үредү бөлүгин Черүбаев Иргешти интернаттын заведующийинин ижинен чыгарзын деп сураар. Черүбаевтин эткен керегин следственный органдарга берер». «Ахметов Айтен колхозтон саап ичерге уй сурап јат. Балдар ичер сүт јок. Текши јууннын јөби. Уйды колхозтон акказыла садып алзын». (Ф. 520, опись I, ед. хр. 74, стр. 61. ГАГААО).

1964 јылда 4 апрельде колхозтын текши јуунынан правлениезинин јуунында 280 кижии турушкан. Јуун колхозтын правлениезинин 1963 јылда эткен ижинин отчёдын уккан. Көп улус куучын айткан. Је ол протоколдон бир канча улустын куучындарына ајару эдерге турум.

Матов Кашпай: — Бис колхозтын правлениезинин ле ревкомиссиянын отчёдын уктыбыс. Бир јылдын туркунына кандый једимдерге једингенисти билдибис. Је бистин сельхозартельде Устав бар. Оны текши јон јөптөгөн. Ол Уставты сүре ле өнөтийин бузып турган улус бар. Мал тоолоор тушта малын јажырып јадылар. Јурт Советтин хозяйственный книгезинде оны бичитпей јат. Бистин колхозто 4 уйдан, төрт јылкыдан, 59 кой-эчкиден личный хозяйствозында тудуп турган 38 колхозчы бар. Колхозтын ревизоры ревизия өткүрер учурлу.

Елдепов Јудук: — Колхозко жылдан жылга күч келижип јат. Кышкыда да, јайгыда да. Покостор, одорлор жылдан жылга там ла үрелип, өскөн өзүм өлөн кунтрактап јат. Субактарды јаньдан иштедер, оросительный системаны јазаар, элбедер керек. Ол тушта бисте азырал јеткилинче болор.

Кордоев Пётр: — Декабрь айда 1963 жылда КПСС-тин Төс Комитединин Пленумы өткөн. Ондо јурт хозјайстводо химияны элбеде тuzаланары јанынаг сурак турган. Оны бис химизация деп айдып јадыбыс. Бистин өйдө химиянын учуры сүрекеј бийик. Аштын түжүми, албатынын кийер кеби онон камаанду. Химиядан кийим эдер, мебель эдер, приборлор, детальдар эдер. Мал өскүрер иште онын учуры база сүрекеј јаан. Бийик чындыйлу эмдерди база химиядан алып јат. Бийик чындыйлу азырал белетеп аларга база химия болужып јат. Он апрельде КПСС-тын Төс Комитединин очередной Пленумы өдөр. Ол Пленумга уткый бис ончобыс бийик социалистик молју алынар учурлу. (Ф. 520, опись, I, ед. 74. ГАГААО).

Ол өйдө көдүрген сурактар бүгүнги күндерге јетире бойынын учурын жылытпаган. Онызын бис бу ла јууннын сыркынынан сезип јадыбыс. Је ончо сурактар јүрүмде бүткен бе?

Текши јууннын экинчи бөлүгинде эрмек-куучын тал-табышту. Мында колхозчылардын оок-тобыр, је јүрүмле колбулу сурактарын көрүп јадылар. Айса болзо, ол сурактар историяга база керектү. Протоколдо канайда айдылган, анайда ла бичип јадым. Көп улус колхозтон жылкы мал сурап јат. Та минерге турган, та сойып јиирге турган. Темдектезе, колхозчы Акимеев колхозтон ат садып аларга, угузу бичиген. Текши јууннын јоби: Сатпас. Тадыкин Бөпө, Алмадакова Анда колхозтон пенсие сурап јат. Јууннын јоби: Айына 5 салковойдон пенсие берер. Каланова Зоя пенсиемди көптөтсин деп угузу эткен. Јууннын јоби: Пенсиезин 15 салковойго көптөдөр. Ол ло кичи курсак эдип јиирге бир койдын эдин сурап јат. Јууннын јоби. Бербес. Маралов Иван колхозты ат сатсын деп сурайт. Јууннын јоби: Сатпас. Абышева Күльжамал үренип турган уулына акчала болуш сурап јат. Јууннын јоби: Акча бербес. Тон садып аларга болужар. Малчинов курортко путёвка сурап јат. Јууннын јоби: Акча төлөбөс, тегин путёвка берер, колхозтын чодыла. Кем де

өлөн, агаш, салам сурап јат. Кемге берер, кемге бербес. (Ф. 520, опись I, ед. хр. 74).

22 февральда 1966 жылда өткөн текши јууннын протоколынан.

Колхозчылардын тоозы — 467, јуунда турушканы — 315.

Јуунда турган сурак. Колхозтын правлениезинин отчёды. Улустын куучындарынан:

Балабаев Камит: — Колхозтын правлениези отчёдын јакшы этти деп айдар керек. Је колхозтын экономиказы өзүминде једикпестер сүрекей көп. Анчадала строительстводо коомой өдүп јат. Улус јадар туралар јок. Онон Јаланаш өзөктө агитационно-массовый иш јок. Культишчи бар дешкен. Оны көзисле де көрбөдис. Садунун ишчилери база келбей јат. Олордын јангы мындый. Кайда кой сойор — оноор барар. Кайда кой сойбос — оноор барбас.

Малчинова: — Докладты уктыбыс. Ончозы биске јарт. Мени оорыдып турган сок јангыс бир сурак бар. Ол бистин чөлдөрди сугарары, онон бийик тўжүмдү азырал алары болуп јат. Колхозтын правлениези јерди сугарарын ундып салган. Онойдо ок бистин механизаторларыстын, шофёрларыстын ижинде база көп једикпестер бар. Мен ревизия өткүрип, төгүн бичиген эмезе көпчидип салган путёвкалар таптым. Олордо керек дезе, диспетчердин колы да јок. Сүркүшти, бензинди, солярканы ойинен өткүре көп чыгымдап јадылар. Ончо чыгымды, запчасттарды списать эткилеп салар. Јангы запчасттарды утильге аткаргылап тургандарын слер билбезигер, нөкөр Кордоев. Слер јараш сөстөр айдарын сүүп јадыгар, а экономиканы билбезигер. (Ф. 520, опись I, ед. хр. 79).

Чуйдын ла Курайдын чөлдөрин сугарар сурак туку качаннан бери туруп јат. 1936 жылда Курайдын ла Чуйдын чөлдөрин элбеде сугарып, олордон бийик тўжүмдү азырал алары керегинде сурак тургузылган. Лениннин адыла адалган јуртхозяйственный академиянын өлөн өзүмдер өскүрери аайынча Бастырасоюз институтынан нөкөр А. И. Ивановский ченемел иштер өткүрген. Олор јетенге јуук јүзүн-базын өзүмдерди ченемел эдип үрендеген. Ол тоодо арба, сула, буудай, азырал өлөндөр лө огородто өзөр культуралар. «Бийик чөлдөрди тузаланары» деп ижинде А. И. Ивановский мынайда бичиген:

«Курайдын, анайда ок Чуйдын чөлдөринде, кыралагадый элбек жерлер бар. 1936 жылда өткүргөн ченемелдер бу жердин айалгазына келишкедий үрендерди талдап алып, кыранын ижин баштаза, тўжўм алар арга барын керелеп жат».

«Курай журт Советтин јеринде, Ак-Туруда, 693 гектар јер сугарар инженерный сооружение јазалган. Оны тузаланып, колхоз кажы ла гектар јерден 20 центнерден азырал өлөн алган. Сугарардан озо јўк ле 4 центнерден өлөн алып туратан. Мындый сугарышты јазаган Курай журт Советтин колхозторынын малдарын тал ортозына јуугын азырал өлөнлө јеткилдеп турар арга берген». («Очерки истории Горно-Алтайской партийной организации КПСС» 1971 г. Стр. 143. Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства).

Јайгыда Пётр Јобўрович Кордоевле Курайдын чөлинде, Ак-Туруда, Төтөнин јаландарында болгоным санаама кирет. Пётр Јобўрович Ак-Турунын оросительный системазын кыйкай базып, мынан ары јерди там элбеде сугарарын пландап турган. Мында трактор туруп болор бо? Бу каналды теренжиде казар кўчи једер бе? Мындый оросительный системаларды мен Чапаевте, Көкөрүде, Курайда көрүп јадым. Мыны көрүп, ненин де учун Орто Азия санаама кирди. Ондо ончо неме сугарыштан өзүп јат: көбөн, өзүм-виноград, буудай, јиилектү агаштар, маалынын ончо јүзүн аштары. Кайда суу бар, анда јүрүм бар. Анда изў. Мында соок. Ак-Турунын ак мөнкүлери бу ла јаныста туруп јат.

— Суу ас, кезик суактар куру — деп, Пётр Јобўрович комудайт. — Соок. Ак-Турунын мөнкү карлары кайылбай јат. Јер кургак.

— Чын. Сугарбаган јер кургак. Монголдор бу чөлди Хуурай деп чын ла адаган эмтир. Онон Курайдын он јанында чөл-јаланга келдибис. Мында колхоз эки јўс гектар јер сугарып јат. Сууны Чуйдан насосло чыгарып турган эмтир. Пётр Јобўрович јер сугараачыларга косультация береле, үредип айдат.

— Слер, уулдар, јердин аайын көрүп иштегер. Келтен јерди томыра чийер керек, суу ол чийўле араай аксын, јерди текшилей сугарзын. Онон бир јерге тўўлип, састалып калар.

Ол чатпандап, суакты жакалай жүгүрө базат. «Беларусьта» отурган эки уулга колын жаңыйт, та нени де кыйгырат. Мен ого жедежип болбой, Курайдын чөл-жалагын эбире аяктап көрүп турдым. Кандый элбек жер. Мыны ончозын сугарза, не аайлу азырал албас.

— Слер жерди түни-түжиле сугарыгар. Түшке жетире уйуктабас керек. Түжүм жахшы болзо, алыш та жахшы борлор. Бригадный подряд деп неме болор. Нени өскүререер, оны жунадып алараар. Жарт ба? Халтура жок болзын. Кажы ла адыс жер учун каруулу болор керек. Кыралаган, сугар — өлөнди жуунаткан — ончо иш слерден камаанду, алыш база онон камаанду болор.

— Бу не аайлу азырал албас — деп, мен кайкап айттым.

— Ончозын! Ого жок онынчы да үлүзин освоить эдип алза, амыр кыштаар на. Чөл-Алтайдын түбинен чирик салам тартпас, баалу-чуулу комбиазырал албас. Ол тушта этти, түкти алатан чыгым астаар, а колхозтын кирелтези көптөөр.

— А не? Техника жетпей жат па?

— Электроэнергия жетпей жат. Техника база ас. Оңду специалисттер база жок. Онойдо бу техника деп неменин баазы-чуузы аайы жок көптөгөн. Онзын айла күрүмдер ооткылап салар. Айла бу Курайдын колхозына канча жылдарга ажару этпеген. Аймактын жаандары бери келбейтен де. Эмди кубултыш, өскөртиш, жагыртыш дежер. А капчай өскөртөр арга жок.

Өткөн өйлөрдүн протоколдорын ойто ачып көрөли. Ол тушта улус нени айткан, нени сананган эмтир. 1968 жыл — бу база история болуп калган эмей. Айса ол тушта жүрген улустын бир канчазы эмди жок? Же жүрүм ичкери барып жат.

1968 жылда 14 февральда текши жууннын протоколынан. Айткен Ахметовтын доклады. Жылдык планды канайда бүдүргени керегинде. Мында көп куучындар болгон. Олор ончо жуундарда айдылган куучындарга түней. Же Болтоков Жамануулдын куучынына ажару эттим:

— Бистин пенсионерлерге болуш эдилбей јат. Олор ончозы јаштан ала колхозто иштеген. Эмди карып-чылап калдылар. Олордын јаткан јадыны ујан. Туралары коомой. Олорго туралар не тудуп бербес? Мен бойымнын социалистик молјумды бӯдүрерим, кичеенип иштеерим. (Ф. 520, опис I, ед. хр. 89. ГАГААО).

Он сегис јыл мынан кайра нөкөр Болтоков сүрекей чын айткан. Онон бери колхозчы-пенсионер улустын јүрүми тын ла јаранганы јок. Бир канча улус ол ло озогы чирик, болчок тураларында јуртап јадылар. Пенсиебис ас, мал тударга күчибис јетпес деп комудагылайт.

Бу ла өткөн јууннын Протоколынан.

ТЕКШИ ЈУУНИЫН ЈӨБИ

1967 јыл учун тургузылган јылдык отчетты 570273 салковой кирелтелү, 570233 мун чыгымду эдип јөптөп салар. Капиталовложениени 311338 салковойго јөптөөр.

Бу ок јуунда јурт хозяйственный артельдин Уставына бир кезек өскөртүлөр эдилген: «Иш учун гарантированный төлөөрине көчөр. Ишке күчи јеткедий эр улус 260 күн иштеер, үй улус — 250 күн иштеер. Кажы ла колхозчы бойынын хозяйствозында үч уй, үч сарлык, үч жылкы, 15 кой-эчки тудар јөп берер». (Ф. 520, опись I, ед. хр. 89.).

Колхозтын текши јуундарында, правлениенин јуундарында јүзүн-базын сурактар шүүжилип јат. Ол сурактардын учу-куйузы јок. Ондый сурактар качан да түгенбес. Ненин учун дезе — ол јүрүмнин сурактары. А јүрүм тоомјы јок барып јат. Онын учун мен јуундардын протоколдорынан анылу шүүлтелер, сөстөр алып јадым.

Темдектезе, 26 октябрьда 1968 јылда колхозтын текши јуунында Болтоков Јамануул мындыј сөстөр айткан: «Бисте кажы ла ай јуун болуп јат. Бүгүн тогус айдын туркунына эткен иштердин итогторын көрдибис. Је, залда отурган көп колхозчылар каланы. Бу кайткан улус? Бойын да, өскө дө

улусты тообос? Кыш келип јат. Койчы-малчы улуска чанак керек, а чанактар јок». (Ф. 520, опись I, ед. хр. 89. ГАГААО).

Өткөн жылдардын протоколдорында аракы јанынан көп сөс јок. Тын ичиш 1967-1968 жылдарда башталган болгодый. Улустын јал акказы көптөгөн, јадын ондолгон. А аракы дезе магазиндерде толо. Старший чабан Болтоков Јамануул сүрекей чын айткан: «Јуунда ончо улус эзирик» деп.

1968 жылда 14 июньде колхозтын правлениезинин ле парткомнын кожо өткүрген јуунынын протоколын көрөли.

Бу јуунда механизаторлордын, строительдердин, өскө дө колхозчы улустын иштин дисциплиназын бусканын көргөндөр. Иштин дисциплиназын бузаачылардын сөстөри мындый:

Болтоков: Механический парктын башкараачылары јок болгон. Онын учун иштен јүре бергем.

Айткожанов: Мен тал-түшке јетире иштегем, онон обедтин кийнинде гаражта бир де кижии јок болордо, иштен јүре бергем.

Алмадаков: Мен Улаан бар јүргем, ордыма Кукпеков Күндүлейди арттырып салгам.

Алмадаков В. : Сөөк јуугам, эки күн уйуктабагам. Онын учун ишке чыгып болбодым.

Маралов Д. : Обедке јетире иштебегем, ненин учун дезе станция иштебеген.

Ундулганов Л. : Уйдын чеденин эдерге, шерје агаш кезип јүргем.

Нажегулов: Черүге бараткан ууларды үдеш јүргем.

Тадыкин Н. : Ремонттын ижи јок болгон.

Токтошев Б. : Улаан бар јүргем, јолдо соокко өткөм.

Мейрханов: Колхозтын правлениезинин јакылтазыла уйга барып јүргем. Барарымда, уй јок болгон. Сакыырга келишкен.

Келеделе, јолой Курайда токтогом. Бир шил аракы алгам, айлыма келеле, ичкем.

Матыев М. : Јөп јокко Улаганга тойлоп барып јүргем.

Сурангам — божотлобоон. Эдер ижимди амыраар күнде иштеп саларым.

Чилчинов Б. : Аракыдагам. А не?

Акамеев А. : Тракторым сынык болгон, а бойым аракыдагам.

Тутнанов В. : Пилорама иштебеен. Улус жок. Жаңыс ла моторист ле мен арткам.

Саватов И. : Иште болбоом, ненин учун дезе иштең барарга заявление бичигем.

Ахметов А. : (колхозтын председатели). Калганчы үч күннин туркунына бастыра улус, байрамда чылап, аракыдаган. Механизаторлор социалистик молжуларын бүдүрбей жат, иштин дисциплиназын бускылап жат.

Тастанбеков Л. Н. : Калганчы өйлөрдө механизаторлор коомой иштеп жат. Кере түжине аракыдаш. Төмөңги Курайдан айрылбас. Магазиннин жанында чогулып калар. Курайда милицияны сураар керек. Ончо эзирик колхозчыларды медвытрезвительге апарып суксын. Штрафтазын. (Ф. 520, опись I, ед. хр. 90. ГАГААО).

Правлениенин жөбинен:

«Үзүңи жок аракыдажы учун Каланаков Адучыдан тракторды айрып алар, бойын ремонтко тургузып салар».

База ла аракыдаш, иштин дисциплиназын бузыш аайынча 4 октябрьда 1968 жылда колхозтын правлениезинин жууны болгон. Мында шофёр Мейерханов Зайтханнын коомой кылыгын көргөндөр. Колхозтын председатели Айтен Ахметовтын сөстөри: «Мейерханов Зайтхан машина жазаган эмес, аракыдаган, аракыдан жүүлгенче ичип алала, конторага келген, ондо отурган ончо улусты, ол тоодо правлениенин члендерин, мачерийтаган, жаман сөсөтөрлө талаган, машинаны гаражка тургуспай, кере түжине ле мантаткан. Аракыдаганы ла хулиган керектер эткени учун Мейерхановты катуу каруузына тургузып, жаргыга берер, шоферской правозын айрып алар». (Ф. 520, опись I, ед. хр. 90. ГАГААО).

1 февральда 1969 жылда өткөн правлениенин жуунынын протоколынан. Кажы ла жуунда колхозтын зоотехнигин Мамыев Николайды сөгүп жадылар. Аракызак, иш этпес, андый-мындый. Оноң көрөр болзон, Мамыев иштеп ле жадар.

Бу жуунда мал арыктап өлүп турганы керегинде сурактар турган.

Мал арыктап турганында бурулу улустын аайына чыккан ба?

Кимеденов Н. : Каланаковто койлор ненин учун өлүп турган десе, нөкөр Каланаков кажаганда өтөкти күребей жат. Өтөк десе үлүш, ошон тонууп калар. Соок жерге жаткан малга оору табылбай база. Маралов Иван десе койлорун орой чыгарып жат, ого үзеери сугарарын база билбес. Койчылар койлорун канайда азырап турган шиндеп көрөр керек.

Малчинов К. : Фермалардын заведу-щийлери керектин жартын айтпай жат. Малга азырал ненин учун жетпей турган? Онын күчи ненин учун коомой? Ненин учун десе чабандарда камык мал туруп жат. Член колхозниктердин личный малы. Темдектезе, Сопо Захарда, Маралов Иванда туш улустын койлоры туруп жат. Колхозтын правлениези бого аяру не этпес?

ЖУУННЫН ЖӨБИ

Аракыдаганынан өлгөн 11 койды чабандар Мараловтын ла Суразовтын мойнына салар. Койды кой бойыла тургуссын эмезе акчала төлөзүн. Малды аргадаарга жеткилдеерге Сопо Захарга, Сопо Кураганга, Маралов Иванга 12 кижичыгарар. (Ф. 520, опись I, ед. хр. 93. ГАГААО).

Келер үйелер бу бичикти кычырса, жангыс та бу бичикти эмес, өскө дө бичиктерди, кычырса, кайкаар болор. Аракыдашлар тартыжардан болгой, ого кандый да законный учур берип салган. «Пей, да дело разумей». «Ичерин ич — ижинди ундыба». А не? Мен иш ойинде ичпей жадым. Мен иштин кийинде, айлымда ичип жадым. Аракыдадын деп адылсан, удура аркырап чыгар. Мен не? Кижичи өлтүрүп ийдим бе? Жаан ла болзо, ачу аш ичтим не? Жангыс ла телеграфтын төнөжи ичпей жат, ненин учун десе, онын стаканы көнкөрө. А бир нөкөр жаан гостиницада жадала, эзиреле, эжиктин жанына чычып ийген. Бастыра бойы бок. Оны эмди хулиган керек эттин деп коркыдарда, ол айткан дежет, ыйламсырап: «Мен нени эдип ийдим? Жаан ла болзо, чычып ийдим не?!

30 мартта 1969 жылда правлениенин јуунынын протоколынан.

«Выборлорды өткүрерине 30 салковой акча чыгарар. Депутаттарды ла артисттерди күндүлеерге 200 салковой акча чыгарар. Саблакова Батрактын сөөгин јуурга 50 салковой акча чыгарар. Межигин ле оградазын колхозтын чодыла эдер». (Ф. 520, опись I, ед. хр. 93. ГАГААО).

21 апрель 1969 жыл. Правлениенин јөби:

«Ўзүги јок нургулай аракыдаганы ла ишти јайратканы учун главный бухгалтер Магуяновты ижинен чыгарар. Онын ордына удурумга Сельбикова В. Б. главный бухгалтердин ижине тургузар. (Ф. 520, опись I, ед. хр. ГАГААО).

Бир јанынан көрзөн, аракыдашла тартыжып јат. Экинчи јанынан көрзөн — оны эдбедип јат.

17 октябрда 1969 жылда колхозтын правлениези Баян-Ўлегейден келген айылчыларды уткуурга мындый јөп чыгарган:

«Гран ары јанынан келген делегацияны уткуурга 60 килограмм жылкынын эдин, бир койдын бүдүн эдин чыгымдаар, онойдо ок ончо курсак-тамак садып аларга, сыйлар эдерге культурный фондтон 600 (алты јүс) салковой акча чыгарар». «Айылчыларды уткыйтан, күндүлейтен комиссия төзөөр. Комиссияда Балабаев Я., Дибесов К., Тастанбеков Латып, Тукешева А., Олчонов А., Черүбаев И., Дюрекова Т. болор». (Ф. 520, опись I, ед. хр. 93. ГАГААО).

Кандый јыргал болды не!

15 сентябрда 1969 жылда өткөн колхозтын текши јуунынын протоколынан. 388 кижичлен колхоз. Олордон јуунда 264 кижитуружып јат. Сурак. Јуртхозартельдин примерный Уставынын проегин шүүжери. Улустын куучынынан.

Тукешев Ю. В.: Бис 1931 жылда партиянын ла башкарунын јөптөри аайынча бистин колхозтын төзөлгөзин салганыс. 1935 жылда јуртхозартельдердин Уставын јөптөп алдыбыс. Ол өйлөрдөн бери бистин јүрүмисте көп немелер өскөрдү. Бис јаны өйдүн айалгазына јарамыкту јаңы Устав јөптөп алар учурлу.

Матыев Я. : Мен 1929 жылда колхоз төзөөринде турушкам. Жүзүн-башка иштер эткем. Эмди колхоз байыды, техниказы көптөди, жаранды.

Балабаев Я. : Мен жаңы Устав керегинде айдарга турум. Анайда ок артельдин членине алатанын, колхозчы кижини эдетенин. Личный малды канчанан тудатанын база көрөр керек. Уставта чочко тудар деп айдылып жат. Чочконун ордына ат тудар керек. Бисте огород, сад жок. Онын учун оок малдын — кой-эчкинин тоозын көптөдөр. Личный хозяйстводо.

Таханов Н. М. : Биске эки ат тудар керек. Арткан малды эски Устав аайынча. Журтхозартельдин жаңы Уставынын төс шүүлтелерин жөптөп салар керек. Жаңыс ла личный хозяйстводо канча малдан тудатанын чокымдап салар. (Ф. 520, опись I, ед. хр. 93, ГАГААО).

Текши жуун примерный Уставты жөптөп салган. Же личный хозяйство малды канчанан тудатаны протоколдо айдылбай жат. Же кажы ла жуунда ол жагынан куучындар көп.

13 февральда 1971 жылда өткөн текши жуунун протоколынан. Правлениенин отчёды. Отчёт аайынча куучындар.

Балабаев Я. : Иштин дисциплиназы жайрадылган, аракыдаш аайы жок тыгыган. Бу бис кайдаар барып жаткан улус?

Алмадаков: КПСС-тын 24-чи съездине уткый бис ончо пландарысты бүдүрер учурлу. Малдын угун жарандылары жагынан, оны чыгым жок өскүрери жагынан бис социалистик молжу алынар учурлу.

Есетов Д. : Бис кажы ла жыл государствого төлүлү артып жадыбыс. Ненин учун? Малдын продуктивносты ас.

Общественный малдын 1970 жылдагы өзүми:

Койлор план аайынча — 17941, бүткени — 18246.

Уйлар план аайынча — 3132, бүткени — 3801.

Жылкы мал план аайынча — 616, бүткени — 642.

1963 жылга көрө койлордын тоозы төрт мунга астап калган.

Ол тушта колхозто 23800 эчки болгон.

Текши јуун колхозчылардын ижин, мындый улустарды социалистик мөрөйдиген јенүчилери деп темдектейт. Чабандар — Манзырова А., Таханова Б., Диятов Б. Уй кабыраачылар — Алмадаков Б., Толоев А., Тугуров Б., Есетов Д. Механизаторлор — Тадыров, Тадыкин, Елдепов.

Мал ижинде јаан једикпестер бар. 1970 жылда 1886 кой, 48 уй, 16 жылкы, үч төө өлгөн. Мынанг улам колхозко 69330 салковой чыгым эдилген.

Јаан кампанияларда транспорт јакшы иштеген. Је тегин өйлөрдө онын ижи коомой. Аракыдаш тынг, дисциплина јок, хулиганство көп. Шылтак јогынан ишке чыкпай јадылар. (Ф. 520, опись I, ед. хр. 106. ГАГААО).

26 декабрьда 1971 жылда өткөн текши јууннын протоколынан. Јуунда 294 кизи турушкан. Мында улустынг айткан сөстөрин тындап көрөлик. Текши сурак — малды мөрлү кыштадары.

Алмадаков Болчой: Канча кирези азырал өлгөн белетелгенинг слер ончогор јакшы билеригер. Өлгөн ас. Пастыктардын јадыны коомой. Менинг јаткан турам удабас чирип, јемириле берер. Мен болушчы пастык сурагам, ол келзе, кайда јадар? Бозу азыраачыларга кожулта оплата не бербей турган?

Метреев Алексей: — Өлгөн иш эдер тужында мен Балабаев Камиттин бригадазында иштегем. Колхозтын покозынг ол бойынын покозы эдип алган. Анайда ок ишти база коомой башкарып јат.

Есетов Джумадыл: — Ненинг учун бистинг пастыктар јайгыда, мал семиртер өйдө, ырада көчпөй јадылар. Бу ла јуугында көчкилеп јүрер. Онын учун мал семирбей јат. Ого үзеери «Кызыл-Маанынын» пастыктары Јаланашты бойынын јайлулары эдип алган. Ол јерде бистинг кыштуларыс ине. Быжыл анда малысты канайып кыштадарыс?

Малчинов Кыдат: — Бир кезек чабандар, пастыктар койды-малды комбикормла азырап билбес. Олорды үредер керек. Кандый шылтактан улам төөлөрдиген 12 ботоозы өлгөн? Мындый неме бистинг јерде качан да болбогон. Кошаралар ару болорына

жаан ајару эдер керек. Ого үзеери бир кезек колхозчылар коркышту көп личный мал тудуп жадылар. Нормадан артык. Пастыктарда 4 тыннан ала 12 тынга јетире јоон мал тудуп турган улус бар. Олор бойынын личный малын колхозтын өлөнгиле, комбикормыла азырап јат.

Бокеев: (Школдын директоры). Школдын балдарынын дисциплиназы, поведениези коомой. Ненин учун дезе олордын ада-энелери үзүги јок аракыдап жадылар. Балдарына ајару этпес. Мыны ончозын канайып көрөр. (Ф. 520, опись I, ед. хр. 106. ГАГААО).

1968 жылдан ала колхозтын јуундарында айткан куучындардын сыркыны куулып јат. Мында аркыдаш, ишти јайрадыш јанынан сөгүштү сөстөр көп. Је сөстөр сөстөр лө болуп артып калатан болгодый. Колхозто јүрүм јаранып, колхоз бойы экономика јанынан тынып турганы јарт. Је аракыдаш, дисциплиназын үзүш јок болгон болзо, колхоз тын экпиндү өзөр эди. Мыны бис эмди јакшы билип жадыбыс. Экономический өзүм духовный өзүмнен эркидеп турган. Кезик улус иштеп алган акчазын тузалананып билбес. Је не? Кийим бар, курсак бар, јадар тура бар. Ак-јарыкта кижии жаңыс катап јүрүп јат. Онын учун ичип те ийбей дежетен эмей. Сен меге тыныба, уул, — дежер. Өскө кижинин чодыла ичпей жадым. Акту бойымнын иштеп алган акчам. Је аракыдан улус оорып, кенеп, өлүп јат. Онын кылык-јаны чек кубулып калатан. Ачынчак, согушчан, төгүнчи, јалку, ујалбас.

А балдар? Олорго эзирик улус ајару этпей јат. Ого үзеери эзирикте тапкан балдар тенексү, калју болотонын баштап тарый улус јакшы билбейтен. Онон билсе де, токтодынар арга јок. Бу социальный оорунан туку качан айрылар керек болгон. Јирме

жылдын туркунына аракыдаш жеткерлү кеминен ажа берген. Онын учун, мен бодозом, эмди азыйда аракыны тыгыда ичкен улус сүүнип жат. Баш ла бол. Алар јер јок, амыр. «Мыны туку он беш, јирме јыл кайра токтодып салган болзо — деп, бир сүрекей аракызак кижии айткан. — Кайран јылдарым калангыда ла өдүп калды. Эзирик, јүүлгек кижии — ол нени көрөр?»

Кижии — ол мал эмес. Меелү, санаа-укаалу тынду. Онын учун эмди ичетен де улустын көп сабазы терен сананып жат. Је эртен магазиндерге аракыны толо тыгып, јайым сада берзе, улус ойто ло јүүле берер. Ичер. Онын да учун бооро јайгыда Пётр Јобүрович Кордоев арай ла ыйлабай турбай:

— Талон албайлы, көөркийлер, — дегем, — онын ордына јаан байрамдар тушта, той эдер тушта бир эмештен алза кайдар?

ОЗОГЫЗЫН САНАНЗАМ

*Јажыл көкти јайылткан
Јайгы күннин шылтузы,
Јаш малысты чыдаткан
Јараш алтай ырызы.*

*Кобы-јиктин корбозын
Койыбыс јийле тойынзын.
Колхоз, совхоз јаранып,
Кожултазы көптөзин.*

(Албатынын кожоны)

18 ноябрь 1986 жыл. Курайда кыш. Ак кар. Јажыл агаш курларлу мөңүн туулар. Мен деремнени эбирип ле јүрүм. Јаан јашту улустын ончозында ла болдым. Олордын куучыны кандый солун, јүрген јүрүмдери кандый кайкамчылу. Тоолу ла улуска јолукпай калдым. Је түней ле јолугарым. Колхоз стройды тыгыдып, кызыл колдын күчиле Совет јангы өрөлөдип келген баатыр улус. Сананзам, тонынын эдегине кыранын таштарын терип јүрген үй улус, корон-соокто кой кабырып јүрген кыстар,

тон агашты кезип, чанакла тартып, кезик јерлерде төөлөргө коштоп, апарып јаткан эр улус, јуунын јылдарында јылдысту тегери алдында түниле јылкыларын эбуре мантадып, соокко арай чарчабай јүрген келиндер, кыранын ажын сноптоп буулаган оок балдар көрүнөт. Олор эмдиги ишти көрүп айдыжат.

— Је, эмди не иштебес. Бис мындый өйдө иштеген болзобыс, геройлор болор эдибис. Эмди ончозы бар. Эмди малчынын јүрүми јыргал. Јаңыс ла кичеен, иште.

Тыштын шыбайла, черетеп салган эки кып эски тура. Мында Матыева Мария јуртап јат. Айылдын ээзи де, онын турачагы да тег ле карып бараткан болгодый. Айылдын ээзи грипштеп оорып турум деп ајдат. Алтан тогус јашту болдым деп ајдат.

— Таајылу деп јерде јатканыс. Туку јуудан озо. Школго алты ла күн үренгем. Школдоп базардан... Иштеер керек болгон. Кой кабыргам. Бисте кичинек болчок тура болгон. Электричестводон болгой карасин де јок. Ыс күйдүрип туратаныс. Айла, ол кандый јүрүм?

Мария өрөкөн јөдүлдейт. «Өкпөм оору — деп ајдат. — Больницага јадып эмдендим» — дейт.

— Одынды туку үч километр јерден јүктенип экел турарыс. Ол колхоз деп неме ат та не бербейтен? Одын јүктенишке кижинин арказы торт ло јоортый берер эмей. Јуунын өйин айтпай да јадым, бу јаңыс менин эмес, текши јоннын шыразы, түбеги. Балдардын адазы фронтто божогон. Бир уулым — электрик, экинчизи — уйдын пастыгы.

— Балдараар болуш јат па?

— А болуш турбай. Төрттөн салкой пенсие ал јадым. Балдар эмес болзо, не болор? Бу менин јаткан тура — колхозтын туразы, чек чирип калган неме. Бойымда тура јок. Мынайып ла јаткан неме. Кизи оорыбайтан ла болзо, эмди не јүрбес?

Кижинин јүрүми, санаазы, ырызы ла шыразы — бичикте тоолу ла јолдыктарга бадып калардан айабас. Ол кизи деп неме бүткүл телекей болгонын бойы да билбей јат. Бастыра јүрүминде неме айтпас, унчукпас улус бар. Је андый улус түней ле өскө улустарла, ак-јарыкла санаазында куучындажып јат. Ончозы бойында — сүүнчизи де, ачузы да, ырызы да, шыразы да.

Мен бу ла күн Саду Варвара деп кижинин айлында болдым. Варвара өрөкөн ачу танкызынын ыжын болчок туразынын ичине чаңкырайта жайылтып, полдын жарыгына пойт эттире түкүрип салып отурат. Чаңкыр көстү, ак чырайлу кижиде, «Жетен алты жашту болдым — дейт, сөөгим көбөк». Болчок туранын жанында он кирези эчкилер жүргүлери. Одын жадыры. Турада тозырак жаан көстү төрт пө, айса беш пе жашту уулчак отуру.

— Жаңыс кысту болгом, ол кызым туку Улаган аймакта Саратан деп жерде кижиге барган. Кызым да, күйүм де өлүп калды. Олордын уулын бойым азырап алгам. Эмди бу отурган неме жеен уулымнын уулы болор.

Мен неме суразам, Саду Варвара танкызын түрген-түрген тартып, тыйт эттире каткырып, айдат.

— Түк! Чаптык-чаптык. Кайттан мыны? Кажы чакта немени? Айла, ончозы ундылып калган не.

Уулчак тосток көстөриле мени кайкап калган көрүп отурды.

— Иштегем, көп иштегем, ончо ло улус чылап. Башказы жок. Итатай... Ол жүрүмди оны незин сананар? Эмдиги пастыктар, ол нени эткилеп турган? Өлөндү тартып берер, оынды, азыкты жетир берер. Акча — кылбыш, ат — канат. Машиналу, тракторлу. Бойлоры элковой машина минип алар. Азыйда малга азырал өлөндү жойу жүктенерин, оынды база. Бийлер кижиге килейтен беди?... Жок, жок, неме айтпазым.

— Айтса кандый?

— Чаптык, чаптык. Кайдар оны? Ол кемге керек?

— Биске керек. Келер үйеге керек.

— Та-та, чаптык. Улус бисти эмди кайдар? Төртөн салкой пенсие берип жат. Төртөн жылга өлгөнчө иштегени учун! Ары кедери! Чаптык, чаптык!

— Слерди колхозто жакшы иштеген дежет. Башкарудан кайрал база алган деп айдыжат.

— Медаль болгон, жылыт салгам.

— Кандый медаль?

— Чорт көргөн оны. Книжкези бар болгон. Оны бу колхозтын жааны болгон Еликов деп кижиде алган. Онон ол кижиде өлүп калды. Эмди оны кемнен сурайтан? Өлгөн кижиде неме айдар эмес.

Мен ачу танкынын ыжына бажым айланып, куучын ачык-
жарык болбозын билип, өрө турдым.

— Же, жакшы болзын, жакшы жаткар.

— Жакшы болзын. Слер өөркөбөгөр. Санаама чек неме
токтобос. Көндөй кижине мен — деп, Саду Варвара актанган
айасту айтты. — Билер болзо, айдып та бербей. Онон мыны
кайдар? Чаптык, чаптык.

Болчок туранын эжиги кийнимнен чыкырт эдип жабылып
калды. Ол турада жаан жүрүм өткөн, жаан жажаган өрөкөн
танкызын тартып, та нени сананат болбогой? Айса болзо,
көзинин алдынча жаш жүрүми, жаркынду жылдары өдүп турган.
Жажытту санааларды өскө кижиден жажыргайын, же акту
бойыннан качан да жажырып болбозын.

Деремненин үстүги бажында Таханов Күчүк Монголовичтин
айлы-журты. Бу аргалу, бек жаткан биле болгодый. Турага кирип
барсам, жаш келин отурды.

— Жаан улус үйде жок — деди. — Тайга барган, бачым келбес.

— Энегер үйде бе?

— Үйде. Барып айдып ийейин.

Бир уулчак үйден сурт чыга конды. Келин жаан кыбына,
кебистү, күскүлү, жылтыраган мебельдү залына кире берди.
Менен неме де сурабады. Бойын тын ла бодонотон көөркий
болгодый. Ич культура деп неме жок. Түлтүйип калган отурар.
Айса болзо, үредүзи бийик? Андый «үредүден» кудай бисти
коругай. Эжикте кухня аайлу кыпта отурум. Чечингер,
жылынгар, ичкери өткөр дейтен үн де жок. Мынайып отурганчам,
айылдын ээзи үй кижине кирип келди. Эрү чырайлу, куучынчы,
седен кижине эмтир. Жакшылажып, куучындажа бердибис. Чын
ла жакшы жаткан улус. Балдары чыдап калган, бойлоры дезе
тын карыбаган.

— Мен алтан беш жашту болдым. Сөөгим — көбөк. Айылдын
ээзи могол сөөктү кижине. 68 жашту. Пенсиеде. Ондый да болзо,
үйде отурбас. Эмдике кедери. Эки-жагысты кыштадып жат. Өзөккө
бачым түшпес.

— Фронтоник пе?

— Жок. Жуунун 6йинде иште кижн. Военный заводто, шахтада иштеген. Онон кой кабырдыс. Жаланаш деп жерде жатканыс. Ак жалан, корум таш жер. Же ак малга быйанду. Одурган неме 6т6к. Кийис айыл. Мынайып жадып, сегис бала азырадыс.

— Бичик билереер бе?

— Кайдан билетен эт. 1932-1933 жылдарда эки класс божотком. 1933 жылда адамды айдай берген. Онон 1937 жылда база камык улус айдаган эмей. Бой-бойы коптошкон, жишкен туру.

Таханова чай асты. Пелмен кайнатты. «Ажангар» — дейт.

— Малдап турарыста с6ре ле озочылдардын тоозында болгоныс. Т6ктин де планы б6детен, кураан да алар план б6детен. 100 койдон 80-90 курааннан алып туратаныс. Иш женил эмес болгон. Кийис айылда бала азыраар, алан-ачык жерде мал турар.

— Кайрал бар ба? Башкарудан?

— А бар эмей — деп айдала, Бурсуур Таханова кайралдарды, оморды керелеген бичиктерди, алдыма экелип салды. — Бу ончозы К6ч6к Монголоевичтин болор.

Мында «Иштин Кызыл Маанызынын» ордени, Лениннин чыкканынан ала 100 жажына учурлалган медаль, Жен6унин 20 жылдыгына учурлалган медаль. Анайда ок социалистик м6р6йл6рдин жен6учили деген темдектер.

Чын. Жакшы иштеген кижн эмтир. Байла, нак ла бек биле болбой кайтсын.

— 6ч кызым садучылар болуп иштеп жадылар. Бир кызым озочыл койчы болгон. Эмди Жаламанда жадыры. Кижиге барган. База бир кызым Кырлыкта. 6ред6чи болуп иштеп жат. Эки уулым — шоф6р. Эн кичинек уулым — малчы. Бисле кожо жадыры.

Мынайып куучындажып отурганчабыс, бир уул кирип келди. Ба, таныш кижн. Мен бу уулга Кара-Тытта Акчинов Владимирдин айлында тушташкам. Ады — Сергей. Бу иштенкей ле жакшы жаткан биле с6рекей жарады. К6ч6к Монголоевичтин бойына жолуккан болзом. Эмди келиште кыйалта жок жолугыжар керек.

Бурсуур эжебистинг аскан казанын ичип, куучынын угуп,
уйден чыктым. Жакшы жаткан улусты көрөргө кандый жакшы!

Кабырай Елдепова жаш тужында калапту комсомол болгон
дежет. Комсомолдын учуры ол өйлөрдө сүрекей бийик болгон.
Олорго эн ле каруулу керектерди бүдүрерге жаан ижемжи
эдилетен. Озочыл малчы, озочыл кырачы. От-калаптан
коркыбас комсомол. Жуу-согушта да, иште де баштапкы жерде
ол турар.

Калык-жонды ол баштап,
Комсомол жүрген жер жараш.
Канча жокту биригип,
Колхоз эткен журт жараш.

Кара тайды минеле,
Камчы сокпос комсомол.
Канду жууга киреле,
Кайа көрбөс комсомол.

Кабырай Ивановна Елдепованын айлы деремненин учында.
Эки кып жаан тура. Жажы жаанай да берген болзо, тын карыбаган
уй кижиги отуру. Туранын ичинде эки оок балдар ойноп жүрү.
Кара-күрөң чырайлу, седен кийимдү кижиги. Жаш тушта омок то,
жараш та кижиги болгон болбой кайтсын деп санандым.

— 1921 жылда чыккам, сөөгим сагал. Бу ла Курайда өскөм
— деп, Кабырай Ивановна куучындайт. — Кичинек тушта өскүс
арткам. Ол тушта жүрүм мындый кайнап жаткан эмес, кижиги база
нени көрө, нени угар?

— Слерди эрчимдү комсомол болгон дежет.

— Жаш тушта эрчим кайда барар ол? Комсомолго мен 1935
жылда киргем. Кыра да ижимде иштегем, сакман да болгом,
учётчик те болгом. Ол тушта комсомол мойножор эмес, нени
ле эт десе эдер, ол десе, өлө дө берер.

— Школдо үрендеер бе?

— Ұренгем. Жаңайлиштеп. Је оны база үредү деп айдар ба? Онон түни-түжи иш. Анчадала јуунын-чактын өйинде. Тон, өдүк јок, курсак јок. Онын да учун эмди сарсу-сапка бастырып јадыбыс. Чек ле эки тиземнен базаып болбой бардым.

Туранын ичи бүрүнкий. Печкеде одын тызырап күйүп јат. Айылдын ичи ару-чек. Экинчи кыпта јангы полированный мебель, кебис көрүнөт.

— Јуунын кидим өйинде, 1942 јылда бисти, эн талдама комсомол кыстарды, фронтко алатан дешкен. Озо баштап бисти Ондойго јууган, онон Ойрот-Турага аткарган. Онон ары баратанын бис јети күн сакыганыс. Камыстаган, јараган. «Алар» дежер, «албас» дежер. Онон бир күн јаныгар дешти. Бис городтон јойу јанып ийгенис. Машина да, абыра да јок. Кош тарткан төөлөрлү монголдордын кийнинен ле базаып ийгенис. Карын күс болгон. Јаан сооктор јок. Өлөннин обоолорынын төзинен ичеен казып, ондо конып јүрерис. Јети конып, јериске једип келген эдис.

— Көп кыстар болгон бо?

— Көш-Агаш аймактаң он бир кижиде болдыс па? Мениле кожо бу јерден Сарыкүчүк деп кыс јүргөн. Көп неме ундыл калды. Санаама чек неме кирбес.

— Балдар бар ба?

— А бар эмей. Јети балам бар. Беш кыс, эки уул. Эмди јеен балдарым толтыра. Балдарым ончозы ла иштеп јат. Кем тракторист, кем связист, кем малдын докторы. Бойым пенсионер. Слер база катап кир јүреер. Не-не санаама кирип келер болор бо?

Онон эртезинде Пётр Јобүрович Кордоев сурады:

— Кабырай неме айтты ба?

— Јок, көп неме айтпады. Јангыс ла арай болзо, фронтко јүре бербегенин эске алды.

— Сен ого база катап кир. Ол калапту комсомол, активист болгон. Ол айдар керек. Көп неме билер. Кезикте айдар — оос жабылбас, а кезикте тырс ла отура берер улус бар не. Бойын билеринг.

— Же, барып, койчы-малчы улусты не көрүп ийбес? — деп, бир күн Пётр Жобүрович айтты. — Каргандардын ончозына жолуктын ба?

— Эйе — дедим, — жаңыс ол бир Жару Павлыч Тукешев деп кижиге жолугуп болбой турум.

УАЗ-ик болчондоп мантап ла жат. Төтөнүн чөл-жалаңын кечире. Бир жерде кар калың, экинчи жерде тайыс. Кырмактай, кырмактай кыр ажар деген чилеп, жаска жетире карлаза, салкын түшпезе, бери тынду неме базып болбос болбой? Межелик деп жерге келдис. Тын агашту, туу-төн жер. Мында уйдын пастыгы. Тын агаштан эткен эки кып жаан кызыл тура. Бир жаны ээн. Турага кирип барзабыс, айылдын ээзи үй кижиге, кичинек кызычак, тегерик столдын жанында эки эр кижиге. Өбөөндөр чайлап отурлары.

— А мында не? — деп, Пётр Жобүрович сурады.

— Жылкылар жууп турус — деп, желбек кара чачту, желим кара сагалду, кара-күрөң чырайлуул айтты.

— Слер жылкычылар ба? — деп сурадым.

Эки уул экилезги «эйе» дешти.

— Эки жүс беженнен артык мал — деп, кара сагалдуул кошты.

— Бу кара сагалдуул Чындакаев Михаил болор. Озочыл жылкычы. Ол турганы Олчонов Слава база жылкычы, укту беелер кабыр жат. Колхозто 780 жылкы. Улустын бойында үч жүстөн артык жылкылар — деп, Пётр Жобүрович жартады. — Бу кижиге — Аржан Адаров. Бистин ижисти, жүрүмисти көрүп, бичип жүргөн кижиге. Колхозтын историязын бичип жат.

— Слердин сөөгөөр не? — деп, кара сагалдуулдан сурадым.

— Сөөгим алмат, алмыстан — көрмөстөн чыккан кижиге — деп, Михаил Иосифович каткырат. — Озо чакта төөлөс эки карындаш журтаптыр. Онон экилезги күскүдө тайгага аяндап барыптыр. Мынайып жүреле, кичү карындажы будын сындырып алган. Канайдар? Айылга жетирер арга жок. Аказы жылу жапаштан тудала, минип келген адын согумдап сойып береле, жүре бериштир. Эзенде жайда келерим деп айдыптыр.

Онойып тура жүк ле эки жылдын бажында келген болуптыр. Келзе, карындажы тирү, жанында бир жашту уулчак ойноп жүрди. Бу не уулчак?

— Слер жүре беререеерде, жапажыма сүрекей жараш кыс кирип келген. Мени кичееген, эмдеген. Эптү-жөптү журтай бергенис. Тогус айдын бажында бу уулчак чыккан. Андап-куштап, курсагысты азыранып јатканыс. А бу кече күлер казаны шыгырт эдерде, айткан: «Акан келип јат. Онын көзине көрүнер учурым јок. Уулчагысты чыдадып, эр кемине јетирип ал» — деп айдала, жылыып калган.

— Ол алмыс кыс туру не. Је алмыстан-көрмөстөн бүткен баланын ады Алмат болзын — деп, Төөлөс аказы айдыптыр.

Ол Алмат деп кижиден таркаган улус алмат сөөктү улус болуп барган туру.

Мынайып бир эмеш куучындажып, кокырлажып отурала, уулдар атангылай берди.

— Бу Акчиновтор — озочыл пастыктар — деп, Кордоев айдат. — Јакшы иштү улус. Балдараар канчу эди?

— Он бала — деп, Мария Дмитриевна айтты.

— Балдар да јанынан геройлор — деп, Пётр Јөбүровиç мактап ийеле, ойто арбана берди. — Бу слер кандый чалыр улус. Ол өтөкти јангыс јерге не төкпөс? Эмезе кырага апарып төкпөй! Мен бооро не деп айткан эдим?

Мария Дмитриевна актанып турды:

— Бооро бу бир уулдар төгүп ийди не. Је мынан ары андый болбос.

Он до баланын энези болзо, чек јиит келин. Туранын ичи ару, чек, јеткилдү, керек дезе кееркемјилү. Мынайда јакшы иштү, кичеемкей нак улус јуртап јат. Болчок кызыл јаактарлу, кап-кара көстү кызычак бисти кайкап калган көрүп отурат.

«Бу кандый улус? Кажы јерден келген? Бу Межеликтен, Курайдан өскө кандый јерлер бар? Бу тайгалардын, суулардын, агаштардын ары јанында?» — деп, кызычак сананган болор.

— Акчиновтор, Акчиновтор. Акыр, ол Курайда јаткан Прасковья Акчинова слерге төрөөн кижиде бе?

— Ол Володянын, менин өбөөнимнин энези — деп, Мария Дмитриевна айтты. — Бисле кожо келип жаткар деп айдып болбодыс. Ол ло болчок туразында жадар кижин не.

— Бастыра жүрүмүндө кой кабырган, колхозко иштеген кижин. Ол кижин чилеп, иштеген улус эмди ас арткан болор. Балдары да жакшы иштеп жат — деп, Пётр Жөбүрович куучундайт. — Жүс уйдан жүс бозудан алган. Онон ончозын кичееп алган. Бистин колхоз кажы ла жыл көчүп жүрөр. Маанылар да алып жат, планды да бүдүр жат. Онон көрзөн, оржин де ал жаткан кижин жок, мактуулга да кирип жаткан улус жок. Газеттери де бичибес. Ол бир «Чуйские зори» дейтен газет жанында ла колхозты бичип жадар. Слер база бичибей жадар, писательдер. — Кордоев мен жаар көрүп каткырат. — Та нени чийетен улус бу? Сүүш ле дежер, любовь ло дежер. Та нени сүүп турган?

— Жараш келиндерди, кыстарды, — дедим.

— И-та-тай! Слерди кыстар, келиндер кайдатан? Кезиги аракынан ичеле, чимириги салактап калган жүрөр! — мениле андыжат. — Оны окчоордон озо, арчыыр керек.

Ажып бараткан күн туранын көзүктөрүн саргылтым кызыл чогула жарыдып турды. Пётр Жөбүрович унтызы байбайып, искусственный тереден эткен кыскачак тоны телтейип, кызыл жаактары болчойып калган, ыкчап туруп чайлап отурат.

— Бисте мал азыраар, өскүрөр айалга күч. Ол климады жакшы, жылу жерлерле не түндөөр? Ондон жүс койдон 135 кураан алатаны андый ла тын күч эмес. Бистин айалгада, жүс койдон, өлзөн дө, ончо кураан алып болбозын. Онын учун мында иштеген чабан герой болор аргазы жок. Ол жүс койдон 75-те кураан алатаны не аайлу неме! Бу тайга-ташты кырлап көр. Корон-соокто койды кабыр. Бистин жерге ол жылу жерлердин геройлорун ийзе, мындый айалгада иште дезе, иштеп болбос, өлгилеп калар! Өрө отурган жаандар мыны билер эмес, министрлер, учёныйлар. Олор мында койлоп жүрген беди? Жүс эне койдон жүс одус беш кураан ал, мынча жылга улай бу планды бүдүр — ол тушта Герой болорун. Тонуп калган корон-соокту жер бе, айса торкодый өлөни жайылган жылу жер бе — ологорго түнгөй ле — деп, Пётр Жөбүрович сананып айдат.

Онын мынайда айдары жолду. Чын ла бистин улус «жо» деп айдар эмес, тыны жок улус. Жер-алтайына кару. Кандый ла ишти эдер. Кайдаар да барбас.

Айылдын ээзи Владимир Михайлович уйлар кабырып барган эмтир.

Бир уулы, Алексей, адазыла кожо иштеп јат.

— Онон кичү уулым Гена — черүде, прапорщик болуп турган — деп, Мария Дмитриевна унчукты. — Онон кичүзи Олег Монголияда служить эдип јат. Бир балам Бийскийде, почтонын ижине үренип турган. Роман деп уулыс ГПТУ-да үрен јат. Онон огошторы школдо. Эң кичинеги айылда. Эрке бала.

— Балдардын ончозын эмеш те болзо, экүзин-үчүзин үредер керек, бийик үредү берер керек — деп айттым. — Колхозко, аймакка, керек дезе областка бийик үредүлү, билер улус керек.

— Бу үредү деп неме керектебес, та кайткан улус? Үредүге аткарып ийзен, јангылап келген јүрер. А биске бухгалтерлер керек, экономисттер керек, мелиораторлор, строительдер керек — деп, Пётр Јобүрович ойто ло кородоп чыкты. — Өскө јердин улузы келзе иштебес, мында чыдажып болбос.

Онон турадан тестен-бустан чыга конып, машинага отурып, Кара-Тыт деп јерге келди. Мында Черүбаева Канифанын турлузы. Ол тышкары иштенип јүрү. Саар уйлар кыштап турган јер. Кордоев капшай ла кажаганды барып көрди. Кургак эмтир.

— Је кандый турган? Малга азырал бар ба?

— Бар — деп, Канифа айтты. — Јангыс ла күч. Үчинчи скотник керек.

— Јарабас. Јетен уйга эки ле кижии. Күскүде айдар керек болгон.

Тергеш ле Канифа Черүбаевтер он үч жыл малдап јат. База ла озочыл улус. Орто тооло јүс уйдан план аайынча 85 бозу алар керек. Олор дезе 88-тен де алып јат. Турага кирдибис. Бистин улус казан ичирбей, божодор эмес. База ла ажандыс, чайладыс. Улустын күндүзинен кижии канайып мойножор?

Черүбаев бойы оору, инвалид.

— Буурыма, ичиме операция эткен, онон ло бери ондолбой оорып, инвалид болуп калдым. Келтей јанымда тын жок — деп, Тергеш Черүбаевич айдат.

— Слер мында ла јадар улус па? — деп сурадым.

— Јок, јайгыда Зовод деп јерде, деремненин јанында туруп јадыс. Уйларды анда саап јат. Онон тайгага көчүп, семиртип јадыс. Кыштайтан јерибис бу — деп, Канифа айтты.

Колхозтын керектерин, оны-мыны куучындажып отурдыбыс.

— Туралар тудар агаш јок. Строительный агаштарды кайдан алар? — деп, Пётр Јобүрович санааркайт. — Бу јердин агажын туку качан бүрте кезип, алып барган. Тыйрык, мыйрык тыттар артып калган. Олорды да кезерге јарабас. Кирпичный завод тудар керек. Ол тушта туралар болор. Пилорама база уян. Күчи ас. Јарган агаш јетпей јат. Је бу качан ончозы јеткил болор? Айса качан да болбос по?

Пётр Кордоевтин сурагына каруу берер аргабыс јок. Менин де, Тергеш Черүбаевичтин де. Је бу суракты председатель, байла, бойына берген болор.

Ак-Турунын ак-сөн мөңкү ыйыктары, курч башту сүмерлер. Онын алдында, төмөндөй олорды курчай алган кур ошкош — јажыл мөштөр, олордын алтыгы јанында, јабыстай кара тыттар. Олор туудан түже жүгүргилеп, ак чөл-јаланга чыга конгылап келеле, неден де чочып, тура түшкилей бергендий. Јаныс ла јалтанбастары мөңкүден түшкен суучактарды јакалай жүгүре берет. Олор до анча-мынча барала, токтогылап калат. Агаштын јаказында тура, айыл. Мында Кордоев Јамангыс деп кижинин јурты. Ол бойы лесник болуп иштеп јат. Ый кижизи пенсияда. Јайгыда бис мында Ак-Турунын оросительный системазын көрүп жүргенис. Эки Кордоевтер каналды јакалай базаып, нени де шүүжип турган. Агаштар јангы-јангы ла јажарып келген, көк өлөндөр лө күүк тамандар былтыргы кууданнын алдынан баштарын чыгарып, ајас тенерини кайкап, ајыктап тургандар. Күүктер јажарып келген агаштарга тонылта јыңкылдада күүктей берген. Ак-Турунын эдегинен Курайдын јайа түшкен чөлинин ол јанында таскыл башту тайгалар кандый да кыскылтым чанкыр көрүнген. Кандый улуркак ла јараш Алтай!

Эмди кыш. Кордоев үйде јок эмтир.

— Акабыс кайда? — деп, Пётр Јобүрович сурады. — Бу үйде не отурбас. Корон соокто не аксандап базар?

Айылдын ээзи жоон оборлу, чанкыр көстөрлү үй кижичычырып жаткан бичигин туура салып, айтты:

— А кай баратан эт? Иштебей? Кедери туранын агажын жазап жат. Лесхозтын туразы. Уулыла кожо.

— Женебис! Бу писатель Адаров колхозтын историязын бичип жүрү. Нени билереер, айдып береер, чүмеркебей. Бу туку Сопо Журуннан бери билетен эмтир. Архивтен кычыр алган ба, кандый?

— Сопо Журун? А ол менин улдам эмей. База калапту кайракан болгон ошкош.

— Жирме беш жылда Курайдын журт Совединин председатели болгон — дедим, — Архивтен көрдим.

— Ондый ла дежетен — деп, Түүкей Севостьяновна айтты. — Айла онын ады Журун эмес, орус атту кижичи ол. Оны Журун деп, байа бөрүгине кызыл бөс жуура көктөп аларда, чололоп адаган туру.

— Эмди слер кандый кудайлу кижичи?

— Совет кижиде кандый кудай болотон? — деп, Түүкей Севостьяновна каткырат. — Ары камду да эмес, бери кресттү де эмес. Ары да жок, бери де жок улус.

Туранын ичи ару-чек, жарык. Чек ле бүгүңги городто квартира ошкош. Жаңыс ла электроот жок. Көзнөктин жанында ару шилдү лампа туру. Кандый да ыраак, тайга-таштын эдегинде жаткан болзо, улус седең, жеткилдү ле ару жадарга амадап жат. Мыны көрөргө кандый жакшы.

Түүкей— женебис казан азып, кокырлап, куучындап ла жат.

— Бу Сопо деп кижичи Улаганнан, Кара-Кујурдан, качып келген кижичи дежет. Мынзы та нени эдип ийеле качкан? Айса кресттен качкан болотон бо?

«Мен төрт класста үренип турарымда жуу-чак башталды. Ол тушта мен 13 жашту болгом. 1941 жылда адам жууга атанарда, адамнын минген адын минип, онын кабырган жылкызын кабырып баштагам. Мамаков Жиргилжин деп кижичиле кожо. Бай ады — Аба. Оныла төрт жыл малдадыс. Эмдик те үреткем. Эр улус бар эмес, кемдер үредер олорды? Кижичи жаш тушта чыйрак та, капшуун да болбой база. Соокты соок дебес, тутты тут дебес. Ол корон-соок кыштын түнин өткүре мал күдүйтени не аайлу

неме! Тўннингу узуну коркыш, соогы да коркыш. От салып алзан, колунгу жылыр, аркан тонор. Аш-курсак база жок. А бөрүлер деп неменин көбизи коркыш не. Малды эбире чубажып турар. Тан атканча оттор салар, кыйгырар, кышкырар керек.

Он жети жаштуда кыра тартып баштадым. Салдага үч ат жегетенис, он-он бир жашту борчоо седок болор, жер кату, корым таш, аттар арык, салданы тартып болбос. Темир салданын туткаларын жерге бадай базарга чырмайарын, салданын мизи таштарга тийип, салда чарчалып барадар. Анчада ла бу төмөн Ак-Турунунгу јаландары таштарлу болотон эмей. Кудайга баш. Шыралап јадып ашты салып, үрендеп алзан, аш јакшы бүдетен. Јаңыс ла сугарар керек, кичеер керек. Ол аш деп неме канча улустын тынын алган эмей.

Комсомол до болгом, кой до кабыргам, кыра да тарткам, черет те өртөгөм. Јайгыда өлөн ижи, күскүде черет өртөш. Эр улустын эткен ижин ончозын ла эткен ине.

Селбиков Болчокуул деп кижиге, чоло ады Депутат, печке салатан. Ол печкенин үстине бис айыл ошкош таш чоготонис. Ононгу кызыл тыт агаштын тоормошторыла черетте өртөөр. Кижинингу тере тоны торт ло чоңып туратан эмей. Изүзи коркыш. Онойып өртөп алган черетте колхоз садып туратан.

— Ононгу 1947 жылдан ала 1956 жылга јетире колхозтын койын кабырганис. 1947 жылда айылду болгонис.

Кочегар да болдым, техничка да болдым. Ононгу 11 жыл поливальщик болуп иштедим. Беш бала болгон. Бирүзи сууга тўжүп өлди. Спортсмен уул болгон, күрешчи. Туку Тальменка деп жерге барып, сууга эжингилеп турала, беш алтай уулар сууга барды не. Кандый јеткер, кандый салым! Түүкеј Севостьяновна уулын эске алынып, кунуга берди. Көзнөк јаар көрөт:

— Бачым келбейтен улус болбой?

— Акам мында болзо, көпти айдар эди. Неме унутпас кижиге деп, Пётр Јобүрович унчугат. — Озогызын ол айдар ла болбой. Бу слердин айылдажыгар, Иван өгөөн, кайда барган? Јаан-Бычак дейтен кижиге.

— Өзөктө. Јуукта кижиге алган. Машина база садып алган — деп, Түүкеј-јенебис айтты. — Јаанай берген кижиге, јаңыскан ол кай јадар? Эш-баран керек эмей.

— Чын. Ол жаан кижги. Эмди канчалу мынызы? Јетен төрттү бе? Эйе, бу јерде оноң жаан јашту кижги јок болор. Бу ал-камык эчкилер тутты.

— Ұч јүске шыдар, бис оны јүк арайдаң јетенге тўжүрттибис.

— Бу јерде колхоз качан төзөлгөн?

— «Киров» колхоз 1935 јылда төзөлгөн дежер. Оноң бир канча улус 1950 јылга јетире алдынан хозяйстволу јаткан. Алдынан малду, ашту. Ол Олчонов Павел, Жаан-Бычак ла оноң до өскөлөри — деп, Пётр Јобүрович айтты.

Колхозтын историязы — ол, байла, бир јанынан, улустын салымы, экинчи јанынан, ол өйлөрдн керелеп турган бичиктер, архивте јаткан материалдар. Олорды канайып бириктирер? Бу ла Күдүндий, Түүкейдий улустын јүрүми, ижи, салымы ажыра канайып көргүзер? Ол өткөн өйлөрдөн арткан документтер де, тирү улус та ас.

А эртен бу да улустын јүрүми история болуп калар.

21 ноябрь 1986 јыл.

— Слер ол Чындакаев Иосиф Павлович деп кижиге јолугып, оныла куучындашкар. Чын айдатан кижги ол. Немени унутпас — деп, Курайдын улузы айдышты. — А бис кезек улус озогызын билерден болгой, кечегизин де билбес. История? Неменин историязын билетен эт?

Бир барзам, Чындакаев үйде јок эмтир. Тайга барган дешти. Эртезинде барзам, үйде эмтир. Эки квартиралу таш туранын үстүги јанында квартирада. Мынан ла Курайдын ак чөл-јалангы башталып јат. Эртен тура. Иосиф Павлович ары-бери аксандап базып, малына азырал берип турды. Копшык кара чырайлу, чала конжок тумчукту, ачык-јарык көрүштү кижги. Көстөри кандый да тымык ла лапту.

— Иосиф Павлович, колхозтын историязыла, бу јерде јаткан улустын јүрүмиле сонуркап турган кижги мен. Слерди базып јүрер энциклопедия дейт — деп, көөрөп чыктым.

Чындакаев неме айтпады. Јангыс ла күлүмзиренип салды. Оноң айруужын чеденге салала, унчукты.

— Соокто не турар, үйге кирзеер.

— Мен Аржан Адаров болорым.

— Билерим. Слер 1960 жылда Лазарь Кокышевле кожо мында болдыгар. Онон бичиктен де көрүп турбай.

1960 жыл! Бир чактын төртинчи үлүзи өдүп калган! Ол тушта бис јаш, омок, эш-неме керектебес болгоныс. Јүрүм јангыс ла кокырда, кожондо, ойноп јүргендий болгон эди.

— Мен бу ла Курай өзөктин кижизи. Сукманду деп јерде чыккам. 1925 жылда. Сөөгим — алмат. Он төрт јаштуда оорып, кенеп, аксак болуп калдым. Төрт лө класс божотком. Јуунын-чактын ойинде кондепого јүрдим, онон Новокузнецкийде военный заводто иштедим. 1946 жылда јанып келдим.

— Бу колхозтын историязын айдып берзеер? Бу мыны кемдер башкарды, кандый улус, канча жылдарда иштеди. Канча ла улустаң сурадым. Билбезис дежер, ундып салдыбыс деп айдыжар.

— Бу ла деремне турган јердин озогы ады Кам-Тыт деп јер болор. «Киров» колхоз мында төзөлгөн. Јуунын кийнинде мында 20-30 ла өрөкө улус, 1300 оок мал, 300 уй-сарлык, 108 жылкы мал, база 100 гектар кирези јерге кыра салган. Улустын көп сабазында личный мал јок. Каа-јаа ла улус эки-јангыс малду. Аргазы јок, јокту колхоз.

1935 жылда, «Киров» колхоз төзөлөрдө, онын председатели Осокин Семён Васильевич деп оору кижии болды. Оны ээчий Маралов Орусбай иштеди. Олордын экилезин 1937 жылда айдай бергиледи. Онын кийнинде Акулов деп кижии иштеген болор керек. 1943 жылда Черепанов деп орус келип иштеген. Онон 1944 жылдан ала 1948 жылга јетире Цырина Александра председатель болды ошкош.

Ол 1930-1940 жылдарды јакшы билбезим. Ол тушта оогош бала болгом. 1949 жылда биске Кожанов Бубан деп казах педседатель келген. Удабай барган. Онон Селбиков Байлан председатель болуп келди. Эки ай Черепанов деп кижии иштеди. Аракызагы коркышту неме. Колхоз кичинек тушта мен чотобот болуп иштегем.

1950 жылда «Ленин-Јол» ло Киров колхозты бириктирген. Колхозтын председателине Осокин Павел Васильевичти тургустылар. Бу Курайдын кижизи, Семён Осокиннин карындажы. Онон Осокин барды. 1945-1956 жылдарда Ильясов Јака деп кижии иштеди. 1956 жылда ойто Осокин келди. 1957

жылда Елдепов Степан келип иштеди. Ол бир ле жыл иштеген. 1958 жылдан 1963 жылга јетире Кашин Николай Алексеевич иштеди. 1959 жылда биске «Јаңы-Јол» колхозты кожоло, 21 партийный съездтин адыла адалган колхоз деп адап салды. 1963 жылдан 1974 жылга јетире Айтен Ахметов иштеди. 1974 жылдан 1978 жылдын март айына јетире Еликов Николай (Айас) Бочкович председатель болды. 1978 жылдын март айынын 1980 жылдын май айына јетире Акатаев Канјарбай иштеп ийди. 1980 жылдын май айынан эмдиге јетире Кордоев иштеп јат.

Бистин колхозто председательдер торт ло токтобойтон. Солынып ла јадар, солынып ла јадар. Кезиктери торт ло элес-элес эткилеп калар. Јаңыс ла Кашин ле Ахметов узак иштеген болор.

— А бу не мынай көп солынды не?

— Азыйда экономика јанынан уйан колхоз. Онын учун ажару ас. Ого үзеери Курай, геологоразведка. Дисциплина јок. Јаңыс ла председатель эмес, колхозтын ады да канча-канча катап солынды. Киров, онон Маленков, онон ойто ло Киров, онон 21 партийный съезд!

— Колхозто нени иштедеер?

— А не ле болгон. Кладовщик те болдым, полевод то болдым. Ұч жыл жылкы да кабырдым. 1959 жылдан ала 1983 жылга јетире койчы болуп иштедим. Бу ла Оргутыт деп јерде јаткам. Јайлайтан јерим Төргүн деп јерде болгон. Балдарым ончозы чыдаган. Балдарымнын төртүзи бу ла төрөл колхозында иштеп јадылар.

Бобронова Бaпpас

Тымытова Байла

Катучинов Сергей

Алмадакова Аида

Каланакова Мария (Чычкан)

Акчинова Парасковья

Диятов Боқун

Туғуров Боробок

Ельдепова Кабырай

Саныева Күдүн Сануновна

Матыева Чочы

Тудаев Акчабай

Кордоева А.

Нетешев Жару Павлович

Таханова Бырсур

Балабаев Яхмет

Кумашева Н., герой-эне

Матыева Журунтай

Кордоев Петр Яббүревич

Маралов Иван

Токоеков Жамануул

Таханова Боробала

Абулова Маак

Сейлханова Ачымай

Акчинов В.

Модчиев Ойрот ло Модчиева Кёкёк — койчылар

Малчинова Ч., Метреева К., Тадырова К., Адыекенова Е.

*Сол јанынан: Сейлханова А., Бухапаева Т. — герой-эне,
Таханова Боробала*

Таханов Батык, Югушев Кўтреш

Маралов Ч., Токтошева С., герой-эне, Толоева К., Токоеков Ж.

Олчонов А.Т., Чиндаков М.

*Өлөннин бригадазы. Аринтаева Б., Кордоев А., Жүреков С.,
Сопо Э., Диятов В., Каланаков В.*

Колхозтын ансамбли

КОМСОМОЛ КЫСТАР

*Кобы јерди отогон
Коныр тайдын семизин,
Колхоз ижин иштеген
Комсомолдын шулмузын.*

*Кажат јерди отогон
Кара тайдын семизин,
Кара јерди ол чапкан
Комсомолдын шулмузын.
(Албатынын кожоғы)*

Олчоновтор. Улаган аймакта мындый фамилиялу улус көп. Курайда да олор бар. Ада-өбөкөнүн јери Улаган аймак деп, олор айдыжат. Мен Олчонов Эзен Павловичтин айлында отурым. Јаан ла нак биле. Ачык-јарык куучын, кокыр. Мындый улустын айлында отурарга да јакшы. Анчадала Валентина Акколовна куучынчы, јалакай кижии эмтир. Бу улустын јүрүми де, санаа-күүни де меге јуук. Ненин учун дезе, олор меге кубарлаш. Бис ончобыс јуулу-чакту өйдин балдары. Јаш туштагы салымыс түней. Онын учун озогызын эске алып, ол өйдөги јүрүмди коскорып турадыбыс. Мен јердин, суунун аттарынын учурин сурайдым. Озогы кеп-куучындар угарга јилбиркеп турадым.

— Мен Јене-Туу деп јерде чыккам — деп, Валентина Акколовна айдат.

— Ол јерди ненин учун мынайда адаган? Билереер бе? Озогы чакта бу јерде сары сойон улус јаткан болуптыр. Бу ла өрө, ол тепсенделип барган јердин үстинде, Јене-Туунун јанында, корумдарда улустын сөөктөрүн чогып салган дежетен. Ол сары сойон дегени кыдат улус болгон болордон айабас. Коркышту јаан кар јааган, камык мал, камык улус кырылган. Јаңыс ла ол тууда турган ас-мас мал, ас-мас улус тирү арткан. Сары-Сойон улус бу јерди таштап, ырбап барардан озо, мынайда айткан дежет: «Јаман чакта тыныбыс алган јенче туу мынан ары Јене-Туу деп атту болзын» — деп. Онон ло бери улус ол тууны Јене-Туу деп адап јат. Байлу, быйанду тайга. Кажы ла јерди улус база учурлап адап турбай.

Менин кыс фамилиям Токоёкова болор. Жамануул Токоёков — бистин акабыс. Жаанабыс жаш тушта сүрекей жараш кыс болгон дежет. Онын учун ада-энези оны улуска көргүспес. Жажыргылап турар. Айлы да туку кобы-жиктин ичинде. Ондый да болзо, жайзан кижини оны көрүп ийген эмтир. Оны кудалаган. Баланын адазы мойногон. Жаш баламды жатка бербезим деген. А жайзанда не болзын, төрт казыктан кадайла, кере тартала, күлүкти өлтүрө чыбыктап салбай. Ол кижини ол ло чыбыктын кийнинде ондолып болбой жүреле, божоп калган дежетен. Бот кандый жан болгон. Эмдиги кыстар жаражын көөркөдип, жер-алтайды эбире берер.

Бис жуунын кату жылдарын эске аладыс. Эзен Павлович айдат:

— Мен база ла мында өскөн кижини. Эки ле класс божотком. 1937-1938 жылдарда. Он эки жаштан ала жылкы кабырдым. Ол ло Жене-Туу деп жерде жатканыс. Кийис айылда. 1950-1953 жылдарда Черүде жүрдим. Хабаровский крайда. Онон жанып келеле, 1971 жылга жетире ойто ло жылкы кабырдым. Коркышту күч иш. Анчада ла кышкыда. Онын учун колхозтын бор-кар, жүзүн-базын ижине көчөргө келишкен. 1953 жылда айылду болгонус. Кожо иштеген кубарлаш уулдар да артпады. Өлөри өлгөн, барары барган. Жаныс ла бу Жибесов артты ба, айса кандый?

— Бистин жаш тужысты оны не айтсын — деп, Валентина Акколовна унчукты. — Мен 1930 жылдын кижизи. Сөөгим — сагал. Сооктор коркыш. Ич кийер кийим жок. Энелерис тереден штан көктөп беретен. Эмезе бу тизеден өрө буулап алар неме. А канайдарын? Школдо үренгем. 1937-1941 жылдарда. Жүк ле төрт класс. Же сүрекей жакшы үренгем. Мениле кожо он сегис жашту уулдар, кыстар үренген эмей. Мен олордон озо кандый да бодолгоны бодоп ийерим, бичиирим, кычыарарым. Чичерин деп качы болгон. Сүрекей жакшы качы. Мени мактаар, айчак-айсак уулдарды адылар. Олор мени переменде чертер, чачымнан тартар, ажыра калып, жаман табыш чыгаргылап турар! Кудай-ай. Мен он жашту неме. 1941 жылда ол уулдарды ончозын черүге алып бардылар: Маралов Иванды, Чындакаев Быйанды, Толоев Эземейди, Мамаков Жажынайды, Жүрековты. Ончозы божогон. Жаныс ла Маралов Иван эзен жанып келди. Эмди де Мараловко жолуксам, айдадым:

— Мени не аайлу кыйнайтан эдин, күрүмдер? Не аайлу баштак болгон эдин?

Маралов каткырат. «Чындап ла дезен» — деп айдар. Айла ол уулдар, кыстар урокторды не сананзын? Олордын санаазында ол тушта өскө неме болгон болбой. Сүүш. Кайран көөркийлер канду жууда барып өлгүледи.

Жаан тура. Же мында эки жаан биле. Уулынын кызычагы туранын ичиле топылдада жүгүрөт. Олчоновтордын эн кичү кызычагы тогус класста үренип жат. Ол тууразында бистин куучынысты тындап, араай күлүмзиренип отурды. Жаан кара көстү, эптү, жараш чырайлу кыс. Онын жүрүми чек башка. Бистин куучыныс ого сан башка угулатан болбой кайтсын. Валентина Акколовна бойы да жиит тушта жараш, шулмус кижин болгон болбой кайтсын. Чөйбөк ак чырайлу, жалакай кара көстү, кандый да интеллигент, азыйдагызыла болзо, аристократ бүдүмдү кижин. Эрмек-куучыны да эптү.

— Жуунын-чактын кийнинде жылдар не аайлу шыралу болгон эди. Ончо ишти балдар, каргандар эткен. Бис ол тушта он үч, он төрт, он беш жашту немелер. 1943 жылда мен комсомолго киргем. Жуунын кату ойинде. Бис ол тушта Тажылуда, Кызыл-Ташта кыра саларыс. Кышкыда ого өтөк тартарыс... Кижинин өтөгин база. Айла ол тушта торо улустан көп өтөк тө болбос. Курайда уборныйларды ончозын каскан эдибис. Мыны эдип турган улус комсомолчылар: мен - Олчонова Валя, эжем — Толоева Кенже, Күкпекова Чунаш, Саватова Эптийт. Полевод бригадада ончо ло жаш улус иштеп турбай. Ол Токтомыс, ол Арыкпай, Качкинова Кубаал, Алмадакова Жашмаа.

— Кижин жаш тушта аштап, шыралап та жүрсө, омок, шулмус ла болор.

— Бу ла Тадыкин Иванды, ол тушта кичинек жакпак сынду, аксак уулчакты, бис оро теренжип ле келсе, оноор чачып ийерис — деп, Валентина Акколовна каткырат. — Ол көөркий онон чыгып болбос. Бис айдарыс: «Кас, каспазан, онон чыгарбазыс!» Ол ыйлап туруп, казып жадар.

Мынайып жазап алган кырабыстан аш сүрекей жакшы бүдетен эмей. Кыраны жайыла сугарар, одоор. Күскиде ашты серпле кезерис, эмезе колло жуларыс, сноптоорыс. Эн ле уур иштерди

эдип турган улус — комсомол. Эмдиги комсомолын ол иш эдип билер бе? Мен комсорг бол сал турарым. Ревкомиссиянын председатели.

Кышкыда агаш кезерис, атла агаш тартарыс, кулаш жарарыс. Эки кижинин нормазы төрт кубометр. Одынды кезеле, жарала, кулаштап сал. Өлзөн өл, эт. Ол одынды колхоз учреждениелерге садар. Же колхоз жокту болгон не. Одынды биске Белеков Карман деп кижини жардыр туратан.

Валентина Акколовна фото көргүзөт. 1947 жылда жазалган неме. Туранын жанында колхозтын правлениезинин члендери. Председатель, чотобот, фермалардын жаандары, үч кижини, бригадир, ревкомиссиянын председатели. Олордын ортозында чөйбөк ак чырайлу, жараш кыс. Бу Валентина Токоёкова.

— Ол тушта кере түжине өлгөнчө иштеерис. Онон энгирде ол кичинек клубка жуулып, кожондоп, бийелеп, ойноп турарыс. Жер эс-бос жарыганча. Онон ойто ло ишке барарыс. Жок, жаш тушта кижини база бек ле болуп жат! Кожанов Бубан деп кижини председатель болгоны санаама кирет. Онын карындажы Кожанов Захван колхозтын комсомол организациязынын качызы болгон. Бичик билбес, онон бойы андый жалку неме. Онон бисте Елдепов Степан председатель болды. Бир жыл иштейле, растрата эдип, түрмеге барды. Бухгалтер Едилбаев база барып отуруп келди. Мен 1950 жылда завферма болдым. 1951 жылдан 1957 жылга жетире учётчик болуп иштедим.

— Качан айылду-журтту болгоноор?

— 1953 жылда — деп, Валентина Акколовна айдат. — Бу кайракан черүден жанып келерде.

— Той кандый болды?

— Ол тушта жадын эмеш ондоло берген. Улус кийимденип, жеткилденип алган ой. Тойыс жакшы болды. Субай ийнек сойгон, алтай аракы жууган. Ол тушта кабак аракы ичип билер эмес. Оны айла садып алар акча да жок болгон. Эмдигидий сый база кайдан келзин. Лакпада агаш аяктар болгон. Улус ол агаш аяктарды садып алып, биске сыйлаган. Бир катап аяктарга чайдан урала, ундып салгам. Ишке жүреле, келзем, агаш аяктар көбөлө, жарылгылап калган эмтир.

— Чегедек кийдирди бе?

— А кийдирбей. Келин кижги кай чегедек жок болотон? Бистин улус маргаандажып ийетен эмей. Уулдын төрөөндөринен чегедектү улус көп келер бе, айса кыстын төрөөндөринен келер бе? Көп келгени јенип ийер.

— Балдар кандый жүрү?

— Балдар јакшы. Јаңыс ла бир кичинек кызычагым јада калды. Балдар соккон.

— Балдар соккон?

— Эйе, јаан балдар. Эзирик. Баланын бөөрөгине теплеген — деп, Валентина Акколовна карыгат. — Кайран балам. Санаалу-у бала болгон. Ол аракы деп неме канча кинчек экелбеди! Онон канча улус өлбөди. Оны токтотконго кижги кандый быян айтпас! Эзирик жүрүм божогон, эрүүл жүрүм эмди, байла, келген... Николай журукчы, Новоалтайскта училище божоткон, онон кичүзи Федя журтхозинститут божоткон, эмди Көш-Агашта, райкомдо иштеп јат. Сергей электрик, Владимир — колхозтын комсомол организациязынын качызы, Анатолий — педучилище божоткон. Эмди школдо тренер. Бу Курайда «Ирбизек» деп спортобщественын бөлүги тзззлгөн дежет.

— Бөкө уулар көп ошкош.

Байадан ла бери унчукпай отурган Эзен Павлович айтты:

— Бу Чуй ичинде, Курай ичинде, озодон ло бери бөкө улус јаткан јер. Мадий Каланаков, Эзен Белеков, Александр Манзыров — СССР-дын спортынын мастерлери; Олчонов Анатолий — мастердин кандидады. Самтаев база Чуй ичинин кижизи. Күреш аайынча телекейдин чемпионы.

— Айдарда, бөкө улустын јери бе?

— Андый болгодый.

— А журукчы улус? Јаңыс ла Николай ба? Бу кандый јараш јер, кандый кайкамчылу Алтай! Мында јайалталу журукчылар бүдер, өзөр учурлу — дедим, — Николай, журуктарын көргүс.

Јобош, кемзинчек уул мени туранын төринде кыбына апарды. Мында јуранып, иштеп отурар јайым јер жок. Онын учун ол журуктарын таңала, сугуп салатан эмтир. Түн. Өчөмик лампа. Јербойынын электростанциязынын күчи уян. Николай меге бир канча журуктар көргүсти. Онон мен эки бе, айса үч пе солун

иштер көрдим. Уулда жайалта бар. Мында аланзу да жок. Же, ого Кееркемел академияга үренерге кирер керек. Эмеш жайалталу, жаан журукчылардын ортозында жүрүп, олордон үренер керек. Онон башка мындый жаркынду жайалта өзүм алынбай, мында ла өчүп калардан айабас.

— Мынан ары үренер керек, Николай — дедим.

Ол кемзинчек күлүмзиренип унчукты:

— Игнат Иваныч Ортоңулов база анайда айдып жат.

— Бу мындый кайкамчылу жараш жер, кандый будуктар, кандый улус. Мен журукчы болгон болзом! — дейдим.

Ойто баштапкы кыпка келдибис. Чай ичиш, куучындаш өдүп ле жат. Түн. Толун жаңы ай чыгып келди.

— Бистин жерде сүрекей бөкө кижн болгон — деп, Эзен Павлович айдат. — Монголдын бөкөзин женген.

— Кажы чакта?

— Бу ла жуукта. Кондиподо жүрүп, Монголдон малдар айдаган. Монголдор бойынын бөкөзин торкого көжөгөлөп экелген, а бисте торко бар эмес, токумла көжөгөлөп экелген дежет. Бадма Синдинов Монголдын бөкөзин туткан бойынча анча-мынча болбой мергедеп, жыгып ийген. Ол монгол ачуузына чыдабай, ыйлаган деп айдыжар. Жеримде кандый да бөкөгө чачтырбаган эдим, эмди кандый да немеге чачтырдым деп.

— Акыр, барар керек — дедим, — быян болзын. Корон соокто кижини Кордоев чарчап калган деп бодоор. Городской улусты ол сүрекей кортык немелер деп бодоп жат.

Азыйда кижн бу Чуйдын жолыла элес эдип жүрүп калатан эмей. А Курайдын ла Чаганнын ортозында кызык жерлерде куйунду салкын күүлеп жадатан. 1962 жылда бистин жети кижн отураp ЗИМ машинабыс Курайга жетпей жүрүп, күртке бадалып калган. Февраль айдын соокторы турган. Салкын, шуурган. Бистин машинабысты геологоразведканын машиназы күрттен чыгара тартып апарган эди. Курайга, колхоз турган Курайга, келзебис, салкын жок, тымык болгон. Бис председателдин айлына барганыс. Орус кижн. Кашин. Бис обкомнын агитационный бригадазы. Баштап апарып жаткаи кижн КПСС-тын Көш-Агаштагы инструкторы Мурзагалиев Николай Павлович, азыйда КПСС-тын Көш-Агаштагы райкомынын

качызы болгон кижиге. Ол бу аймакты жакшы билер. Онын учун Николай Павлович Ондойдон Ортолыкка телефон соккон. Нени де казахтап түрген-түрген айдып турган. Жаңыс ла ондогонум: «Бесбармак, бесбармак белен болзын!» Меге ненин де учун «Бесбармак» дегени «Бисмарк» деп угулган. Бешпармакка бис једип болбогонус, арга јокто Курайда конгонус. Бисле кожо барып јаткан улустын экүзи Ондойдо, Ак-Ташта арткылап калган. Курайга бис туннин 12 чазында келгенис. Николай Павлович турага кирип келеле, жакшы да сурабай айткан:

— Мясо есть?

— Драстыйте. Есть, конечно, Николай Павлович — деп, Кашин кладовканын эжигин ачып айткан.

— Спи, Николай Алексеевич — дейле, Мурзагалиев кладовкага кире берген.

Эки кып тура. Кашин биске јерден төжөк салып береле, уйуктаарга барган. Николай Павлович анда ла јырсылдап, печкеге от салып турган. Соокко тонгон улус јылу турага мылырап, шык уйуктап калганыс. Михаил Карманович Качкышев айткан:

— Бу тунде этти кайдар?

Ол сүрекеј јалакај, жакшы көөркий, тоолу јыл мынан кайра јада калды.

Төрт пө, айса беш пе час тунде Николай Павлович бис экүни антара-тунтере тартып ойгосты.

— Эт! Эт! Лигиндер! Жылкынын майы!

Көрөр болзо, казы-картаны тиле чабып, кайнадып алган эмтир. Калайлу ак таска этти чогып алган, нейлон ак чамчазынын эки јенин өштине јетире шыманып алган, сабарларынын ортозынан үс тамчылап, столдо мачылдада чайнанып отурды. Бис эт јииринен мойноп ийдибис. Николай Павлович мачылдада чайнанганын, аракыны кыйтылдада ичкенин тындап јадала, шык уйуктап калганыс...

Ол тушта мен одус јашту јиит кижиге болгом. Кару үүрелер де, чындык нөкөрлөр дө, кайда ла болзо, көп болгон. Эмди, јирме төрт јылдын бажында Курайдын чик јок јаранып, өскөрип калган деремнезин өрө сүттий айдын тунде базып барадым. Јүрегимди кандый да тату ла ачу санаалар чымчыйт.

Ак шуурганду, ак карлу
Ак чөлдөрлү Курай.
Ак сүмерлү Ак-Туру,
Кайкамчылу бу Алтай!

Жиргилип барган үйелер
Жиилеп өткөн эл-Курай.
Түнде мында тып-тымык,
Тенериде толун ай!

Ак чөлдөрдөн, туулардан
Ай нени бедирейт?
Көөркийлер, жаш үүрелер,
Жангараар не угулбайт?

Чуй жолыла салкынды
Шуулап өткөн ол жылдар.
Көзнөктөри суркурап,
Көрүнөтөн туралар!

Ол туралардын бирүзүндө Олчоновтор, ол тушта жаш улус,
журтаган эмей. Бүгүнгү жолугуштын, куучындаштын кийинде
мындык жолдыктар жүрегиме эбелди:

Валентина ла Эзеннин
Баскан жери бу Алтай.
Жиилектү ле Жене-Туу
Жайа түшкөн эл-Курай.

Кыралаган жалаңдар
Кыру карлар алдында.
Көкүп айткан жанарлар
Бу ла чанкыр тымыкта!

Онон Пётр Ивановичтин айлына келдим. Абакайы Зоя
печкеге жылу оттон салып койгон эмитир. Артурдын кыбында
озогы жаан орынга айу чылап антарыла бердим. Будым

жылып, өткөн жолдорымды сананып жаттым. Чуйдын жолында салкындар, шуургандар санаама кирди. Ол Абыйим деп жерде кааннын кызы чарчаган дежет. Көөркийди оны! Мен ле чилеп, седеккеп жүреле, чарчап калган болбой кайтсын.

Кааннын кызы чарчайла,
Кыйгырган дежет: «Абыйим!»
Куу шуурганы калактап,
Кучактап ийди: «Ой-ий-им!»

24 ноябрь 1986 жыл.

Чейиндердин айлында отурум. Ольга Орусбаевна печкеге от салып, оны-мыны куучындап, менин сурактарыма каруу берип, каткырат. Жеткилдү ле нак жаткан биле болгодый. Ого үзеери сүрекей ару-чек. Иштенкей улус качан да болзо, омок ло ару-чек, седег ле жалакай болор. Мынайып отурганчабыс, Чейнин Рафаэль Константинович једип келди. Таныштыс. Куучындаштыс.

— Мен бойым Улаган јеринин кижизи, Саратаннаң — деп, Чейнин айтты. — Бу јерге 1960 жылда келгем.

— А не келгенеер?

— Мен оны качырып келбей — деп, Ольга Орусбаевна каткырат. — Бу Элдүкемде койлоп, малдап жүрүп таап алгам.

Чейнина чоң бүдүмдү, чанкырсымак көстөрлү, кеберкеек кижи. Оны бежен јашту деп айтпазың. Төртөн лө јашту кижи ошкош. Рафаэль Константинович те жарык чырайлу, жалакай кижи эмтир. Бу улус менин үйемнин улузы, кубарлаштар. Чейнина, кыс тушта фамилиязы Маралова, 1935 жылда чыккам деп айдат. Рафаэль Константинович 1930 жылдын. Куучында Ольга Орусбаевна эркидеп јат. Онын тилинин эптүзин, чеченин! А мен укканымды кызыл кадарлу дептериме бичип аларга мендейдим.

— Мен жүк ле төрт класс божотком — деп, Ольга Орусбаевна айдат.

— Јуунын-чактын өйи, үренер арга јок болгон. Јуунын да кийнинде уур жылдар болгон эмей. Мен он төрт лө јаштудан ала чабандап баргам. 1949 жыл болгон. Айла ол жылдарда сооктор

коркушту тын болотон. Торт ло кызыл-боро туман тартыла берер. Кызыл-Тыт деп јерде турганыс. Ол тушта тура јок. Кийис айыл. Алаң-ачык кажаан-чеден. Койды мен эјемле кожо кабыргам. Саду Варвара бисле кожо иштеди. Көп неме айтпас кижиги.

Неме ле болзо, «ары кедери эт, чаптык-чаптык» — деп айдар.

— Эје, андый өрөкөн турган. Неме суразан — «Кайдар оны? Чаптык-чаптык» — деп, колын јангыыр.

— Бу ла тайгалардын ары јанында, Улаган көргөнинде. Элдүкем деп јаан өзөк бар — деп, Ольга Орусбаевна куучындайт. — Јолы сүрекей күч, кату јер. Ондо бистин колхозтын малы кыштап јат. Азыйда анда төрт отара кой, бир табын жылкы, бир үүр сарлык кыштайтан эди. Оноор јангыс ла атла көчөр на. Борботкону артынып, коштоп алып.

— Курайдан ыраак јер бе?

— Төртөн беристе бар болор. Ол бистин турган Балыктаачы деп јерге јетире. Онон ары Саратанга јетире база төртөн беристе. Ол јердин јолдоры коркушту кайыр. Јунмалардын јолы. Онын учун ол кой кыштадып, көчүп барала, эјем карыгып кожондоп турбай:

Адам баспаан Алтайга
Не ырадым болбогой,
Адым кечпеен суу ичип,
Не суузадым болбогой.

Эрјинем кечпеен суу ичип,
Не суузадым болбогой.
Энем көрбөөн јер көрүп,
Не карыктым болбогой.

Сананзам, туку ыраак, туйук өзөктө, карлу ла кайыр кырларда кой кабырып жүрген кыстын карыкчалду кожоны кулагыма томылып тургандый. Эмди де јүстер, мундар тоолу кыстар, јаш улустар карлу кобы-јаландарда, кайыр кырларда

койлорын кабырып жүрет. Кере тўжине сок жагыскан койлоп жүрген кижинин сок жагыс нөкөри — ол кожон.

— Элдүкем — элбек јер. Ондо Курайдын да, Саратаннын да чабандары кыштайтан — деп, Рафаэль Константинович айтты.

— Бис ондо јолугыжып, сөстөжип турбай.

— Слер база койчы болгоноор бо?

— Јок, мен строитель болгом. Пастыктарга тура, кажаан-чеден туткам. Адамды 1937 жылда айдай берген.

— Менин адамды, Маралов Орусбай Мараловичти, 1938 жылда НКВД апарды. Ол «Киров» колхозтын председатели болгон. Ол өйлөрдө колхозыс 20-30 кыра аш салатан. Бу ашты мөндүр жыга согуп салган. Ашты мөндүрге жыга соктырды, каршулу керек этти деп, 58-чи статьяла бурулайла, алгылап барган. Баш бол! База кату ла өй болгон. Тенеринин мөндүрин база туй тудатан беди? Адамды мен билбезим, көргөн эмезим, кичү болгом на. Је андый сөөк-тайагы, обороы јаан, чанкыр көстү сары кижип болгон дежет.

— Элдүкемнин суузынын ол јанында Саратаннын чабандары, бу јанында Курайдын чабандары.

— Анда көрүжип турбай. Айла анда кичинеек болчок тура болгон. Эки кижип жүк ле арайдан бадар. Је эптү јатканда, тапчызы неме беди? — деп, Ольга Орусбаевна каткырат. — Беш жыл кирези Саратанда јатканыс. Балдарыс токтобос болгон, онын учун 1960 жылда бери көчүп ийгенис.

— Кижип јаш тушта омок то, чыйрак та! Ого үзеери — комсомол. От-калаптан јалтанбас, уур иштеп јажынбас. 1946 жылдан 1950 жылга јетире атла јер де сүрдим. Серпле аш та кестим, ол ло аш деп немени колло до јуудым. Куда-ай, кижип кандый иш этпеен? Курайда аш бүтпеген болзо, камык улус тородон өлөр эди — деп, Ольга Орусбаевна чайын уруп, ажы-тузын салып, айдат. — Мениле кожо бу комсомолчылар — Олчоновтор, Кеңе, Валентина Токоёковалар, менин әжем, Токоёков Саксарга, Маймаш Јүрекова, Боробала Јүреков, Иван Тадыкин иштеген эмей. Тон туалеттер казып, кижинин өтөгин кырага чачып турбай.

Јайгыда ол кырларды аттын салдазыла чийе тартар, онон кере тўжине темир күрекле кырага сууны јайып базар. Јүк ле

1951 жылдан ала ашты комбайнла жунадып баштадыс. Мен атты бричкага жегип, аш тартып турарым. Жетен килограмм бескелү таарды мергедеп турарым. Ол кандый ийде, кандый бертинбес, өлбөс тын? Эмди ондый уур таарды эр де улузун көдүрүп болбос. Кере түжине өлгөнчө иштеер, оноң энирде ойынга жуулар. Ойноор, кожондоор. Эмдиги балдарда ондый неме жок. Жалку ба, айса кандый? — дейле, Ольга Орусбаевна меге ле өбөгөнине, Рафаэль Константиновичке суракту көрөт.

— Та... Эм не базар ол телевизорго көстөрүн кадап алган улус? Эмезе кажы ла күн кино. Оноң бир транзистор деп немезин чаныртып алар — деп, Рафаэль Константинович айдат.

— Же, кожон айдып беригер, Ольга Орусбаевна.

Ольга Орусбаевна каткырат, кайдан да чаазын алып, мындый кожондор бичип берди.

Айландыра тайгалу
Адам ошкош Курайым.
Агаш-тажы ончозы
Аш-курсакту Курайым.

Эбиреде тайгазы
Энем ошкош Курайым.
Эбиреде аккан суулары
Эм болгодый Курайым.

— О-о, жараш кожон эмтир! Же жаш тужаарда, кыра сүрүп, түниле аш согуп турараарда, кандый кожон кожондодоор?

— Кудай, ончозы ундыл калган неме ине! Көп лө кожон билетен болгом... Же, мыны бичип алаар.

Буурыл тайыс арыбас,
Буудай салып берерис.
Берген план ундылбас,
Бүгүн де болзо, иштеерис.

Кара тайыс арыбас,
Кара сула берерис.

Колхоз планы ундылбас,
Комсомолдор иштеерис.

Колхозтын историязы? Жүрүм? Бу ла улустын жүрүми, ижи, айса, чын история? Жүрүмдик история? Толоевтер, Чейниндер, Олчоновтор, Кордоевтер, Токоёковтор, Мараловтор, Матыевтер, Акчиновтор ло оноң до өскөлөри кечеги ле бүгүңги историяны жүрүмиле, ижиле бичип јат.

— 1972 јылдан ала койлоп јадыс. Ұч бешјылдыкты Ұчүлезин бүдүрип салдыс. Бис тогузынчы, онынчы, он биринчи бешјылдыктардын јенүчилери болдыс — деп, Чейнин куучындайт. — 1977 јылда мени Башкару «Иштин Магы орденле» кайралдаган. Ұчинчи степенъдү орденле. Јүс эне койдон 93 курааннан алып турадыс. Кезикте оноң ас та боло берер. Је план түңей ле бүдүп јат.

— Мен быјыл пенсияга чыктым — деп, Ольга Орусбаевна айдат. — Је түңей ле болужып јадым.

— Койлорыс эмди Таајылу-Бажы деп јерде туруп јат. Јети јүс кураан-ирик. Мениле кожо Олчонов Јыргал иштеп јат.

— Слер партийный ба?

— Эйе, партийный, 1960 јылдан бери партиянын члени.

— Эмди бу өскөртиш, јаңыртыш деп немени канайда ондоп јадаар? — деп сурајдым.

— А канайда ондоор оны? — деп, Рафаэль Константинович унчукты. — Јакшы иштегей, кичеенгей. Планды бүдүргей. Чыгым јок болзын, кирелте көп болзын. Јакшы кажаан-чеден, азырал, одор керек. А бис мал азырап билбес эмес?

Эрјине малды өскүрген

Элдүкем деп кару јер.

Эбирип јылдар өтсө дө,

Эрке сөсти эзеп бер.

Чейниндердин ол јуртын

Чечектер айса базырды?

Чейне ошкош улустын

Сүүжи анда ундылды?

Болчок тура өргөөдий
Болгоны канай ундылар?
Каруузып айткан сөстөрди
Канайып ойто бурултар?

Элдүкемнин тууларын
Эрјине аттар ажар ба?
Эбирип келбес өйлөргө
Эмди улус барар ба?

Рафаэль ле Ольганын
Ырызы анда табылган.
Ыраак жылдар ажыра
Бүгүн эрке саналган.

Курайдын улузы — сүрекей күндүзек. Анчадала жаан жашту улузы. Айлына кирген кижиге качан да болзо, чай урар, күндүлеер. Толоев Токтомыстын айлына мен база ла ноябрьдын соок күндеринин бирүзінде киргем. Текши деремне гриппле оорып јат. Толоева Кеңе Акколовна бу јаш тымудан база оорып јаткан эмтир. Је ондый да болзо, өрө туруп, чайын уруп, куучынга јөмөжип отурды. Бис жүрүм керегинде, иш-тош керегинде оны-мыны куучындажып отурдыбыс. Мынайып отурала, мен оноң сурадым.

— Кеңе Акколовна, слерди јаш тушта от-калап комсомол болгон дежет. Слер меге ол өйлөр керегинде кыскарта айдып береедер бе? Айса тымудан јазылзаар кирейин бе?

— А кижинин айлына не кирбес? Не куучындашпас? Јаш тушта иштебей база. Ол кату күч өйлөр болгон. Ончо улус ат-нерелү иштеген деп айдар керек.

— Мен 1927 јылда чыккам. Кыс фамилиям Токоёкова. Алты класс божотком. 1940 јылда комсомолго киргем. Ол тушта комсомолго алза, некелте коркышту бийик болгон. Ада-угынды коскорып келер, агы-чегин айт дежер. Кичинек те неме јажырба. Ленинчи комсомолдын ончо ижин иштеерим, ончо

жакылтазын кыйа баспай бүдүрерим деп чертен дежер. А сен акту жүректен чертенип жадын.

— Иштеерим, ончо күчимди, керек болзо тынымды Ленинчи комсомолго берерим. Онын айтканынан кыйа баспазым.

Бу куру сөстөр эмес болгон. Колхозто эн уур ишти комсомол адетен, түндү-түштү иштейтен, арыдым-чыладым деп комудап билбейтен. Эмдиги комсомол — ол комсомол бо? Жүк ле ады бар.

— Түжиле иштеерин, энирде, түнде агитатор болуп айылдар сайын базарын, культурный иш өткүрерин. Комсомол — мал ижине! Комсомол — кыра ижине! Онын учун 1941 жылда он төрт жашту кызычак торбоктор кабырып баргам. Колхозыс коркышту оогош болгон. Кировтын адыла адалган колхоз. Толу ла өрөкө.

Кочеев Афанасий деп кижини колхозтын председатели болгон. Бу 1938-1939 жылдар болор керек. Мен ол тушта школдо үренчик. Жайыла кой кабыргам. Жакшы ижим учун ол Кочеев деп кижини меге кара тон, сумка сыйлаган эди. Мен чек ундыбазым.

Онон, жуунун жылдарында ишти оны не айтсын. Жаскыда жер сүрер, жайыла өлөн чабар, күзиле аш жуунадар, аш согор, одын жарар, корон-соокто мал кабырар. Малга азырал коштоп жетирер. Председательдер сүре ле солынып жадар. Колхоз кичинек. Ажару ас. Келиндер, кыстар да келип башкарып турар. 1943 жылда Черепанова Ираида деп келин бир жыл иштеди, председатель болды. Ол Курайдын кижизи, бистин ортобыста өскөн кыс болгон, алтай тилди жакшы билер.

Ол тушта жаңыс ла комсомолдор не. Мында коммунисттер жок. Бу ла Кабырай, Токтомыс, мен, Зоя Ивановна, менин сыйным Валя, Ольга Маралова комсомол болуп калаптанып, канатталып турбай.

Мен комсомолдын райкомынын члени де болдым. Торбок то күттим, койчы да болдым, бригадир де болуп иштедим. Машина тозорунг, Көш-Агашка жүк арайдаг жедеринг. Онон кезикте жойу да жанып турарыс. Бир катап Зояла кожо жойу жанганыс. Жол конуп. Жай болзо, жалаңда ла коно береринг. Соок болзо, ол бир жолдогы мастер дейтен улустунг айлына суранып конорунг. Кезиги чек ле божотпос.

— Слер нени эткенеер? — деп, унчукпай отурган Токтомыстан сурадым.

— Мен јуу ойинде Ак-Ташта иштегем. Атла ртуть тарткам. Онын учун черүге орой баргам. Черүден јанып келеле, оок-теек иш эткем. Строитель болгом. Је нени этпедим деп айдар? Ончозын ла эткен не. Бистин өйдө дисциплина деп неме тын болгон. Кайда андый аракыдаш, кайда андый прогул.

— Качан айылду болгоноор?

— 1946 јылда айылду болгоныс.

— Той кандый болды?

— Энелерис эки јалбак кийис базаып берген, төжөк эдерге. Цырина Вера Казимировна јастанып јүргер деп, бир јастык сыйлаган. Ол ло. Артык сый јок. Көжөгөни де өскө улустап сурап алганыс. Бир кой сойгон, алтай аракы јууган.

— Ойын болды ба?

— Ойын јок кандый той? Таң атканча ойногон, кожондогон. Эмди онойып јыргап та билгилебес, јангыс ла корон аракыдан јуткулап алала кыйгырар, соғужар — деп, Кенје Акколовна айдат.

— Слерди сүрекей кожончы кижидежет. Бир-эки кожон айдып берзеер?

— Бу мен, оорып јаткан кижиде, слерле куучындажып, ондолып келдим — деп, Кенје Акколовна каткырат. — Акыр бир тетрадь бар эди... — Онон комодынын кайырчагынан тетрадь чыгарып келди.

Тетрадына Кенје Акколовна алтай кожондор бичип туратан эмтир. Кожондор көп эмтир. Је мен олордон эн ле солун дегенин бичип алдым. Олор колхозтын историясында, улустар чылап ок, артып калзын. Ненин учун дезе, олордо бу кайкамчылу улустын санаа-күүни айдылып јат.

Јаш агаштын бүрүндий
Јайыла түжүп ойнойлык,
Јанган куштын үниндий
Јанар айдып ойнойлык.

Эмил агаш бүриндий
Элес түжүп ойнойлык.
Эткен күүктин үниндий
Кожон айдып ойнойлык.

Түүниктеп туткан айлыга
Түмен жуулып ойнозын.
Түндөп салган төжөктө
Түүнчекте бала уктазын.

Ак терези булгайры
Айагыма өдүк болгой не?
Айагыма кийген кийнинде
Майрылбай чике жүргей не?

— Эмди мен пенсияда — деп, Кенже Акколовна айдат. — Ол өйдин улузынан кижиде артпады ошкош. Өлөри өлгөн, барары барган. Эки кысту улус бис. Жааны, Евдокия, медицинский училище божоткон. Он жети жыл медфельдшер болуп жат. Бу ла Курайда. Экинчи кызым — Антонина, пединститут божоткон. Уредүчи.

Мынайып куучындажып отурганчабыс, айылга бир үй кижиде кирип келди. Толоева Роза деп кижиде эдим деди. Бу айылга келин кижиде болгодый. Колхозтын историйазы айынча нени-нени айдар болор деп, мен база оны-мыны сурадым.

— Мен 1936 жылда чыккам. Бери 1957 жылда келгем. Көп неме билбезим, былар. Бис Чибитте жатканыс, мен Чаган-Оозында школдо үренип тургам. Бу 1952 жыл болгон. Ол тушта Чибит Көш-Агаш аймакка кирип турган. Адам 58 статьяла айдаткан кижиде. Көш-Агаш анылу пограничный аймак боло берерде, энемге 24 час берген, аймактын жерин таштап, көчсин деген. Айлы-журтыбыс ээн артып калган. Канайдар? Мен школымды таштап, жанып келгем. 1957 жылда бери кижиге келгем. Колхозто иштеп жадым. Беш балалу болгом, бирүзи өлгөн.

— Кожон учун быйан болзын, Кеңе Акколовна — деп, үйден чыгып айттым. — Якшы жаткар, якшы болзын.

Өткөн өйди сананып,
Өкпөөрүп канай айтпайтан?
Токтомыс ла Кеңедий
Улусты канай ундыйтан?

Жүреги омок улустын
Жүрүми биске кайкамчыл.
Калапту иште, тартышта
Ырап калды канча жыл!

Канча ишти бүдүрүп,
Кайралды кем сураган?
Төрөлис өссин, байызын,
Өскөни кем сананган?

Комсомолчылар кожоңы
Учуп жүргей канатту.
Ол өйлөрдө иш, жүрүм
Артып калгай кайкалду.

ЖАЛАҢАШТЫҢ ЖОЛДОРЫ

*Эки агаш энилгек,
Элим кеспезин төзинен,
Эл ичимде жүргемде
Элим айтпазын кийнимнен.*

*Жаңыс агаш жайканчак,
Жоным кеспезин төзимнен,
Журт ичинде жүргемде,
Журтым айтпазын кийнимнен.
(Албатынын кожоңы)*

Курайдын элкем жалаң-чөлдөрүн, эбире турган мөңкү тайгаларын көрзөн, жараш ла кайкамчылуу жер. Алтайда бу Курайга түней жер жок. Мында соок салкын, калың кар. Мал

азыраарга тын ла жарамыкту јер эмес. Азырал белетеп албазан — малын кырылып та калар. Озодо кар деп неме кийис айылдын канаттарына јетире де јаап туратан деп, јаан јашту улус айдыжат. Та кажы чакта болбой, је мында сойон сөөктү кижии јуртаптыр. Аайы јок јаан кар тўжўп, ак малы кырылып каларда, ол көөркий адынын ээр-ўйгенин јүктенип: «Канду-јиндў кубакай Куурай бол» — деп, каргап барган дежет. Ол туку јебрен өйдө болгон. А бүгүн?

— Бүгүн де кар јаан тўжўп турбай база — деп, Пётр Јөбүрович айдат. — Ол өрө, Чуй бажында, кар — ол кар ба? А колхозторынын председателдери күстен ле ала ыйлажып баштаар: «Ой-бай! Кар јаан, тожон, јут. Өл јадыс! Кырыл јадыс». А не ыйлаш јат? Артыгынча азырал — комбикорм алар, болуш алар. А јери каранты. Ас-мас карды салкын учуреерер. Курайды көр. Ойдык чөл, эбире туу-тайга. Кар јаантайын калын тўжўп јат. Азырал, азырал керек. Кормовой база беди мынын. Ол јогынан ончозы ла тенериден камаанду туру, кудайдан. А бис азырал белетеп билбес. Јалку улус бис.

Пётр Јөбүрович кыштуларды көрүп, чабандарына туштап јат. Байа айткан:

— Јаланаштын пастыктарын барып не көрбөс? Онон ол Чаганда база солун улус бар. Јаан јашту. Историяны истеп көрөр керек.

Истеер болзо, истеер. Мен Пётр Јөбүровичле кожо барып јадым. Соок. Одус градус соок болзын, ого ўзеери салкын болзын. Је бу јердин улузына бу соок соок эмес, ойын. Айла ол Курайдын ла Чаган-Оозынын ортозында, кызык, капчал јерлерде, сўре ле салкын. Пётр Јөбүрович машина токтодып, онон унтазы байбайып, тоны телтейип калган чыгып, энчек туулардын айан јалбандарын турнабайла ајыктайт. Онон меге турнабайын берип айдат:

— Көрзөн, көрзөн, ол туку јалбанда, туунын көксинде, бир ўүр јунмалар јүрү. Текелү!

Мен оморды турнабайла таппай турдым. А салкыннын соогын, ачузын! Онон ак карда кандый да күренсимек пе, айса кызылсымак-боро бо немелер көрүнди. Јунмалар! Мен оморды качан да көрбөгөм. Он алты тын! Отогылап јүрү. Кандый јараш!

— Көрдин бе?

— Көрдим... Ичике-ей!

— Курорт эмес мында, а Курай. Жылу не кийин албас, өгөөн? — деп, Пётр Кордоев менин карпайа тоно берген колымнан турнабайды алып айтты. — Бу писательдер сан башка улус. Опту ба айса кандый? Ол кааннын кызы чылап, чарчай бердин. Ол Абыйим деп јер бу болор, көөркий.

УАЗ-ик болчондоп, ак карларды куйултып, мантап ла јат. Турлудан турлуга, айылдан айылга. Пётр Јобүровичти мен туку качаннан бери билерим. Сөзи чала кату, кезем кижги. Оны билбес кижги, онын сөстөрине ачына да берер. А не? Немени кезе-быча, јарт айдар керек. Эмдиги өй, мен бодозом, ондый кылык-јанду улуска јарамыкту өй. Сүмелениш те, төгүндениш те керек јок. Јаманды јаман деп айт, јакшыны јакшы деп айт. Једикпести база јажырбас керек. Јылмаараш отчёттордын, жылу куучындардын өйи божогон. Бу ла јоруктап, Јаланаштын малчыларын эбирип јүреле, Пётр Јобүровичтен сурадым:

— Бу јаныдан иштеш, өскөртиш, түргендедиш деп немени сен канайда ондоп јадын? Койчынын, малчынын ижинде, колхозтын текши јүрүминде кандый јаныртулар бар. Мен көрсөм, ончозы ла азийгы бойы.

— А не? Эмди ле ончозы өскөрө берер болор деп бодогон эдинг бе? Лозунгты өскөртө бичиирге јенил, а ишти, производствоны, јанжыгып калган немени өскөртөргө күч! Колхоз төлүлү. Государството бир миллион төлүлү! Эки јарым миллион төлүлү болгонус. Эки жылдын туркунына бүдүн јарымын төлөп чыктыс. Казнанын карманы јаан, аларга јакшы. Је алган соында, берер керек. Јагыс ла алып турза не болотон? Орооныс түреп калар. Ох, төлүни ле капшай төлөп чыгатам болзобус! Түргендедиш, өскөртиш... Јагыдан чотоор, сананар, иштеер керек... Ол Оргутытта чабаннын туразын көр. Одус жыл мынан кайра туткан. Бу да тураны көрзөн, тал ортозында тала печкелү немени. Оны канайып капшай өскөртөр? Бастыра ишти, јүрүмди? Билишти? Көрүшти? Мынызы јетпес, онызы јетпес. Баш ла бол!

Чаган-Оозына једе конып келдис. Ферманын управляющийи Капиток Саменович Бухабаев. Чон кызыл чырайлу, јаан оборлу, сурсымак көстү јиит кижии. Ол турлуларды эбирип көрөргө белетенип алган эмтир. Оныла кожо медфельдшер, почтальон барып јат. «Нива» машиналу. Јаланашта он тогус турлу. Чаган-Оозында ферманын малы кыштайтан төс јери. Ол турлуларды ончозын эбирер керек. Кайда ла улус јаш тумула оорып јат. Койчылар та кандый јаткан?

Јаланаш — ол чек јаланаш јер. Элес эдер агаш јок. Бис суре ле өрөлөп, бийиктеп барып јадыбыс. Коолдорлу, корум таштарлу, төстөк төндөрлү јер. Мынан Чуйдын ол јаны, Көш-Агаш, ыраак јабыста тургандый көрүнөр. Көш-Агашка көрө, мында чик јок бийик. Талайдын кеминен бийиги үч мун метрге јууктай берер болор. Менин бажым оорып, кулагым шыңырап баштады. Бийиктин оорузы деп неме, байла, бу туру. Эбире көрзөн, корум таш, ак кар. Төнгичекти ажа конып келзебис, ойдык јикте турлу эмтир. Таш-Кажаа деп јер. Азыйда, байла, мында таштан кажаан туткан болотон бо? Айса эбире таш, туйук кобы учун анайда келиштире адап койгон.

Узун, чөйбөк, јаныс кошар-кажаан, јанында кулаштай салып койгон өтөк. Бу јердин одыны. Койчынын туразы. Бу Тадыров Јүзүбей ле Јүстүк деп улустын турлузы болуптыр. Туранын тал ортозында темир печке, печкенин јанында тас, таста кургак тезек. Туранын ичи соок. Кордоевти ле Бухабаевти көрүп ийеле, Јүстүк арбана берди.

— Темир өзөктү кижии бар эмес. Кижии мында канай чыдажар? Деремнеде кижии јок по? Бир тынду-канду неме ийзе, кайдар? Мен јаныскан. Мында өл тө калза, кем де көрбөс. Јайыкыжы мал ла мал, иш ле иш!

— Јүзүбей ле Јүстүк деп эки кижии эмезеер бе? — деп, Кордоев стенеге јөлдөй отурып айтты.

— Мен оору кижии, чодым јок. Малына азырал тартпас, бойына болушчы бербес, кандый јанду неме бу? — деп, Јүстүк ачынат.

— А бу бала-баркагар кайда?

— Деремнеде чогул калган јадыры!

Јүстүк арбанат. Сооп то калган болзо, чайын урат.

— Канча жыл койлоп жадаар? — деп сурадым.

— Он алты жыл. Балдарым үчү. Бирүзи армияда. Бир балам эки жаш балалу. Бир уулым Көш-Агашта. Шопыр. Алты жүстен артык төрөөр койлор... Өлөн кырутып, тогып та калза, төзи жаан. Кажан суулан жат. Бу киреде андый болбойтон.

— Онызы коомой, эмди айса күбүр өтөк жайар керек — деп, Пётр Жөбүрович сооп калган чайды мендегендү шөлиреде ууртап айтты.

Мынайып отурганчабыс, «Нивалу» улус једип келди. Капиток Бухабаев, медишчи Надежда Адыкенова, ол ок цеховой партийный организациянын качызы, почтальон Эльвира Метреева.

Баштапкы ла сурактар.

— Оору кижии бар ба?

— Тус бар ба?

— Комбиазырал экелди бе?

— Тус јок. Комбикормын база экелбеген. Бойым оору. Кижии ол тө калза... — деп, Јүстүк арбанып баштады.

— Слердин давленииер бийик беди? — деп, Надежда сурайт.

— Бийик эмей база. Эм экелдин бе?

Надежда Яшпаевна кичинек сынду, тегерик ак чырайлу, тегерик кара-сур көстөрлү келин. Ол Јүстүктин канынын тебүзин кемјийт, эмдер берет.

Почтальон газеттер чыгарып, письмо көргүзет.

— Слерге келген самара, Јүстүк, Артурдын командирин бичип јат. Мындый јакшы уул чыдатканаар учун быян айдып турубыс дейт, слерге. Отличник.

Јүстүктин јүреги мында јымжай берди.

— Куда-ай, баламды сени.

— Мен көп неме айтпазым, нөкөрлөр — деп, Кордоев үредин јат. — Коллектив бойы билер, бойы башкарынар учурлу. Кайда ла болзо, бригадный айса семейный подряд болзын. Јуун не этпес, Капиток Саменович? Ончо сурактарды не көрбөс? Јагыс председатель ол ончозын канайып көрүп калар? Партком кайда? Профком кайда? Комсомолын уйуктап калган ба? Надя, сен парторганизациянын качызы эмезин бе? А соцмолју кайда?

— Эжелгем, мында. Эмди ле ил саларым.

— Ил саларым эмес, жартап бер, айдып бер. Айса бу кижиндй молжу албас? Көп аладым деп айдар, айса, ас. Бу суракта формализм болбозын, көөркийлер. Сеге, Капиток Саменович, эмди 100 тонна комбикорм, 50 тонна сула, 200 тоннаны ал салган эмес бедин?

— Жок, жок, бу канай тураар, Пётр Жөбүрович? Жүк ле 150 тонна алгам. Төмөн складта жадыры. Эмди оны бери тартар керек. А машина жок. А фермада 12300 кой-эчки тур жат. Мыны неле азырайтан неме? — деп, Бухабаев эриндерин содойтып, тегин де жаан көстөрин тазырайта көрүп айдат.

— Пыйма жок, будым тон жат — деп, Жүстүк айтты. — Автолавка келер бе?

— Автолавка кел жат. Кажы ла чабанга пыйма, бир таар кулур, база балык экелер.

— Ол комбикорм деп немеле малды энгирде азырагар, улус, энгирде.

Онон башка эртен тура азыраза, мал ара да салардан айабас. Уур курсак не ол — деп, Пётр Кордоев, турадан чыгып жадала, жакып турды.

Жол тыйрындап, төндөрди, корум таштарлу коолдорды эбире согуп, барып ла жат. Кичинек, бажы туйук жикте койчынын турлузы. Кара-Кажат деп јер. Малчинова Чычкан деп кижинин турлузы. Сөөги — кыпчак.

— Төртөн жыл кой кабырдым — деп айдат. — Уч жыл мен пенсиеде кижин. Је түней ле балдарыма болуш жадым. Койды кызым ла күйүм кабырып жат. Тадыров деп улустар. Люба ла Петя.

Чабаннын жагыс кып туразы. Ичи ару, јеткилдү. Јиит улус мында јатканы јарт көрүне берер. Кискенин балазы көзнөктөн тийген күннин чогыла ойнойт. Экинчи машинада улус база једип келди. Бухабаевти көрүп ле ийеле, Малчинова комудап, ыйлай берди.

— Сен менин баламды КАМАЗ-ка не салган? Ого авариядан оодылып калган кижиден болгой, кадык та кижин чыдашпас. Балам Ак-Ташта больницага јетпей, божоп калды. Кайран балам!

— Же мен оны неге салатам, былар? Легковой машинага эки кижиге батпады — деп, Бухабаев актанат. — Ол жолдо асфальт үзө кан, балчарыл калган улус. Эзирик уулдар.

— Кижиге деп бодобогон, килебеген, өлзүн деген — деп, эне көөркий коронун чыгара айдат.

Бухабаев те кородо отурды.

— Бу слер мени сүре ле талап жадаар! Мен өлтүр ийдим бе? Мен ого аракы ичир ийдим бе?

Көрөр болзо, жайгыда үч уул аракыдаган. Эки уул кабайлу мотоциклде бирүзи тегин мотоциклде, деремнеле мантаткан. Онон Курайдан Чаган-Оозы жаар мантаткылап барадала, эки мотоцикл согулышкан, тоолонгон. Бу жеткер болгон жерге Бухабаев учурап, бирүзүн бойынын машинасына салып, экинчизин КАМАЗ-ка салып, Ак-Ташка апарган эмтир. КАМАЗ-та уул чыдашпай, жолдо божоп калган. Эмди бу Малчинова Чычканнын ыйлап, сыктап турган немези ол. Бир жанынан жаан шыркалу кижини жалаанда, жолдо артырарга жарабас. Экинчи жанынан КАМАЗ-ка саларга жарабас. Же кижини аргадаар керек. Мындый айалгада кижиге алаатый да берер. Учүтүбин шүүп болбос. Капиток Саменовичти канайып бурулаар? Ол жаман болзын деп сананбаган. Капшай ла больницага жетирер, аргадаар. КАМАЗ-ка салбаган болзо, айса, ол тирү артар. Аланзуулар, аланзуулар. Ол эненин жүрегин кемирп, кыйнап жат.

Мен бу өрөкөнгө база тоолу сөстөр айттым. Жеткер дедим. Эмди улусты бурулап алып, слерге не туза дедим. Уул өлгөн учун ончо улусла өөркөжип жүрзе, не болотон? Оны кижиге өлтүргөн эмес, бойы жеткерден божогон. Салымы андый туру. Эне көөркий ачузын басып, тымый берди.

Онон база ла чубажып, Үч-Төбө деп жерге келдибис. Мында Ундулгановтордын турлузы. Раиса ла Вячеслав деп жиит койчылар журтап жат. Ол ло чабаннын бир кып туразы. Туранын тал ортозында тала печке. Же туранын ичи ару, керек десе жараш. Стенедө — кебис, журуктар, фотожуруктар, көзнөктөрдө ару ак жүл. Полированный жаңы мебель — орын, күскү, стол. Көөркийлер уйазын кеен, жараш эдерге кичеенип жат! Олор бери удурумга келген эмес, узак өйгө иштеерге, жүрерге

келген. Эмди эдинбес немени качан эдинер? Чын жүрүм жүрүп жадыгар. Рая бойы да жаш, жараш келин эмтир. Олор төртинчи жыл койлоп жат. Турлуда тура, эдинер-тудунар немелер жараш, көс сүүндирер болор учурлу. Ненин учун десе көп койчылар, малчылар турлуларына онду немелер апарбас, ончо жөөжөзин деремнеде туразына тыгып салар. Турлуда шалыр-телир жадар. Онон мынайда ла жүрүми өдүп калар.

Турлуда болчок кызыл жаактарлу, тегерик кара көстөрлү оок балдар. Бодозом, беш, үч, эки жаштулар болгодый. Олор бисти кайкап калган көргүлөп отурат. Жабыста, полдо, түней ле соок. А олор ого үзеери кайра ачылган соок эжиктин жанына чогула түжүп, ак карлу телекейди аяктыгылап турат. Жагыс кат кийимдү балдар. А менин ботинкалу будым тонып жат.

Тонуп калган айдын үсти ошкош корым таштарлу, онкок-чинкектерлү, ак-сөн карлу жер. Кижини сананза, мында тынду неме жатпас. Же таштардын ортозынан ла как жерден төстөлип өскөн кыскачак өлөндөр ак кыруга туттуруп, суркуражып тургулайт. Ончо тындуга жүрүм берип турган неме бу. Ондо изү күннин чылабас ийдези. Онын да учун бу Жаланаш деп жерде он тогус үүр мал туруп жат. Он тогус турлу.

Төш деп жер. Мында Мадяев Ойроттын турлузы. Жаан оборлу, баатыр бүдүмдү кижини. Он баланын адазы. Жаан тураны эки кыпка бөлүп салган эмтир.

— Бу жерде жирме алтынчы жыл кыштап жадым — деп, Ойрот айдат. — Бастыра жүрүминде мен кой кабырган кижини. Балдарым мында чыккан, мында өскөн. Энем база койчы кижини болгон. Эмди эки балам база кой кабырып жадылар.

— Көп жылдарга озочыл койчы. Кажы ла 100 эне койдон 87 курааннан алып жат — деп, Пётр Жөбүрович айдат.

Иштенкей, бек, чыдым биле болгодый.

— Бир кызым городто зооветтехникумда үренип жат, школдо үренип турганы база бар. Балдардын энези оорыган. Бу грипп деп неме мени база бош кинчектеди. — Ол кызара тижип калган жаан, кызыл тумчугына колын тийгизет.

— Он бала, онызы кандый жакшы, слердин ижигерди онон ары улалтып апаратан балдараар бары онон жакшы. Малды база

кем де кабырар керек — деп айттым. — Же он баланын бирүзине, экүзине бийик үредү берзеер, база коомой болбос эди. Чын ба?

— А чын эмей — деп, Ойрот унчугат. — Бу балдар баргылаар, киргилеп болбойтон, та кандый... Жангылап келер.

Бис анча-мынча отурала, атанып ийдибис. Кабданов Сергей деп кижинин турлузына келдибис. Кезек-Жалан деп јер. Озочыл чабан. Ыйи Мария. Одус јыл койлоп јадым деп айдат. Удабай койлоп јүрген Кабданов једип келди. Педседательдин баштапкы ла сурагы:

— Же, не комыдал бар? Комбикормды тартып экелген бе? Тус бар ба? Азырал јеткил бе?

— Ол комјикормды бооро экелеле, јаланга төк салган. Кардын, јуттын алдына не болор ол? Ырелбей — деп, Мария айдат.

Кордоев арбанат, калактайт. Бухабаев, Кабданов, Кордоев ол комбикормды көрөргө бардылар. Марияга медишчи эмдер бичип берип, мында ок сатат. Торт ло бир баштык таблеткалар берди ошкош.

Чабандардын турлуларында куучын, тал-табыш. Айдыл-баган немени капшай ла јаандарга айдар керек. Бирүзи айдар — экинчи чабан керек. Јаныскан иштеп болбозым. Экинчиси айдар, оорып турум. Ычинчиси айдар — комбикорм керек. Төртинчиси айдар, тура соок, одын јок, кошар чыкту. Бежинчиси айдар, пыйма керек, кулур керек.

Иш. Јүрүм. Олорло колбулу сурактар. Председатель, ончозына каруу бер. Сен колхозтын бажында турган кижн.

Мен улустын кийнинен чыгып, ак карлу тайга тууларды, күнтүштүк јаар јайыла түшкен Чуйдын көгөлтирим ак чөл-јаландарын ајыктап, көрүп турдым. Ыраакта, јабыста, чөлдин туку түбинде, Көш-Агаштын сомы көрүнет. А чек ле ыраак јокто, ак јаланда, көзнөктөри, шил верандалары јалтыраган туралар, таштан эткен Культуранын туразы, база кандый да тудымдар туру.

— Бу не? — деп, мен кайкап, Мариянан сурадым.

— Культурный центр — деди, — тон калган, ээн.

— Улус јок по анда?

— Јок эмей. Кем јадар туру.

Кайкамчыл. Өзөктө, деремнеде, улус жадар туралар жедишпей жат. Алтан жылга жетире айылда да жаткан улус бар. Колхозтын ветерандары, жажы жаан каргандар кичинек избушкаларда, болчок тураларда журтап жат. Ол Абулованын, Акчинованын, Саду Варваранын тураларын көрүгөр. А мында жараш, жакшы туралардан тудала, таштап ийген.

— Мыны кемге туткан неме? — деп, Пётр Жөбүровичтен сурадым. — Сен, председатель кижы, каруу бер.

— А бу мыны Ахметов Айтен, председатель болор тушта, туткан неме.

Канча миллион акча чыгарган, колхозты төлүгө түжүргөн. Онын ады Культурный центр болор. Эмди туза жок тур калды.

— Баш бол! Камык акча. Канча мун турды не?

— Сегис жүс төртөн мун!

— Төртөн квартирный туранын баазы — деп айттым. — Ба-таа! Бу таш өргөөни, агаш тураларды Чаган-Оозынын бойында туткан болзо, кандый жараш журт болбос эди.

Онон уксам, агаш тураларды бузып, Чаган-Оозынга апарып тудатан дежет. База ла чыгым. Жараш сөстөрдин, учына жетире шүүлбеген керектердин өйи болгон. Төс амаду жакшы. Культураны, жакшы жүрүмди малчыларга жууктадар. Же оныла бүгүнгү айалгада малчылар тuzаланып болбозын кем де терен шүүп көрбөгөн. Малчыга бүгүн онын турлузында жылу, эптү тура, мылча керек. Телевизор, электроот керек. Кыштын соогында ол Культурный центрге жыргаарга, бийелеерге айса кино көрөргө кем келер деп бодогон неме? Малчынын ижи орой энирде, түнде божоп жат.

Онон ол кеен өргөөгө жедин турганча, түн ортозы болуп калар. Жайгыда койчылар там ырада көчө берер. Онын учун Культурный центр ээн артып калган.

Бу Кордоев Пётр Жөбүрович жирме жыл колхозтын председатели болуп иштеп жат. Оны аайы жок мактап, орденле кайралдап жатканын укпадым, көрбөдим. Же жаман база айтпай жат. Билер башкараачы дежер. Чапаевтин адыла адалган колхозто жер сугарар, азырал арбынду белетеер ишти жарандырган, хозяйствоны өрө өскүргөн, туралар туткан, школ, гараж, кошарлар туткан. Эмди КПСС-тын 21 съездинин адыла

адалган колхозты башкарып јат. Бу азыйда аймак ичинде эң уйан колхоз болгон. Калганчы жылдарда онын керектери ондолып келген дежет. Анчада ла жаңы јерлерди элбеде сүрүп, оны сугарып, азырал белетеер ишти јарандырганы сүрекеј јарамыкту. Керекти билер, амыр билбес кижии. Је төрдө дө отурбай, төжи де мызылдабай јат.

Айса мынсы бу ла кыјыран кылыгы учун ба? Эпчил эмес, јараш сөстөр айдып билбес кижии. Је колхозты кандый да ойгор санаалу тың председатель болзо, јаныскан өрө көдүрип болбос. Көп јаны специалисттерден, орто звенодон камаанду болуп јат. Ол озогы кичинек колхоз эмес ине. Атла эбиреде мантадып келер. Бир полуторка машина болзо, бу јаан ырыс. Эмди машино-тракторный парк, мехмастерской, ал-камык техника. Беженге јуук турлу. Бу ла Јаланашта он тогус турлуны јенил јорыкту машинала эки күн айланарын.

— Слерлер, писательдер, айса бичиичилер бедеер, јүрүмди билбес улус. Бүгүңги јүрүмди. Јаш тушта нени көргөнигер, оны ла бичип јадаар. А јүрүм өскөрип јат. Анчада ла бу съездтин кийнинде күндер, айлар камык солунта экелди. Кижинин бажы айланар. «Ура» деп кыйгыраы ас, уур сананары көп ой — деп, Пётр Кордоев бу јол-јорыкта айткан.

Мен эмди јүрүмди көрүп јүрүм. Койчынын јүрүмин, колхозтын јүрүмин, преседательдин јүрүмин база. Бу, чын ла, көп немени кижии билбейтен эптир. Машиналу шуулада мантадып келеле, көөрөм куучыннан айдала, тоолордон бичийле, озочылдардын јүрүмин угала, јүре беретени бир керек. Кажы ла башкараачы јакшы јанын, једимдерин көргүзерге кичеенип јат. Мынча да озочыл, мынча да процент.

Мен кезикте Пётр Јобүровичтин јилбүлеринин элбегин кайкайдым. Литература болзын, политика, наука болзын, искусство, театр болзын — ого ончозы ла солун. Кычырып јат, сананып јат. Бистин једимдериске сүүнер, једикпестериске ачынып турар. Бир кезек башкараачы уулдар алтай бичиктерди кычырбас та. Бу ненин учун андый? Байла, јүрек сурабай јат. Менин «Саң башка кижии» деп комедиямды көрөлө, Пётр Јобүрович каткырған, јараткан, је учында айткан:

— Каткы каткы ла, каткы база керек. Је бу ла койчы-малчы улустын героический јүрүмин, ижин, амадуузын база көргүзөр керек. Бүгүңги колхозчы — ол азийгы колхозчы эмес, бүгүн ол өскө кижги, некелтези де өскө лө бийик.

Кордоев азийда, Чапаев колхозто председатель болуп турар тушта, бойы да кееркемјиктү ойындарда туружып, пьесада төс рольды да ойноп туратан. Эмди колхозто художественный самодеятельность јок. Кайткан? Күч јетпей јат па, Пётр Јобүрович? Айса телевизор деп неме ончозын көмө базаып ийди бе?

— Бош јок. Кожондойтон, комустайтан туру — деп, Пётр Јобүрович айдат. — Комбикорм керек, кошар керек, котёл керек. Котёл таппай јадыс. Кочегаркага тургузарга. Гараж тон калган, контора база, клуб база. Бат сего кожон. «Ой, мороз, мороз!»

Орто сынду, обору јоондоп јүрген кижги. Јаш тушта уур јүрүм өткөн.

Бу ла кышкыда мен онын кабинетинде отурдым. Улус соок кабинетке суракту келгилеп ле јат, баргылап ла јат. Туралар јетире тудулбаган - агаш јок, шифер јок. Комбикорм јетире тартылбаган - машиналар јок. Ол керек, бу керек.

Бу, чындап, 26 ноябрь 1986 жыл. Соок күн, кырмак кар јааган. Кордоев чырайы борорып калган отурды. Мында КПСС-тын обкомынан Сортыяков Дмитрий Алексеевич, Көш-Агаштагы райкомынын качызы Сейскенов Абиль отурдылар. Көш-Агаш аймакта строителствоны Советтер канайда башкарып турганын КПСС-тын обкомынын бюрозында көрөтөн. Былар дезе ого сурак белетеп келген улус.

Сортыяков: — Канча кижиде тура јок? 18 кижиде тура јок дежет. Ненин учун? Эмдиге јетире тура јок кайткан?

Кордоев: — Олорды ончозын бир уула канай тудар? Агаш јок, шифер јок, цемент јок. Агашты берсе де, туку Јаспадан, Эликманардан берер. Ого канча катап барарын, нени де албазын. Половой рейка аларга Эликманарга үч катап барып јүрдис. Эш-неме јок. Тегин ле јерге машинаны ары-бери сүрген. Он эки сруб берер болгон. База јок.

Сортыяков: — Акча јок болзо, ссуда сураар керек.

Кордоев: — Акча бар. Ол агашты бу ла Ак-Таштагы леспромхозтон не бербес? Ак-Таштын агажын чөлгө тартып јат. А бис дезе арай ла болзо, чөлдин јанынан барып албай јадыс. Бу кандый пландаш? Айса мыны өнөтийин эдип турган ба?

Сортыяков: — Агропромнон сураар керек. Бастыра фонд онын колында не.

Кордоев: — Чаазында үези бар. А алар немен јок. Наряд бар, агаш деп неме јок.

Кусуманов: — Кирпич завод тудар керек.

Кордоев: — А сурадыс не? Оборудование керек. Оны качан берер? Кайдан алар? Эмди армяндардын ла колына көрөлө, отуратан неме туру... Кирпич заводтын оборудованиезин берзе, озор биске мыны тудуп берер не.

Кабинетке кочегар келер, слесарь, строитель келер. Батарейларды, трубаларды тудуп көргилейт, онтогылайт, јиткелерин тырмагылайт.

«Обработка кайда?» — дежет. «Мынан ойор, мынан томырар!» — дежет.

Ончолоры јүре берерде, Пётр Јобүрович карыкчалду айдат:

— Бот сеге ичкерлеш, түргендеш, тартыш. Идея бар, ийде-күч јок. Öткөн јайда бу ла Курайда јүреримде, Пётр Кордоев айткан:

— Бу кижии карып, чагы чыгып турган болор бо? Ишти таштап барар керек! Јаш улус иштезин. Јаңы күүндү, јаңы санаалу!

Је јаңы кижини кайдан алар? Ончозын тургуза ла өскөртип, јаңыртып, өрө учуртып ийер? Слердий улус, Пётр Јобүрович, мындый өскөртүни, јаңыртуны туку качаннан бери сакуган эмезеер бе? Јарым чынду, јарым төгүндү керектер ичке јарабай туратанын кем билбес? Ончозын чыгара айдып ийзен — јаман көс болорын. Эмди сакуган өй једип келди. Јеңил өй эмес, кату өй. Айдарда, иштеер керек. Öй кандый да болзо, улус иштеген, ак-чек улус чик-јок көп болгон. Эмди де үзүги јок үргүлји сурактар алдыста турар. Олорды эмди тура, слер чилеп, кемде аайлап болбос болбой, Пётр Јобүрович? Једимдер бар да болзо, болорзынбазы, хозяйствоны төлүлү эмес, кирелтелү эдип

аларга амадулу иштеери — бу жаңы өйгө жарамыкту темдек. Государстводон жаңыс ла алар эмес, ого алганынан көпти берер керек дегени түбинен бери — чын. Айла ол азыйда төлүлү колхоз эмезе совхоз канайып озочыл хозяйство болуп турган?

Жай. Кой кайчылаар өй жууктап келген. Каруулу кампанияны түрген ле чындылду өткүрери жаңынан суракты комсомолдын жууны көрүп жат. Мында парткомнын качызы Даулемет Кусуманович Кусуманов, комсомолдын качызы (цехорганизация) Малчинова Валентина, колхозтын председатели Кордоев Пётр Жөбүрович. Даулемет Кусуманов араай эрмектү, жалакай бүдүмдү, кара чырайлу, кап-кара көстөрлү жиит кижиде. Ого көрө, Кордоев кайнап турган казан ошкош, вулкан ошкош. Айсак мынын да учун бу экү жаражып иштеп жат. Парткомнын качызынын ижиде көп, кезикте көскө дө чокым көрүнбес. Же колхозто жакшынак жедимдерде, жедикпестерде элден ле озо коммунисттерден, парткомнын качызынан камаанду эмей.

Койлорды жарым айдын туркунуна кайчылап салар керек. Комсомолчылар бу иштерди бүдүрерге белен.

— Биске машина бергер. Алтын-Көлдиде көрөргө, экскурсиялап.

— Машина болор, экскурсия болор. Жаңыс ла кайчылаш кыска өйгө өтсин, кой жууш база. Онон капшай жайлуга чыгар керек. Бир койдон план аайынча эки килограмм үч жүс грамм түк кайчылап алар керек. Кайчылайтан койлордын тоозы 19 мун. Кажы ла койдо 50 грамм түк кайчылап албай артып калса, ол канча кирези жылыту болор? Билерееер бе? Он центнер түк кара жерге калар.

— Он үч кайчы. Үч смена иштезин — түнгей ле ас — деп, Даулемет Кусуманович айдат. — Кайчыларды көптөдөр керек. Бежен комсомол. Бу не аайлу ийде-күч? Кайчылайын десе он до күнге кайчылап салбай?

— Конторада комсомолчылар, механизатор комсомолчылар, строительдер — ончозы иштезин. Кайчылап билер ончо улус — деп, бир жиит кыс өкпөорип айдат.

— Быжыл кыра ижин азыйдагызына көрө, бир ай озо божот салдыс — деп, Пётр Жөбүрович темдектейт. — Бу да ишти күжүрензе, капчай эт салбай. Молодөжко ол неме бе.

Онон жүзүн-базын сурактар төгүлө берди. Качан да түгенбес сурактар. Производственный машина айланып ла жат, кажырап, чакырап, иштеп ле жат. Онын ижинде бойынын законы бар.

Председатель бу производствоны ончозын билер учурлу. Онын өзүмин озолодо көрөр учурлу. Зоотехниянын, ветеринариянын төс сурактарын бил, агрономиянын база. Строительствоны, инженер-техник иштерди база ондоп жүр. Же эн төс сурак - кижини билери, онын некелтезин, жаң-кылыгын, жакшызын, жаманын, кандый ишти бүдүрер аргалузын. Ончо ишти бүдүрүп турган неме — кижини, онын ийде-күчи, билери, жайалтазы.

Пётр Жөбүрович Кордоев бойынын улузын жакшы билер. Ол улусты өскүрерге, өрө тартып, үредерге кичеенип жат. Же оныла тен өзүп келген башкараачы-специалист бу колхозто бар ба? Эртен ле оны солып ийгедий? Меге андый кижини көрүнбеди. Пётр Кордоев ончо сурактарды бойи көрүп жат. Оок-тобыр да сурактарды. Онын учун улус айдып жат.

— Пётр Жөбүрович үйде болзо, иш барып ла жат. Тутак жок. Же ары-бери жүре берзе, эмезе оорый берзе, ончозы тормозтоло берер.

Председетель — башкраачы, үредүчи, кыракы, кичеемкей хозяйственник, ырада көрөр экономист — политик, психолог, ого үзеери сүрекей ак-чек кижини. Пётр Жөбүрович Кордоевте бу ончозы бар. Же жеткилинче бе, бийик кеминде бе — онызы өскө сурак. Мен Пётр Кордоевти тын мактаар күүним жок. Ол терен көгүстү кижини. Бойынын кирезин ол жакшы билер. Төгүн макты жагыс ла калай, тайыс улус сүүп жат.

Же жакшы сөс, төп, чын сөс кажы ла кижиге ийде берер. Ондый сөсти айдарга база оройтыбас керек. Кезикте ондый сөсти бис жагыс ла кижини өлүп калза, айдып жадыс.

Бис койчыларды эбирип, орой энирде, түнде жагыс келеттибис. УАЗ-ик корум таштардын ортозыла тыйрындаган жолло болчондоп барып ла жадат. Айдын түн. Эбире ак-чанкыр туулар. Соокко мызылдап жаткан ак кар. Туку качан сооп, тонуп калган планетанын үсти ошкош. Айса айдын үсти мындый болор бо? Айдын үстинен биске луноходтын көргүскен журугына бу жер сүрекей түней. Кордоев нени де терен сананып, унчукпай.

борбойып калган барып јадат. Санаазында, байла, база ла
койлор, комбиазырал, койчылар, өлөң, тус, тура, кажаган...
Айса јаш тужын сананган. Сүүген көөркийин... Кем билер?

— Чарчабадын ба, писатель?

— Јок, тирү — дедим. Бойым дезе үлгердин јолдыктарын
санаамда тизип барададым.

Айдын түнде Јаланаш
Айдый ак, корум таш.
Айда жүрген болбойым,
Јаңарлайдым: ой-ой-ым!

Ак-јарыкта мындый јер
Сок ло јаңыс Көш-Агаш.
Кордоевтин колхозы —
Курай, Чаган, Јаланаш.

Таш-Кажаа деп бу јерде
Тадыровтор турлузы.
«Чарчап слер калдаар» — деп,
Чайын урат улузы.

Үч-Төбө деп ол јерде
Ундулганов иштеп јат,
Јараш, јаш көөркийлер
Ырызын мында табып јат.

Төш деп төң јерде
Тонжоон Ойрот отуры.
Тоозы көп балдарлу,
Тоомјылу ла ырысту.

Кезек-Јалан, Ак-Јалан —
Кабдановтын турлузы.
«Комјикорм кайда?» — деп,
Кордоевтен сурады.

Айдый соок таланы
Жарыдат жүректер изүзи.
Улус эмдеген Надежда
Айса олордын бирүзи?

Же космосто немедий
Культцентри көрүнөт.
Культуранын туразы
Куру, ээн эригет.

Кеен-жараш туралар
Кемге де анда керек жок.
Космонавт та, койчы да
Мында жатпас. Ижи жок.

Культурный бу центр —
Куулгазынду жиргилжин?
Сегис мун акчаны
Жуда салган илбизин?

Айдын түнде Жаланаш
Айдый ак. Корум таш.
Удура келеткен бу неме?
Луноход по айса не?

— Комбикорм апар жат — деп, Кордоев айтты.

Ай үстиндий чап-чанкыр
Бийик алтай — Көш-Агаш.
Луноход дегеним машина
Учурта берди, карындаш.

АДАЗЫНЫҢ ЖОЛЫЛА

*Кырлан, кырлан јерибис
Кыймыктанар јаны јок.
Кызыл чечек Алтайыс
Онып калар өйи јок.*

*Черет ташту тууларыс
Селендежер јаны јок.
Чанкыр јараш Алтайыс
Артап калар јаны јок.*

(Албатынын кожоны)

25 ноябрь 1986 жыл.

Чуйды өрө баратсан, Курай јурттын сол одожында, күнчыгыш јанында, таскыл, тенкек, төбөзінде корум таштарлу бийик туу-тайгалар турар. Онон эмеш төмөндий, тууны көгүстей, ас-мас агашту чийе түшкен кобылар, тектирлер. Бу јердин ады Оргутыт. Оргу дегени түс деп, Т. О. Молчанова бойынын «Топонимика сөзлигинде» жартап јат. Айса бу түс тыт дегени бе? Је мынан Курайдын, Төтөнин элкем чөл-јаландары, Ак-Турунын ыйыктары, сүмерлери, туку төмөн јабыста Курай јурт алаканда чылап көрүнип јадар. Торт ло мөңүн чанкыр казан ошкош. Јаражын айдарга да болбос! Мен јурукчы болзом, эмезе кинооператор. Мынан кайкамчылу, чөрчөктө неме ошкош, элбек панорама ачылып јат.

Мында, бийикте, туунын көксинде, кичинек тектир јерде, койчынын турлузы. Ол ло озогы јаныс кып тура. Баш койчы болуп Аксана Арыкпаевна Толоева иштеп јат. Күрен чырайлу, суркураган ла кайкаган кара көстөрлү кызычак. Былтыр Курайдын орто үредүлү школынын он классын божоткон. Је быјыл коркышту јеткер болуп, адазы аттан јыгылып, божоп калган. Јаш комсомол адазынын ордына баш чабан болуп артып калган. Јаш кыс бойынын жүрүмин баштап јат. Ол јаштан ала койдын, малдын јанында өскөн. Онын учун бу ишти билер. Ого үзеери оныла кожо онын энези Јижий Севостьяновна иштеп јат. Пенсиеге чыгып та калган болзо, балазына болужып јат. Аксана кемзинчек. Алтай кыстар андый не. Көп неме айтпас.

— Экинчи жыл койлоп жадым — деди, — 650 төрөөр койлор. Эм тура жакшы. Былтыр үренип барарга санангам, келишпеген. Мынан арызын билбей турум. Иштеерим.

Мында ок Айана. Ол быжыл онынчы класста үренип жат. Олор меге база нени айтсын. Олорго жүрүм жүк ле башталып жат не. Кандый жакшы. Меге эмди жирме жаш болгон болзо!

Балдар унчукпас, а энези ачык-жарык, куучынчы, омок кижиге эмтир. Жигий Севостьяновна өткөн жүрүмин эске алат.

— 1933 жылда чыккам, сөөгим жабак, өбөөним жетитас сөөктү кижиге болгон. Школдо төрт лө жыл үренгем. Үренер арга жок болгондо. Чоокыр-Тыт деп жерде жатканыс. Өлөң жабылу чадыр айылда. Баш ла бол! Школго жойу келерис, талканысты жип саларыс, оноң жана берерис. 1942 жылда школдоп базып турбай. Төрт жылга баскан. Жылына эки-үч ле ай үренерин. Школ соок. Качы да жок боло берер. Жадар жер де жок. «Школго келгенче, жердин карын күрөп, мажак терген болзом, артык болор эди» — деп сананарын. Ол тушта он эки, он үч жашту немелер не бис. А колхозчылар. Ончо иш бистин мойныста. Жер сүрер, жер тырмаар, аш салар, сакмандаар. Мениле кожо Таня Саватова, Жынай, Жыламаш Елдеповалар, Чочы, Үрбес Матыевалар, Елдепова Үлтүркей иштеген. Жибесов Какпык деп кижиге база. Ончобус ол ло Чоокыр-Тыт деп жерде кыра салганыс.

Ол жүрүмдиге оны ден не деп айдар? Ончо улус бийттеген, жуттаган. Селип кийер кийим бар эмес. Бу ла Чуйдын жолун түрменингу улугу салар тушта туткан мылча бар. Бис ого от салып, кирип турарыс. Ол тушта бийт корондойтон көк-таш деп неме өртөйтөн. Жыдузу коркыш. Онын жыдына бис талып турарыс. Тере тоннын бийди канай өлөтөн эди?

Жиптен эткен кийимге күрүм база тыгыл калар. Ондый кийимдиге уштыйла, чымалынын уйазынын үстине чачып ийерис. Чымалы ончозын тере беретен эмей. Ол тушта Осокин деп кижиге бригадир болгон. Ол бисти мылчага апарып, бийди-куртысты корондодып турбай. Баш ла бол. Оной жүрген, оной өскөн неме не.

Жабыс ашты колло жуларыс. Турган ашты жулуп, одус сноп тургузар керек. Ол эткен ижингу учун бир аяк арба жулуп ал дежер.

Адам трудармияда жүрген, онон жанып келген. Бис беш карындаш улус болгонус. Энебис божоп каларда, адабыс кижил алган. Онон база беш балалу болгон. Энебис оору, талып турар кижил болгон. Оной жүрүп адабыс божогон.

1952 жылда айылду болгонус. Эки айдын бажында Арыкпайды черүге алып барган.

— А бу не — сакышпас? Не мендеш? — дедим.

— Сүүшкен неме туру — деп, Лилий Севостьяновна каткырат.

— Кижил жашта жүрүм жүрерге мендеп турбай. Онон 1955 жылда черүден жанып келди. Жанып келеле, беш жыл плотник болуп иштеди. 1968 жылда малдап бардыс. Беш жылга уй кабырдыс. 1973 жылдан бу ойгө жетире койдо. Бу кышкы турлубыс. Оргутыт деп жер. Мында төрт ай турарыс. Онон комплекс дейтен жерге көчөрис, койлор төрөдөргө. Онон ойто ло көчүш. Жайлуга. Ужеме деп жерде жайлап жадыс. Тайга жер. Анда агаш айлыс бар.

1952 жылга жетире тура деп неме билбезис. Ол Арыкпай бойына кичинек, болчок тура туткан. Ол ло тушта турага кирип турбай. Тогус бала азырадыс. Бежүзи айылду-журтту. Төртүзи школдо. Аксана балам баш койчы. Балдарым малдын-аштын ортозында өзүп ле калды. Уренери уренип жат.

Лилий Севостьяновна чон, бек бүдүмдү, чанкырсымак көстү кижил. Көп балдар азыраган алтай эне. Онын да учун онын көкси кен, санаазы жарык, жан-кылыгы жалакай, керсү. Аксана ла Айана бистин куучынысты тындагылап, көстөри караргылап калган унчугышпай отургылайт. Мында ок Даулемет Кусуманович. Ол социалистик молжунун ээжилерин жартайт. Колхозто иш-тош канайда өдүп турганын куучындайт.

— Одор кандый?

— Одор коомой. Кар жаан. Жылдан та канай чыгар.

— Азырал бар ба?

— Эмди тура бар. Март айда көчөр керек. Ол жерде одор та кандый болбой.

Мен бу турлудан атанып жада, кайра көрдим. Лилий Севостьяновна эки кызычагыла кожо эжиктин жанында турды. Кайран улус! Ырысту болугар, көөркийлер деп, сананып калдым.

Мынан ыраак јокто, јангыс ла мынан бийикте, бу ла Оргутытта, эчкичинин турлузы. Оноор УАЗ-ик чыгып болбосто, јойу базарга келишти. Айылдын ээзи печкеге от салып, чай азып, сандырай берди.

Чабаннын кичинек туразынын көзнөгинен Курайдын элкем чөл-јаландары, Чуйские альпы дейтен ороон-чороон сүмер туулары јап-јарт ла кайкамчылу көрүнөт. Екатерина Езенбеевна чайын уруп, оны-мыны куучындап турды.

— Мен «Кызыл Маанынын» кижизи. Бежен бир јашту болдым. Сөөгим көбөк. Обөөним Алмадаков Болчой деп кижиде. Пенсиде, је түнгей ле иштеп јат. Эчкилер кабыр барган. Эмди ле јет келгедий эди.

— Мал кандый турган?

— Мал јакшы. Бу грипп деп немеден обөөним коркышту тын оорыды. Эдинин изүзи коркыш. Түнде эдиреген. Туку түн ортодо ойгон келзем, ол столдын јанында та нени де «докладтап» туру. Аайы јок коркыдым. «Бу канай турун?» — дезем, ондобос. Тан капшай адатан болзо деп санандым. Мынай тан аштыс.

Башкүн өзөк түшкен. Ады тискинин үзе тартала, мантай берген. Јойу келген бого. Туку орой түнде. Онон эдиреп турбай. Јолдо терлеген, оорузын эдиреткен ошкош. Эртең тура эм бергем, эбеш јадып уйуктаган. Эмди де температуразы бийик. Јүс-башты көрөр дө аайы јок. Тумчук тижик, кып-кызыл.

Бисле кожо јүрген Толоева Евдокия Токтомысовна оору кижини шиндеп көрөт.

— Давлением бийик — деп, Екатерина Езенбеевна айдат. — Бери келгели тын оорыбайтан эдим. «Кызыл Мааныда сүрө ле оорып туратам.

Кусуманов кандый да плакат илет. Соцмолју ба айса кандый?

— Почтальон качан келди? Ветеринар, зоотехник, бригадир келгилеп туру ба? — деп, ол сурайт. — Азырал неме јеткил бе?

— Јеткил — деп, Енчинова айтты. — Быјыл 550 эчки төрөөр. Öткөн јылда 335 уулактар алар план берген. Бүдүр салганыс. Јаскыда бери јылгыр көчкөн болзом, мал ас өлөр эди. Анда азырал бар эмес, онду одор бар эмес. Таакынын планын бүдүр

болбой турус. Агаш-ташту, жыраалу жер. Таакы жерде артып калар, жулулып.

— Балдар кайда? Нени иштеп жат? — деп сурадым.

— Кичү кызым Ангелина быжыл мединститутка кирген. Обөгөнимнин жаан уулы Улаганда, врач. Болчой бойы коммунист кижиге. Онын кызы Нина Болчоевна Дом культуранын директору, Римма детсадтын воспитатели, Александра — боркар иште.

— Жайлап турган жереер кайда?

— Мынан ыраак жок. Бу ла таскыл туунун төбөзінде. Оргутыт-Бажы деп жерде. — Енчинова корум ташту, таскыл туунун бажы жаар колын уулайт.

Кайкал жараш Оргутыт
Одожында Ак-Туру.
Жүрегиске жажына
Өскөн жерис ол кару.

Курайдын чөлин курчаган
Ыйык туулар ак карлу.
Койчы кыстын кожонгы
Угулат неге жайнулу?

Карулу ижин бүдүрген
Кара көстү алтай кыс.
Жеристин онбос чечеги
Жүрегинде кандый сыс?

Жүрүмнен мен сурайдым,
Сеге бергей ол ырыс.
Элистин жолун жарыдар
Эрке, кару сен жылдыс.

Жунмалардын жолыла
Сен жалтанбай базадын.
Сенин салымын сананып,
Ак-жарыкла барадым...

КАЧАН КАР КАЙЫЛЗА

*Үстүртинен көргөжин,
Үч булунду Кан-Алтай.
Тууразынан көргөжин,
Камчы сынду Кан-Алтай.
(Албатынын кожоны)*

Бийиктен көрзөн, Чуйдын чөли куп-куу, ак-чанкыр. Жаңыс ла эбире чанкыр тайгалардын баштарында ак мөнкү карлар. Чөлдө борозымак-көк көлдөр. Олор ондый ок көк-боро тегериге жүрүми жок жаан тегерик көстөриле көргүлөп жадар. А Курайдын чөлинде кар толуп калган. Ак-сөн. Ак мөнкүлөр. Ак карлу жалаңдар. Кыш. А тулаан ай. Озогы улустын айтканыла болзо,» тырмакту ан ичеенде жатпас, тулунду кижини үйдө отурбас». Айудан өскө эмди ак кардын үстине база кандый ан чыкты эмеш? Курайдын шын тайгаларында, арка-жыштарында айуулар, айса болзо, эмди де уйкуда?

Же бистин «Як-40» Чуйдын чөлинин үстиле узак ла айланып жат. Куу чөлдө конор жерин таппай турган куш ошкош. Кандый ээн, соок жер! Ойто уча берейин бе дегендий. Аэропорттын кичинек агаш туразы. Онын жанында улус. Олор самолёттын түжөрин сакып жадылар. Самолёт шунуп, кайып учуп келеле, куу чөлдө кара жолго отура түжүп, ичкери элейтип мантайт. Мында торт ло өскө ороон ошкош. Самолётко жиит пограничник уул кирип келеле, улустын документтерин сүрекей лапту ширтейт. Бирде кижинин чырайына көрөт, бирде паспортка көрөт. Онын страницаларын ачат, пропускты ширтейт, арай ла болзо жткарып көрбөйт. Эмди-эмди ле колын көдүр деп айдып ийгедий. Мен өскө ороондордо көп катап болгом. Бистин де, өскө дө ороондордын гранын көп катап кечкем. Же мындый шинжү кайда да болбой жат. Барнаулдын да, Горно-Алтайсктын да, Көш-Агаштын да аэропорттарында шинжү, тинтиш коркыш! Ийнени де жажырып апарып болбозын! Өскө ороонго шпион өдө берер, же Көш-Агашка өдүп болбос! Жок, чын айдадым - өдүп болбос! Японго барарымда, менин чемоданымды кем де ачпаган. Бистин де улус, олордын да улузы. Горно-

Алтайсктын аэропортында Көш-Агашка бараткан ветеранды ол бир шыңырай беретен неме ажыра канча катап өткүрбеген деп айдар! Карманынан оок акчаны, жүлкүүрди чыгарткан, очказын, тарагын чыгарткан. Же контрольный бозого шыңырап ла жат. Бу кижиде темир бар! Ас эмес. Онон ол ачынып, тонын уштуп ийер болзо, төжи бастыра темир! Ордендер, медальдар бајырт эдип калкан.

— Төжимде, эдимде темирлер база бар! Миналардан, бомбалардан арткан осколыктар! Көрдин бе? Чамчам уштып берейин! — деп, карган жуучыл, озочыл колхозчы өкпөлөнип турды.

— Инструкция андый, адабыс — деп, милиционер уул актанат. Аэропорттын ишчизи үй кижиде :

— Гражданин! Ары өткөр! Капшай! Капшай — деп кыйгырат.

А тышкары айас, жылу күн. Ондо-мында жаткан чоокыр кар терлеп, кайылып жат. Самолёттон түшкен улус торт ло гран ары жанынан келген улустый сүүнгилейт. Олорды ончозын машиналар сакып жат. А машиналардын көбүзи-ин! Горно-Алтайскытын да аэропортында мынча кирези машиналар жуулбай жат! Жок, бу, чын ла, алдынан ороон, столица!

Аймакисполкомнын председатели машина ийген эмтир. Шофёры айтты:

— Бойы үйде жок. «Кызыл Мааны» атанган. Слерди Көш-Агашка ла жетирзин деген. Курайга бойыгар једетен туругар. Оноор беш сагатта автобус барар. Оныла кедерингиздер.

Јиит уул. Казахтап куучындап жат. Казах школдо үренген болбой кайтсын. А бат алтай школдорды божоткон казах уулдар алтайлап кандый јакшы куучындап жат. Кандый да күрмелгек жок. Ол Альпимов, Толегенов, Карамурзанов! А Төшкен Сейскенов торт ло ару алтай тилле куучындап туратан.

1958 жылда «Мухор-Таркаты» колхозто ол отчётный доклад өткөн. Алтайлап. Мен оны кайкап уккам. Кандый да ару алтай тилле айдып жат. Орус сөстөр база жок. А эмдиги казах јашөскүрим алтай тил билбес. Билер де болзо, айтпас. Чек ле өскө орооннын улузы ошкош.

Көш-Агаш боро тоозында, жаркынду күннин алдында үргүлөп жат. Төс оромыла жаркынду кийинген, жер бойынын седендери ары-бери өдөт. Колхозтордон келген улустың машиналары столовыйдын одожында тургулайт. Онон кайдала болзо, сартак сагалду эчкилер, түктери такырап, селбиреп калган койлор. Бир карган теке бут бажына туруп алып, кинотеатрдын эжигинде афишаны кемирет.

Курайга канайып једер? Бүгүн оноор рейсовый автобус барбас дешкен. Мен столовыйга кирип, үргүлјиге кубулбас, талдаары јок ажынан ажанып алдым. Ого до баш болзын.

Столовыйдан чыгып, санандым: «Акыр, бу милицияга барза, кайдар?»

Онын начальниги Киндиков деп кижии эди. Адазын билетем. Киндиков Мрык Тодошевич деп кижини. Ады јарлу өрөкөн болгон. Баштапкы алтай комсомолчылардын, коммунисттердин, башкараачылардын бирүзи. Бежен јылдан артык партияда турган.

Милициянын туразында ремонт-јазал болуп турган эмтир. Алтай-казах милиционерлер дежурканын эжигинде чогулыжып калган нени де тал-табышту куучындажат. Кажызы алтай? Кажызы казах? Тес ле кара күлүктер. Мен раймилициянын удурум кабинетине кирип барарымда, Киндиков кайкап көрдү ошкош. Бу бери не келген кижии? Мен мендеп айттым:

— Бу Курайга једип болбой турум. Автобус јүрбей јат. Болужар арган бар ба?

Киндиков арып-чылап калган үниле айтты:

— Эйе, автобус үчинчи күн јүрбей јат. Сын калган дешкен. Акыр, бу слерге канай болужар? — Онон бу ок кыпта отурган лейтенантка бурулды. — Викторды айдып ийзен.

Виктор дегени узун сынду, чыт эткен бүдүмдү, конжок тумчукту, јаан көстү, кара-күрөң сержант эмтир. Чаканакка јеткен ак меелейлү, ак портупей курлу, мыкынында колмылтыгы база ак каптыргалу.

— Бу кижини билерин бе? — деп, Владимир Мрыкович унчукты. Сержант мени түрген ширтей көрди. — Аржан Ойинчинович Адаров деп кижии болор. Бистин алтай писатель.

— Угарын уккам, көрөрин көрбөдим.

— Учураган машинала аткарып ий.

— Жарабас — деп, сержант айтты. — Кабинага отургызарга жарабас. Бойыс шофёрлорды кезедип жадыбыс.

— Айалга, экстремальный айалга. Билдин бе? Бичиичи-корреспондент, мендеп жат.

— Жарт! — деп айдала, сержант эбире сокты. Мен онын кийнинен чыктым. Кандый чыдым, баатыр бүдүмдү уул. Милиционер мындый болор керек ине! Бойынын тыш бүдүмиле де жаңды тоорго үредип жат.

Милицейский машинага отургызып, уулдар мени Чуйдын трагына экелди. Виктор жолдын ортозына чоокыр жезл тудунып, жалтырап турар сопокторлу буттарын чала талтайта, бек тургузып ийди. Угуп турар болзо, бу Курайдын уулы болуптыр.

— Сөөгим могол — деп айдат. «Кызыл-Мааныда», Курайда могол сөөктү улус учурап жат. Кезиги бойын могол-кыпчак деп адайтан эмтир. Олордын бүдүми аңылу. Сыны, обору жаан, тумчуктары кандый да коңжок, көстөри курч. Ол кайдан келген сөөк болотон? Монголдон бо? Же кажы өйдө, кажы чакта? Акыр, мыны жаан жашту улустаң сурап угар керек. Бу Чуйдын, Курайдын чөлдөринде кандый албатылар, кандый көчкүндөр журтабады эмеш. Алтайдын бу төбө жеринин колбулары жебреннен бери анчадала төс Азияла, Монголло, Кыдатла, Төбөтлө элкем болгоны жарт. Төс Алтайдан бу жер чек аңылу. Мен 1951 жылда бери баштап ла келеле, Чуйдын чөлдөрүн кайкап көргөм. Меге бу жер чек ле өскө ороондый көрүнгөн. Мында жаткан улус та аңыланып жат. Өтөк одырган айылдардын ыжынын жыды да башка! Кандый да кычкыл. Жери боро, куу. Агаштар жок. Узун өлгөн дө, чечектер де жок. База кайкамчылу неме — кийис айылдар, тарбаандар.

Анча-мынча болбой бийик будкалу кош тартар машина көрүнди. Бу Горно-Алтайскта облпотребсоюзтын мебель тартатан машиназы эмтир. Мени алтай уулдар кабинага отургузып ийдилер.

— Якшы болзын! Якшы једигер.

Чуйдын жолынын ак-боро тоозынын буркурадып, мантадып ла ийдибис. Кар араайынан кайылып жат. Жер чоокыр каранты. Көличектердин үстинде карды салкын учура берген болгодый.

Килен тошто эки-үч кижиге көрүнөт. Тошты ойып, балыктап турган улус эмтир. Айсак мормыш дейтен жемит курттар бедиреп турган ба?

Чуйдын бийик чөлинде күннинг чокторы сүрекей өдүни. Кижинин чырайы, колы чүрчөккө ле күрөккө берер. Изүү эмес те болзо, күн өртөп ийер. Онын да учун бу жердин улузынын чырайлары, анчадала койчы-малчы улустун кап-кара. Торт до негр ошкош чырайлуу улус туштап турар.

Шофер жажы жаанай берген кижиге эмтир.

— Пенсияге жетире эмди де төрт жыл артты — дейт. — Күчим жедер, та жок. Сарсу-сап чек ле кинчектеп жат. Одузынчы жыл шофёр болуп иштеп жадым. Бу ла Чуйдын жолунда канча катап тонбодым, чарчабадым деп айдар. Ол озогы машиналардын, ЗИС-5 дейтен немелердин, кабиналары жылыдылбайтан, алаң ачык агаш неме. Бу ла полунан карлуу салкын өткүрө согул барадар. Бастыра бойун ак кыру. Анчада ла кижинин тизелери тонгор не. Жылу гараж база жок. Оны, көрмөсти, корон соокто эргизер керек. А көлөсө жарылза, эмезе карб-раторго суу кире берзе, кандый шыра. Чөлдө төртөн-бежен градус соок, ого үзеери салкын! Кижиге жаш тушта чыйрак, капшуун, эди-каны изүү, онын ла учун чыдажып турбай. Эмди болзо, чүрчөккө ыржайа каткыр салар эдим.

Машина тонкондоп, адырман жолго селендеп, тыркырап барып ла жат. Эбире куу чөл-жалаң, анда-мында кар. Ыраак туулардын баштарында ак мөңкүлөр. Жебери ле ээн. Удабай Чаган-Оозынын кызыл төндөрүн өттибис. Кандый да бийик содон туунун эдегинде казах улустун сөөктөри өскүзиреп, ундылып калган жадат. Сөөктөрдиге чедендеп салган, олардын үстинде чолмон эмезе жемтик ай. Бир уйа, бир төрөөн улус өлзө, жаңыс жерге жуулып жадатан дежет. Кем кайда жадатанын ак-сагалдар, молдолор айдып берер. Олардын тоомжызы Көш-Агаш аймакта сүрекей жаан дежет. Райкомды да, райисполкомды да олар билдирбезинен башкарып жат. Бастыра кадровый политика олардын колында. Бир сананзам, бу көк төгүн. Же улус тегин база айтпай жат. Не де бар.

Бир катап мындый куучын уккам. Райкомнын баштапкы качызы бюро өткүрөрдөн озо, карануй түнде улустан жажынып, молдолорго барып жат. Онон эртезинде б-ронун жөби олордын күүниле болор. Улус кайда ла болзо, көстү не. Көрүп ле ийер, угуп ла ийер. Же жаан жашту улуска барба, олордын сөзүн укпа деп, айдар жан база жок. Ол ак-сагалдардын бир канчазы жуунын, иштин ветерандары, жүрүмди, улустын кылык-жанын, угы-төзүн, сонуркажын жакшы билер улус. Кере түжиле чайлап, түнде бешбармак жип, олор ончозын шүүп, эбирип-собырып жадылар. Же кажызы ла бойынын уйазына, жууктарына, сөөктөрине болужарга кичеенип жат. Бу жебреннен бери жанжыгып калган жан эмей. Же ол жан эмди керек пе? Каргандар жаш үйени үредип айтканы жакшы. Малды канайып өскүрер, балдарды канайда чыдадар, жүрүмди канайып жүрер. Эптенер, төгүндөөр, сүмеленер эмес, ак-чек канайып жүрер? Эмди жаны өй. Ончо неме көскө ачык-жарык айдылар учурлу. Элбек жоннон жажытту керектер эдетен өй божогон.

Жол-жорыкка жүреле, кижинени сананбас. Чуйдын жолу узун, кайыр, жеткерлү, кайкамчылу, бийик, түс эмес, менин санаам бүгүн база андый. Айса чындап та бүгүн чын демократия келген? Акыр, бүгүн тулаан айдын он биринчи күни. Эйе, сананар өй болгон, эмди де болор. Мен Россиянын бичиичилеринин съездтеринде көп катап болгом. Бистин организация жүрүми аайынча сүрекей элбек демократиялу болор учурлу. А чынын айтса? Правлениенин члендеринин кандидатураларын эки-үч ай озо жөптөп салган. Эң бийик жерде. Съездке жетире оны кем де билбес. Жангыс ла үн берердин алдында — ме сеге, список. Унин бер. Сананар да өй жок. Мынан улам башкаруга жүзүн ле жүөр эпчилдер, сүмечилдер, түктү колду күлүктөр кирип калган турар. Олорды списокко кийдирер бе, кийдирбес пе деп, кемнен де сурабаган. Колхозтордо азыйда база андый болгон эмес пе? Эмди ончозы өскөрөр учурлу. Башкаларына ак-чек, билер, чынчы, жалтанбас, немени озолодо көрөр, кижиге кару улус келер учурлу.

Чаган-Оозы ла Курайдын ортозында кызык, салкындак жерлер бар: Куяктанар, Таш-Согор, Сукманды, Абыйим. Күн

яркынду чалып та турган болзо, мында соок салкын. Качажып, машинабыс чек тартпай барды. Карбюратордо бензин жок.

— Ба-таа, бу не боло берди? — деп, шофёр капотты көдүрүп кайкайт. — Антиресно. Жакшы ла машина болгон эди. А-а, бензопровод турбай. Так-так.

Ол үрелген жерди түрген-түкей жазап ийди.

— Баш болзын. Машина үрелген болзо, мында тонор эдис.

Машина күркүреп, тоозыны жок асфальт жолло элейтип ийди. Шофёр сүүнет.

— Ак-Ташка ла једип алатан болзом, анда јылу гараж, жазап албай оны!

Курайдын чөлинде калын кар, ап-апагаш, эбире мөңкү туулар база ак, јенил, ару ла улуркаак. Боро тоозын да, салкын да жок. Ыраак тууларды көгүстей кара агаштар. Ыраак-ыраакта, ак кары яркынду күнге мызылдап јаткан чөл-јаланннын учында, чибилерлү аралды јакалай туралар. Бу колхоз Курай. Ол јердин озогы ады Кам-Тыт. Ондо сүрекей көп кам тыттар болгон дежет. Је ончозын кезип салган. Улус айдыжар. Ол байлу кам тыттарды кестирткен кижии ол ло јыл күскүде өлүп калган. Байла, ээлү камдардын көрмөзи туткан. Та ненин де учун деремнени эмди Кызыл-Таш деп адап салган. Кызыл-Таш туку ыраакта, Чуйдын јолынын јанында јер ине. Байла, кандый бир јамылуга Кам-Тыт деп сөс јарабаган болбой кайтсын. Је бүгүнги улустын санаазында бу јер озогы ла бойы — Кам-Тыт. Мен јолдын јанында Курайга түжүп, колхозтын төс јурты јаар базып ијдим. Улус билбес Кызыл-Таш дейтен деремнеге. Кардын яркынына көстөрим јашка ыктып турды. Одожымда Ак-Турунын ыйык сүмерлери чөрчөктө ошкош кайкамчылу көрүнет. Алтайдын ээзи, агару сүлтерлер, байла, андый јерлерде јадатан болор. Менин де төрөл јеримде, Ондой аймакта, Урсул суунын бажында, улу тайгалар бар, сүрекей јараш, кеен јерлер. Је олор јымжак, јалакай, кижиге јуук, эрке. Ак-Турунын ыйыктары улуркаак, кайыр, соок, ак-мөңкү. Анда јаңыс ла учар сүмеринде эмес, јабыстай, ирбис, кочкор јүретен болор. А мөңкүлөр үстиле керек дезе куш та учуп болбос. Олор теңериле, јылдыстарла тудуш. Бир катап түнде чыгып келеле, кайкап көргөм. Јаан тегерик ак ай Ак-Турунын сүмерлерин

ажып болбой, олорго илинип калгандый турган. Тулаан айдын 11-чи күни. Колхоз быжыл жаңы конторага кирген. Жаан агаш тура. Кыптары жылу. Жаңы чапкан агашла жытанын жат. Күнөт жаанында кыптар жылу, жарык. Конторанын үстиги жаанында балдардын садынын туразы. Чөйбөк агаш тура. Быжыл бүдөр. Жаш көөркийлер жаңы турага кирер. Жетен төрт балага жазаган детсад. Озогы таш контора тенкейип калган туру. Ого тоштон тыгып салза, жакшы погреб болор. Неме салза — жыдыбас.

Конторага кирип барзам, председательдин кыбында толо улус. Туштажу. Чибиттен колхозтын председатели, колхозтын баш специалисттери келген эмтир. Ченемел алыжарга, бой-бойынан үренерге. Изү куучын өдүп турган өй. Мен толықта эптү жерге отурып алдым. Эбире көрзөм, кызыл-күрен чырайлу, чыт эткен бүдүмдү, жараш-жараш келиндер, кыстар, эр улустар отурат. Кийиниш те жакшы. Журт интеллигенция. Колхозчылар. Мында жуулган улустын жажы да аайынча, иште ченемели де аайынча, ого үзеери обору да аайынча жааны Кордоев Пётр Жөбүрович болгодый. Тегерик кызыл чырайлу, шулмус көстөрлү, эмеш жоондоп жүрген кеберлү, эки кат ээктү кижичи. Чачында бир де ак кыл жок. Ого көрө Качкинов Григорий Степанович, Чибитте колхозтын председатели, карган, чачы ак-буурыл. Жажы аайынча Кордоевтен кичинек болгодый. Эжиктин жаанында бир жараш алтай келин бе, айса кыс па отуры. Чибиттен келген делегациянын члени.

Эх, кижичи жаш болзо, кайдар. Жайым. Омок. Мен эмди кем?

Кул! Иштин, жүрүмнин кулы. Бойымнын жайалтамнын кулы!

Куучын неден башталганын билбезим. Байла, экономикадан, кыракы, чебер болорынан башталган. Кордоев куучындайт:

— Ончо неме чотту, башту болор учурлу. Каду да болзо, шил де болзо. Олор база акчалу, баалу немелер не. Бир акча салкойго жедеп деп кеп сөс бар.

Качкинов. — Мыны ончозын колхозтын председатели үлейтен бе?

Кордоев: — Үлеер учурлу. Көрөр. Кадудан ала кошарга жетире. Колхозтын акчазын жуурга күч, үреери жеңил. Кандый да немеден, иштен туза болор керек, астам, кирелте алар керек. Түктен, эттен, таакыдан. Бу бистин төс продукциялар. Олор

керегинде мен айтпай да жадым. Бис улуска жангыс ла жыгын агаш бер жадыс — одынга. Турган агаш кезерге жарабас. Оңду агаш пилорамага барар. Оны ондо жарала, складка табыштырар. Приходтоп салар. Канча куб агаш? Кем кескен? Баазы канча? Эткен иш нарядту болзын. Агашты колхозко до, колхозчынын бойына да чотту, баалу, кемжүлү божодып жадыбыс. Бисте столярка бар. Кажы ла колхозчы ол ажыра көзнök, эжик, полдын агажын жақыдар аргалу. Жагыс ла прейскурант аайынча төлöp бер.

Качкинов: — Строительство жанынан керектер кандый?

Кордоев: — Кирпич эдер завод тудар деп пландап жадыс. Оборудованиени жақыдып салганыс. Берер болгон. Завод жылына 300 мун кирпич этсе, ол кирпичтерден 10 квартирный тура тудуп алар арга болор, көөркий.

Качкинов: — Быжыл тудараар ба?

Кордоев: — Тудар керек.

Качкинов: — Кайда?

Кордоев: — Чаганда. Кирпич жок болзо, председатель де жок болор, онын бойын улус кирпич эдип кес салар. Агаш база божогон. Курайдын агажын бүткүл аймак канча жылдардын туркунына бүрте кес салган. Жок, кирпич жок неме болбос. Кирпич эдерин семейный подрядла эдерис.

Качкинов: — Сакманчыларга жалды канай төлöp жадыгар?

Кордоев: — Азыйда кураан тоозыла төлөйтөнис, эмди онын бескезиле төлöp жадыс. Алтан күннин туркунына курааннын бескези 11 килограмга једер учурлу. Бескези онон бийик болзо, алыжы да көп болор. Јарт па?

Качкинов: — Правлениенин ижинин планы бар ба?

Кордоев: — Ме, көр. Јараар неме табылар ба?

Куучын өдүп ле јат. Онон айдышты: «Јок, кажы ла специалист бойынын нөкөриле куучындашсын. Агроном агрономло, зоотехник зоотехникле». Ончолоры кабинеттер сайын таркадылар.

Качкинов: — Бу эчки деп немени канай тураар?

Кордоев: — Эчкилерди јоголтор керек. Јер-алтаиды торт ло өрт чилеп јигилеп барады мынызы. Озо баштап член эчкилерди јоголтор деп турус. Курай јурт Совединде личный

хозяйстволордо жети мунг тын эчки. Бичилген тоо аайынча. А бичитпегени? Жажыр салганы? Жеек мал. Таакызы баалу да болзо, керек жок мал.

Качкинов: — Шофёрлорго канай төлөп жадаар?

Кордоев: — Сүре ле чуркураш жадыс. Шофёрлордын иш-жалы ас. Тонна-километрле тоолозо, не де келишпей жат. Кере түжине бир-эки стоянкага бар келер. Ол ло. Онын учун база эп-арга бедиреп жадыс. Жирме бир машина турар гараж керек. Котельный уйан. Күчи ас. Бу контораны, детсадты, интернатты, медпункты, клубты ла жылыдып жат. Гараж тонг. Чыра. Быжыл котёл берер болгылаган эди. Жаан ийде-күчтү. Та кайтпагай.

Колхозтын ижи качан да түгенбес неме. Жылдын кажы да ойинде: жас та болзо, жай да болзо, күс те болзо, кыш та болзо.

Койчыга тус керек, кормушка керек, печке, жылу кийим, кулур, карасин керек. Оорый берзе, оны өскө кижиле солыыр керек. Тура, өлөң, комбикорм, антибиотик, малта, кирее, сырыган штан, пыйма, одын керек. Доктор келзин, экономист кайда? Жал акчаны канай чотоп турган? Бу айда алыжым не ас? Ишке күчим жетпей барды. Болушчы бергер. Турада сенек жок. Койдын кажаазы үлүш. Аракы не сатпай турган? Тура тударга агаш беригер. Уулым той эдип жат. Улаганда төрөөним божогон, сөөккө барарга машина беригер. Пенсие ас. Одын жок. Балам школко барбай жат. Ол копчы кижини не кезетпес? Шалудыгым оорыган, доктырга мени кем ийер? Өскө жерге көчөргө турум, колхозтон чыгатам. Мени колхозко алгар. Ол кижича камык мал тудуп жат, жүс бежен эчкилү, тогузон койлу, он сарлыкту. Онын сыра кайнадып турганын кем билбес? Төрөөн улус жажырып ийбей база. Өгөөним айлын чачкан, кайра жандыргар...

Тоозы жок ло качан да түгенбес сурактар. Олордын көп сабазына жагыс каруу берер эмес. Олорды шиндеер, көрөр, жүрүмде бүдүрер керек. Болужар. Жөптөөр. Керек болзо — адылар, кезедер, жайнаар, жалынар. Колхозто төрт жүстен артык иштеер улус бала-барказыла, каргандарыла катай бир мун беш жүстен ажа берер. Олордын кажызынын ла кылык-жагы башка. Бу улусты башкарарга женил эмес. Ончозы председателден камаанду. Онын билеринен, чике сөзинен, ак-чек жүрүминен, иштегенкейинен, улустын жүрүмине ле колхозтын керегине

чындык болгонынан. Кордоев шак андый кижн. Ого үзеери токунал билбес. Бу ла јерде өскөн. Сүүнген, сүүген, тойгон, торологон, кородогон. Ол кажы ла төнгичекти, өркөннн ичеенин билер деп айтсам, јастыра болбос. Онын јыланаш буттары бу јердин, Курай, Чаган ичинин, јымжагын да, катузын да, соогын да, јылузын да, элбегин де, бийигин де кемјип көргөн болор. Пётр Кордоев, ого кубарлаш уулдар, кыстар — эн ле кату өйлөрдин балдары. Мында соок кыш. Је түней ле тулаан айдын тыныжы једип келген. Күнет јерлерде карлар араайынан терлеп кайылат. Бүркүлер јас келеткенине сүүнчилү ыйлажып, мызылдаган јинји тамчыларды тыбырада төгүп турдылар.

ЈУУЧЫЛ ЭСКЕ АЛЫНАТ

Ак-боролу аттарыс

Алтайыста семирзин.

Атту-чуулу геройлор

Албатыда макталзын.

(Албатынын кожоны)

Курайдын деремнезин кууй базып, Нетешевтин айлына эки катап барып јүргем. Бу ла барзам, айылдын ээзи үйде јок. Онын үйи Кырмызы алтайлап та эрмектензе, казах тилдин күрмелгези, күүзи сезиле берет. Күрен тегерик чырайлу, чанкырсымак көстү, чон, јиидиркек эмеген.

— Үйде јок. Тайга кетти. Анда ас-мас малыс бар. Оны кичееп, азырап турган на.

А Пётр Јобүрович Кордоев айдар:

— Ол Јару Павлович Нетешев колхозто до тын иштеген, јуулашкан да, јүрүмди көргөн дө кижн. Сен оныла куучындашкан болзон, јакшы болор эди.

Бүгүн Нетешевтердин айлына кожо бардыс. Јаан агап тура. Эжикте узун, чөйбөк кыпта эмеген-өгөөн чайлап отуры. Бу азыйгы пятистенкага коштой туткан кып болгодый. Јару Павлович чөйбөк кара чырайлу, кырлак булдур тумчукту кижн эмтир. Чачы кара, ак кылдар јок. Јиит тушта эр ле болбой кайтсын.

— Өрө отургар ла — дешти. Бис эжиктин јанында ла отурып алдыбыс. Оны-мыны суражып, јуртта не барын угужып, сукадык кандый деп, сонуркажып отурдыбыс.

Онон Пётр Јобүрович айтты:

— Слер бу кижини билер болбойоор, Јару Павлович?

— А билбей — деп, Јару Павлович күлүмзиренип унчукты.

— Бу туку качан, былар чек јиит тушта, бери келип јүрбей. Лазарь Кокышевле кожо. Клубта туштажу болгон. Уулдар үлгерлер кычырган. Ол Кокышевтин «Тубазын» угуп, бис не аайлу каткырган эдис. Улустын каткызын! Кезиктери торт ло талганча каткырган. Бууры көжигенче.

— Эмди Аржан Ойынчинович бистин колхозтын историязын бичиирге јүрү. Парткомнын ла правлениенин сурагы аайынча — деп, Пётр Јобүрович айтты. — Бу слердий улус тирү јүрерде, ончозын угуп, бичип алар керек. Бис ол каларыс, бичикте неме арт калар. Айса болзо, келер өйдө јаш үйе бистин јүрүмисти кычырып, кайкап көрөр? Бу кандый улус болгон дежер.

Печкеде одын күүлеп күйет. Айылдын ээзи үй кижиге тегерик столго аш салып, чай урат.

— Эт кайнадар керек болгон — дейт. — Этти кайдар оны? — деп, Пётр Кордоев каткырат. — Склероз деп оору табылар, кижиге капшай карыыр.

— А онызын јибезе, бу Курайдын соогына кижиге курбийа тонуп калар болбой. Карыбай јүрүп, јалын-јиит јаш тужында? — деп, Јару Павлович күлүмзиренди. — Је слерге кижиге нени айдып берер? Ончозы ундыл калган неме не. Суу чылап, өдө ага берген. Сананзам, ол јүрүм деп неме түрген суу ошкош. Күркүреп ага берер, онон соолып, сай тажы артар. А сай таштан нени көрөрин?

— Је тон ло кай соол калтан эт, не-не арт калбай — деп, Пётр Јобүрович унчукты. — Бойоор керегинде айткар, кожо иштеген улус керегинде айткар.

— Улус та артпады, ончозы божоды, барды, — деп айдала, Јару Павлович бир эмеш ойгө унчукпай санана берди. Бис база унчукпай отурдыс. Јаан јашту кижини мендедерге јарабас. Айса ол кенете келген улуска база нени айдып берзин? Кезик улус бойынын јүрүми керегинде өлөрдин өлгөнчө кемге де

айтпай јат. Кезиги кайкап айдар. Ол кемге керек? Менин жүрүмим? Ондо айдар да неме јок. Јүрген, иштеген, өлгөн. Онон кобыга сүртеп апарала, көм салар. Озодо андый болгон. Эмди өлзөн, аракызактарга ла јыргал. Күрүмдер, торт ло коркышту коронго алдырган улус чылап, чылбайып калган, ыйлажып отурар. Онын учун өлөр дө күүним келбейт. Күрүмдерди сүүндирейин, јыргадайын деген эдим!

— Мен 1922 јылда чыккам. Бу ла Курайда. Адам туку качан божоп калган. Јокту-јойу улус болгоныс. Сөөгим кыпчак. Је ол өйдө кижинени эдер? Мал күдер, өркө-момон тудар, бу јердин ажын јууп, оны јип, тайга-ташла тенип жүрер. Ийинге кийер кепте јок, ичке јипр аш та јок. Өскүс кижини болзын, өй кату болзын. Мынайып жүрүп, бу одус па, айса одус үч пе јылда эки класс божотком. Курайдын школында. Онон колхозко ло иштеген.

Јуудаг озо јемжиктеп те туратам. Кош тартып. Ойрот-Турага да јетире барып турарыс. Чанакту атту жүрерис. Соокто коркыш, јол до узун, кайыр. Салкын, шуурган. Ол өйлөрдө колхозтордо машиналар бар эмес. Камык кошты Ондойдон. Ийиннен тартарыс.

Јару Павловичтин бу куучынын тындап отурарымда, менин көзүмнин алдынча канча-канча кырларды ажып, сууларды кечип, өзөктөрдө өдүп барган Чуйдын ак карлу, шуурганду јолы өдүп турат. Ол јолло ак кыруга туттурган аттар, јиит уулдар барып јадылар. Соокко тонбоско амадап, кошчы-унаачылар чанакту аттарга коштой жүгүрет. Чуйдын јолы кандый узун! Кезик улус төөлөрлү барып јадылар. Төө јелбер түктү, эки өркөштин ортозы јылу. Је онын базыды кату, тенкек төөннин үстине узак отурып албазын. А качан ончо төөлөрдө коштоп ийзе, ологго минип болбозын. Кошчы оморды јединип алып, јойу жүрүп јат. Караван дейтен неме андый эмей. Бу ла отурган каткак кара чырайлу кижини канча мун беристени јойу өттине? Чуйдын јолынын узунун, кайырын, катузын эки будыла кемјиген туру. Ойрот-Турага јетире туку төрт жүс километр. Кайра база ончо кирези. Јолдо конор туралар, базалар јок. Улус та конор керек. Ат оорый берзе, чанак сынса — шыра. Кош јылыјса — түрме. Јан кату. Атты өнөтийин кенеттин дейле, айдай да берер! Ойрот-Турага барала, ойто келгенчен

җарым ай өдүп калар. Кижн база чыдамкай ла. Эмдн ады җарлу спортчыларын да мындый уурларды җенип болбос. Кайдан!

Корон сооктын туманы
Кошту чанак уурлаган,
Аттар ончозы апагаш
Ак кыруга тутурган.

Чанактар ачу чакырап,
Чуй җолыла барып җат.
Унаачы соокко тонбоско
Адыла көөркий җарыжат.

Тугаларда күзүнилер
Бир ле аай шынырайт.
Узун җолды кыскартып,
Кижн кожоны җынырайт.

Теленит тоннын эдеги
Җерге тийет тилиреп,
Ыраактагы көөркийди
Эзейт җүрек мелиреп.

Ойрот-Тура. Ороомдо
Артып калган җаражай.
Орой түнди җарыткан
Тенериде толун ай.

Җемжиктеп җүрген уулдарга
Җер көрөргө җилбилү.
Сакыбаган җанынан
Сан ла башка туштажу.

Җамылакта, Ондойдо
Кандый улус җуртап җат?
Чике-Таман боочыда
Көөркий аттар арып җат!

Жал-Мөнкүнинг ажуга
Жакшы аттар чыгатын.
Кара тери төгүлүп,
Улустар, аттар баратын.

Карлу шуурган өткүрө
Кайран Курай саналар,
Колхозынын жөөжөзүн
Коротпой, калак, апарар.

Телекей элбек. Жол узун.
Же Курайда кийис айыл бар.
Төрөл очок. Изүү от.
Төрөөн улус жуулыжар.

Же Нетешевтий уулдарга
Ненин де учун жол керек.
Жеңүлү аттар мантагар,
Жетпес жерге жедерек.

Жемжиктин узун кожоңы
Чуй жолында угулгай.
Чибиттин чимиркек кыстары
Олорды көрүп кайкагай.

— Жемжиктеген, кош тарткан, жайгыда өлөн чапкан, жаскыда кыра тарткан — деп, Жару Павлович куучындайт. — Ол тушта кичи колхозтын кандый ла ижин эдип жат. Этпезим деп айдар жаңын жок. Закон кату. Санаана кирбес жерге аткарып ийер. Онон кайра келиш жок. Айла бистин колхоз экономика жаңына уйан болгон. Кичинек, улус ас. Бир канча улус единоличный хозяйстволу жаткан. Бу ла Олчоновтор, Белековтор. Ол тушта деремне бар эмес. Улус өзök сайын, кобы сайын журтап жаткан на. Деремне бу ла жууктарда, бежен жылдарда, төзөлди. Бу бис төртөн сегис жылга жетире кийис айылда жатканыс. Бежен жылга жетире колхозко кирбей, таңынан жаткан улус та бар болгон.

— Мен ол өйлөрдү билбезим, санаама кирбейт — деп, Пётр Жөбүрович айтты. — Кичинек болгом. Адам Черүден жан келгени эс-бос санаама кирет. Кийис айыл. Жай. Энем аракы аскан, улус жуулган.

— Ол 1940 жыл эмей. Жай. Адам финский жуудан жан келди. Жыргал болгон. Сүүнчи. Слер ол тушта Таа жылу-Оозында турдаар на. Мен Кордоевтерди жакшы билбей. Боктонды да, Жөбүрди де. Сен Иваныч эмезин, Жөбирич эмейин.

— Бу Иваныч деп адагылап салган. Казахтарды чылап. Олор ончозы Иванычтар. Айткен Иваныч, Макажан Иваныч, Николай Иваныч. Олордо отчество деп неме бар эмес. Фамилиязын адазынын адыла бичидип турганда. Менин чын отчеством Жөбүрович не. А бичикте Жүсбирович деп бичигилеп салган. Албаты ортодо Иваныч бол калдым. Бу бистин улустын ады-жолы чек ле булгал калган. Одус атту, он фамилиялу. Бир ады — алтай, бир ады — орус, бир ады — казах, немец, чорт то аайлабас!

— Бу Жаманкыстын адазы, Боктон, бичикчи өгөөн болгон. Школдо үредүчи де болуп иштеген. Көөркий жууда божоды — деп, Нетешев эске алынат. — Колхозко жүрүмин, тынын берип иштеген улус бар. Ол Матыев Жалбаан, ол Алмадаковтор, ол Сополор, ол Мамаковтор. Анчада ла Жалбаан өрөкөн чилеп иштеген кижжи жок болор. Ба-таа, көөркийди. Жалакай, болушчан, өскүс-жабыска килеңкей. Онын уйазы, ач-үрези эмди де жакшы иштеп жат. Угы-төзи иштеңкей улус. Бу ла жүрген Акчинова Прасковья база коркышту тын иштеген кижжи. Онойдо ок ол Анна Кука база. Колхозты олордый улус көдүрип турбай.

Куучын өдүп ле жат. Жару Павлович эске алынат, Кордоев көргөнин, укканын база кожуп ла жат. Кижинин меези ол книга эмес, ондо ончо бичилген неме ончозы артпас. Көп сабазы арчылып калар. Ундылып калар. Ого үзеери бу бистин алтай улус билерин де чыгара айтпас, көөрөбөс, мактанбас. Же оны кайдар? — дежер. Бойсын. Чаптык. Онон не туза?

— Слер фронтовик кижжи. Слердий улус эмди чек ас артты. Ол жуу-согуш керегинде куучындап берзеер — деп, мен Жару Павловичтен сурадым.

— Бис жуу-согушты жаңыс кинодон ло көр жадыс.

— Оны канай куучындаар? — деп, Яру Павлович бир кезек ойгө сананып отурала, унчукты. — Жууны, өлүмди оны тууразынан көргөн кижиге көр жат. А өлүмнүн өзөгүндө кижиге нени көрөт? Эбире күзүрөп, жазырап ла жадар, октор, осколоттор сыгыр ла турар. А удурала база ат ла жадын! Жаан жуу-согушта жертенери биригип ле калар, жер-жинис андан ла калар. Мынын кийинде жер үстүндө тынду неме артыпагадый. Онон көрзөн, тирүү жүрерин. Ротанын тал ортозы жерде киймык та жок артса, тал ортозы окоптын, траншейдин түбинен тоозын-тобрактын алдынан чыгып ла келген турар. Ол документальный кинодо чын көргүс жат.

— Мени фронтко 1941 жылда октябрь айда апарган. Баштапкы Украин фронтто, 18-чи армиянын 317 полкында жуулаштым. 1943 жылга жетире. Пулеметчик болгом. Өлбөскө болуп, кижиге удурала адышпай ла база, сени удурала база адып турганда, өлтүрөргө кел жатканда. Кезиге окопко арай-арайла жетпей жүрүп, окопко алдырып, жыгылгылап жадар. Пулемет база жакшы ла неме болгон. Айдал келеткен немелерди мылтыктын окторыла канай токтодорун? А пулеметтин адыжы тын, окторы мөндүр, оны өт болбозын. Ол жуу-согушта кижиге түлөй не, не де угулбас. Коштой жүгүр отурган нөкөрүн бүдүрилген чилеп, жыгыл калар.

Брянщинанын жыштарында да жуулаштым, 1943 жылда 16 августта Киевти жайымдаар жуу-согушта шыркаттым. Онон жериме шыркалу жан келгем. Үч айга жүргем, шыркам жазылганча. 1944 жылда кышкыда ойто ло фронтко атандым. Ол барала, 9-чы танковый дивизияда жүрдим. Жуунын учына жетире, пулеметчик-десантник болуп. Бистин дивизия Берлинге жеткен. 9 майда мен Берлинде болгом.

— Рейхстагтын жанында болдоор бо?

— Жок, ондо болбогом. Бастыра Черү ого канайда бадатан эди? Бис Берлиннин кандый да районуна турганыс. Жөнү. Сүүнчи. Же өлүм база болгон ло. Ол фашисттер, эсестер, жакын калган немелер кайдан тегин отуратан эди. Черүден жүк ле 1947 жылда жангам. Жуунын кийинде бистин танковый дивизия Күнбадыш Украинада турган. Ол бандерлер дейтен немелерле, бандиттерле база адыштыс. Бу күрүмдер бежен жылга жетире

жуулашты не. Түште тегин ле улус, а түнде мылтыкту, гранатту, пулемётту, пушкалу бандиттер. Ас-мас солдаттарды не де этпес, кыр салар. Гарнизондорго табару эдер, совет жаңда турган улустарын, коммунисттерин өлтүргилеп турар. От-калап жууда өлбөгөн уулдар ондо өлди. Ачузын не деп айдар.

— Менин адам 1941 жылда июль айда барган, ол ло бойынча суру-чап жок — деп, Пётр Жөбүрович бир аяк чайды ичеле, терлеп, кызара берген жүзин колпладыла арчып айтты. — Айла, бу чайды канча ичер. Чай ла чай! Он айылга кирзе, он аяк ичер керек.

— Билген болзоос, эт-түл салар эдис — деп, айылдын ээзи үй кижиге каткырат.

— Казах жаңла кайнатса, оны түн ортодо жири керек. Кем оны сакыйтан?

— Алтайлап та кайнадийбей.

— Черүден жаң келеле, нени иштедеер, Жару Павлович?

— А бу ла колхозто — деп, Нетешев айтты. Онон санан отурала, кошты. — Ол өрт-калап жууда кижиге суру-чап та жок калбай база. Устине снаряд кел түшсе, бомба түшсе, неен артатан эди база? Айсак траншей жемирилип, жер бас салза? Кем казатан эди?

— Бу албаты деп неме түгенбес ле база — деп, ол онон ары куучындайт. — Граждан жууда кырылган, онон кулактадып айдаткан, контра деп түрмелеткен, жууга барып кырылган, калганчы жылдарда аракыдан өлгөн, адынган, адышкан, буунган, чарчаган. Бу одус жылдарда не болбоды деп айдар? Бу ла бистин колхозто Чындакаевтер иштеди. Тодна ла Тодош деп эки карындаш. Иштенкей, ак-чек, жакшы улус. Олор косилкала өлгөн чабала, жаңгылап келерде, қосилканын чой көлөсөси ташка согулала, сына берген эмтир. Ол көлөсөни өнөтийин откон, вредительство эткен деп бурулайла, эки карындашты 58 статьяла алып барган, 1939 жылда. Олор ондо ло божогон.

— Бу сенин де энең, Чаана көөркий, база өлгөнчө иштеди.

— Энем сарлык күдиген, кой кабырган, кыра да ижинде иштеп жүретен. Бис үч карындаш болгоныс. Пионер деп уул өлди — деп, Кордоев айдат. — Чыра база болгон ло. Колхозтон ал турган неме жок. Учунда чек чыдашпай, мен калаш бедиреп,

Ак-Ташка, рудникке жүре бердим. А слер колхозто жамылу болуп, база иштеп ийген эмезеер бе?

— Жамылу болбоон кижиге жок болбой мында — деп, Жару Павлович каткырат. — Жуудан жанып келеле, бир жыл полевод болдым. Онон он үч жыл ферманын заведующийи болдым. Онон кучалар кабырдым. Пенсиеге жетире.

— Слер коммунист пе?

— 1949 жылдан бери член партия.

— Кайралдар бар ба?

— «Красная звезда», «Отечественная война» деп ордендер бар. Медальдар көп. Олорды кем тоолоп турган.

— Качан айылду болгоноор?

— 1947 жылда айылду болгонус.

— А бу казах улус кыстарын «калмактарга» бербейтен эмес беди? Молдолор, аксагалдар эмдиге андый дежет не? — деп сурадым.

— Мен ада-эне жок өскүс кижиге. Кемнен жөп сурайтан эдим? — деп, Кыргыз каткырат. — Жиит, жараш, төжи бастыра оржин, медаль уул туштаганда.

— А калым төлөбөгөн бө? Куржун жетирбеген бе?

— Неменин калымы? Неменин куржуны? Бисте тойго сойор койдо жок болгон. Онойдо ло биригип калганыс — деп, база ла Кыргыз каруу берет. Жару Павлович каткырымзап отуры. — Бу былар кижинен нени ле сурайтан туру не?

— А не сурабас? — дедим. — Сүүш болгон бо?

— А болбой. Сүүштен өскө не де жок. Жөөжө дө жок, мал да жок.

— Былардын жүрүмин бичиир керек. Бу колхозто көп лө иштеген кижиге. Тегин иштерде. Казах улустап, бу жерде, былар чылап, иштеген кижиге жок болор. Бери келгендери ончолоры — бухгалтерлер, председательдер, зоотехниктер, ас ла болзо, завскладтар болор туру — деп, Пётр Жөбүрович айтты.

— Мен нени айдарым? Мен, же, нени көргөм? Бу ла колхозтын ижинде карып калдым — деп, айылдын ээзи үй кижиге унчукты. — «Ленин Жол» деп колхоз төзөлөрдөн ала иштедим. Адам төөчиге болгон, төөлө кош тартып жүрөтөн, бу

ла колхозтын ичинде. Өй адам Едилбаев Чоокыр деп кижн. Бойымнын адамды, Абдолдановты, айдай берген. Кичүде төблөр күткем. Онын кыра ижинде иштегем, кыра сугаргам. Ол туку Ак-Турунын алдында, чөл-жаланда. Ондо картошко, маркоп, турнепс сүрекей жакшы бүдетен. Арба кандый жакшы чыгатын эди! Жадагай арыш та жакшы бүдетен. Казнага табыштырамыс, артканын бойыс аларыс. Улустын тынын алган неме ол - аш. Аштан жаан неме жок туру. Ол тушта, жуунын жылдарында, Матыев Жалбаан деп кижн полевод болуп туратан. Онон беш жыл кой кабырдым. Онон өббөннмле кожо он үч жылга кучалар кабырдыс. Эмди пенсиеде. Эки тизем оорып жат. Сарсу деп неме. Ревматизм дежет. Белимде кондорус деп оору бар.

— Слердин сөөгөөр не? Казах улус база сөөктү эмес беди?

— Сөөктү эмей база. Сөөгим саргалдак.

— Угы-төзөөр слердин бай улус болгон эмес беди? — деп,

Петр Жобүрович сурайт. — Айдып берзеер, угарга солун.

— Абдолданов Чакырт деп кижн адамнын аказы болгон туру. Казактардын жайзаны. Оны жирме беш жаштуда өлгөн дежер. Сөөги онын Чуйдын чөлинде, ол Ак-Тал баратсан, сол жанында, сөөктин үстине бийик неме тутсалган.

Мен өткөн жайда Көкөрүде жүреле, ол Чакырт деп кижинин өлүми керегинде мындый куучын уккам. Чакырт — жаан бай, жайзан, молдо. Эре-Чуйдын казахтарын колго туткан кижн. Ол байдын малынан мал жылыган эмтир. Серемжи бир жокту теленит кижиге түшкен. Жайзан оны шылаган, чыбыктаган, кыйнаган, арай ла болзо, өлтүрбеген. «Жок, албадым, жибедим» — деп жайназа, бүтпес. Же бу тегин кижн эмес болгон. Акыр ла болзын, деген. Чакырт десе кажы ла жыл жайда Байан-Улгейде жаткан төрөөндөрине барар, айылдаар, жыргаар, кал-камык көдөчилерлү жүрер кижн болуптыр. Немени база билип-сезип ийер, кудайыла колбулу. Барып жадарда, жолды кечире кызыл түлкү мантаган. Көдөчилери адарга турарда, аттырбаган, тийбегер деген. Онон ары барып жадарда, айры мүүстү ан көрүнген. Жалчылары адарга турарда, база аттырбаган. Онын акту жерге базынган, уурыга тудуп кыйнаган кижизи тегин кижн эмес, «калмактардын» молдозы — камы деп сезип ийген. Ол жолдо туштаган түлкү түлкү де эмес, ан ан да эмес, калмак

камнын ийген эдүзи, көрмөзи. Олорды аткан болзо, ол ок Чакыртка тийер эди.

А теленит кам түндү-түштү камдап ла жат, түнүри түнкүлдеп ле жат. Јер алдында Эрликке барып, көк тенериде Ылген кудайга чыгып, өштүзинин тынын некеп жат.

Чакырт айлына јанып келеле, оорыган. «Калмак» камнын кара көрмөстөри, Эрликтин элчилери једип келген эмтир. Кудайынан сураза, онызы айдыптыр:

— Ыч күннин туркунына чыкту неме ажырба. Онон башка јиген немеңле кожо өзөгине үзүт кирип, өлтүр ийер. «Калмак» камды база андый јеткерле курчап салдым. Ол мыны билер.

Чакырт торко төжөктө кыйнал јат. Сойлон чай ичип, соок кымыс ичип, үренип калган да база! А теленит кам тере тонын јабынала, јада бербей. Онын чыдузын кем чыдажар?

Је, үчинчи күн Чакырт чыдажып болбой, бир уурт чайды ичип ийтир. Онон тыны кыйылып, өлүп барадала, айдыптыр:

— Өл јадым. Калмактардын молдолорыла качан да беришпегер.

Онон ол Чакырттын уязы кургап калган. Ончозы кырылган, айдаткан, чачылган дежер. А ол камнын ач-үрези, бала-барказы эмди де амыр, өзүп, кыймырап јат.

Айдарда, бу Кырмызы Чакырттын ийнизинин балазы турбай.

— Мен јаныс кысту. Өскө балдар јок — деп, Кырмызы айдат. — Ол балам айылду-јуртту. Эмди эки карган мынайып ла јадыбыс.

Јару Павлович медальдарын, ордендерин, грамоталарын көргүсти. Кырмызы бойынын эки медалин база алып чыкты: «Вознаменование 100-летия В. И. Ленина» ла «Ветеран труда».

Јару Павлович Нетешев Чуйдын трагын керий баскан, Москвадан Берлинге јетире от-калапту јуу-согуштардын јолын өткөн кижиге. Мындый кайкалду јүрүм јүрдим, Гитлердин кара тынын кыйдым, кижиликти өлүмнен, кул јүрүмнен аргададым деп мактанбай. Тегин јуучыл кайда баспады, кайдан өтпөди болбогой. Москванын јанынан ала Киевке јетире, онон Польшаны, Чехословакияны, Венгрияны, Германияны кечире!

Эмди бу Курайда, агаш туразында, амырап отуры. Чай ичет.
Эки-жанысты жылдан канай чыгарып алар деп айдат. Колхозтын керектерин сананат.

Карган колхозчынын туразы жылу, жүрүми жеткилдү. Өткөн
өйлөр кезикте туку качан бир тушта көргөн түштер ошкош.
Тулаан айдын 11-чи күни. Тенериде жаан тегерик толун ай.

Он жарат, сол жарат
От-калапту бу адыш.
Днепрдин үстине
Жайыла берген кара ыш.

Фашисттерди Киевтен
Баатыр уулдар сүрүп жат.
Брусчаткалу оромдо
Бу көөркийлер жыгылат.

Миалар сыгырат,
Снарядтар жарылат.
Шуурганду адыштан
Жер, тенери анданат.

Нетешевтин пулемёт
Куйундый октор үрдирет.
Шайрандаган фашисттер
Кара жерге эңилет.

«Сол жарат! Сол жарат!»
Солуктап кем кыйгырат.
Уй-мылтыктан уулдар
Он жаратты адып жат.

Алтай уулдын алдында
Андана берди кара жер.
Днепрдин толкуда
Мундар тоолу кемелер.

Онон ары не де јок.
Билинип келзе — госпиталь.
Ак халатту улустар
Айдыжат араай: шрапнель.

Осколканы эдинен
Олор кезип чыгарат,
Калайлу таска чачарда,
«Канк» эткени угулат.

Төртөн үчте шыркалу
Жанып келген Курайга,
Медальдары шынырап,
Жараган эди кыстарга.

Төртөн төрттө ойто ло
Фронтко уул атанган,
Варшавада, Берлинде,
Будапештте јуулашкан.

Улу јенгү. Тогус май.
Уулдар чек билинбес!
Кайда ла болзо, чурана,
Кожон чек үзүлбес.

Јуу божогон. Түней ле
Өлүм база болгон эт,
Берлинде өлбөгөн уулдарды
Бендерлер өлтүрген эт.

Јару олорло адыжып,
Јаба баскан, јогылткан.
Ак-Туруга, Курайга,
Алтайына ол јанган.

Медальдары јалтырап,
Мендеп минген адына,
Казах кысты сөстөйлө,
Алып келген јуртына.

Карыганча колхозко
Иштеп жүрген эптү, нак.
Кара күчти, фашистти
Женгени учун улу мак!

КОЛХОЗТЫН ТӨС ШТАБЫ — КОНТОРА

*Алтайымнын суулары
Каткырыжып агылган,
Бийик-бийик туулары
Чечектерле жабылган.*

*Эмди менин Алтайым
Ўргүлжиге ыргалду.
Эмди менин албатым
Ўргүлжиге ырысту.
(Албатынын кожоны)*

Он эки март 1987 жыл. Курай. Колхозтын төс журты — Кызыл-Таш. Эски ле жаңы агаштардан эштеп эткен узун агаш тура. Колхозтын төс штабы. Эртен тура улус мында кыймырап турар. Мынча кире улус та кайдан жуулып келетен болбой. Кабинеттердин эжиктери сүре ле калт-малт. Председательдин кыбында планёрка, пятиминутка. Койчылар, зав. фермалар, шофёрлор, строительдер, пенсионерлер - кыштардан кыштарга киргилеп, чыккылап, баргылап жат. Тал-табыш, куучын, кериш, арбаныш, калакташ. «Заявление, наряд, путёвка, тус, кургак сүт, эт, агаш, цемент, мотор, көлөсө, бензин, өтөк, кой, эчки, өлөң, ийнек» деген сөстөр эбире кейде күүлөп жат. Оноң табынча улус астай берер. Тал-түштин кийнинде улус жок. Уйаларын таштап учкулай берген адарулар ошкош. Мында жаңыс матка адарулар отурар. Эң жаан матка — адару — ол колхозтын председатели. Ол до кезикте уча берер. Ле ончозын булгап, элгеп, собурып жаткан эне адарулар мында: баш бухгалтер, баш экономист, кезикте баш зоотехник.

Айла бу Курай өзөктин келиндери, кыстары кандый да чоң, бек улус: баш экономист Байан Моисеевна Белеекова, баш

бухгалтер Нина Тахановна Тадырова, баш ветеринар Лидия Андреевна Белеекова. Ого үзеери былар ижин, керегин јакшы билер улус.

Кордоев кандый да јуунга Көш-Агаш јаар јүре берген. Онын күнет, јылу кабинетинде отурым. Бу баш специалисттер кандый улус? Олор нени сананып јат? Эмди кайда ла болзо, өскөртүлөр, түргендештер керегинде куучындар. Је јүрүмде өскөрип, түргендеп турган неме билдирбейт.

Мен Белеекова Байана Моисеевнала куучындажып отурым.

— Сөөгим алмат, кыс фамилям Матыева — дейт. Ол ло Матыев Јалбаан деп өрөкөннөн таркаган болбой кайтсын деп санандым. Кандый да јажылсымак көстү, эптү чырайлу келин. Мен нени сураарын билбей отурым. Экономиканын сурактарын јакшы билер эмес.

— Кайда үренгенеер?

— Озо баштап Горно-Алтайскта зооветтехникумды божотком. Онон Алтайский јуртхозяйственный институттын экономика бөлүгин. Иштеп тура заочно үренгем.

— Колхоз государствого төлүлү бе?

— Эйе, ол туку озогы төлү. Ол өйлөрдө колхоз банктан коркышту көп ссуда-акча алган. Јаныс ла ол Кезек-Јалаңда эмди кемге де кереги јок соцкультбытты, центрди, тударга колхоз 874 мун салковой акча чыгымдаган. Онон колхоз укту уйлар садып алган. Кажызынын ла баазы 800 салкой. Олордын баазын төлөөргө база банктан өдүшке акча аларга келишкен. Онон ол баалу уйлардан кичинек те кирелте албадыс. Сегис јүс баалу уйларды үч јүске баалап, этке берип ийген. Бу колхозко база јаан чыгым эткен. Эмди ол ссудаларды банкка төлөп јадыс. Уй малдан эмдиге кирелте албай јадыс. Биске кирелте берип турган неме — койлор, эчкилер. Акчаны түктен, ноокыдан алып јадыс. 1986 жылда колхоз 320 мун ару астам-доход алган. А бастыра кирелте 1 миллион 759 мун салковой.

— Кажы ла койдон 2 килограмм 300 грамм түк, кажы ла эчкиден 600 грамм ноокы алып јадыс. Орто тооло.

— Оок мал канча? Јылкы мал?

— 24 мун кой-эчки, 700 јылкы.

— Койчылардын жалы кандый?

— Орто тооло чабанга айына 150-160 салковой жал акча келишип жат. Онын 20 процентин жылдын учына жетире бербей жадыбыс. План бүтсе, чыгым жок болзо, ончозын алар. Онон түк учун, малдын тойынганы учун база төлөп жадыс. Жакшы иштеген чабан жылдын учында үч муннан ас эмес акча алып жат. Уйлар кабырган. Жылкылар күткен улустын жалы жакшы. Механизаторлордын база. Жаңыс шофёрлордын жалы ас. Тонна-километр келишпей жат. Ыраак рейстерге барып турган эмес, бу ла чабандарга кош тартып жат.

— Коллективный, семейный подряд жанынан кандый?

— Койчыларды туку качан семейный подрядтарга көчүрүп салганыс. Өлөн ижинин звенолоры өмөлик подрядтарла иштеп жат. Же улус мыны канайып та жартап берсен, ундып салар. Бүгүн айдып берсен, эртен ол керегинде өскө кижиси сураза, билбезим деп айдар. Азыйда мал жакшы турзын, жаман турзын — жалды койчы түнөй ле алатан. Эмди андый эмес. Эмди койчы бүдүргөн ижинин једими, кирелтези учун алып жат. Малдан чыгым этпегени учун, оны семирткени учун, түк учун, эт учун. Малды жакшы кичееген, төрөткөн, планнан артык кураандар, уулактар, бозулар, кулундар алган улус кожолта жалга кой-кураан, бозу-торбок алып жат.

— Колхозчылардын бойынын малы көп пө?

— Улус эчкилерди көп тудуп жат. Таакы баалу. Андый улус колхозко не иштеер? Личный хозяйстводон алган кирелтеле жаткан улус бар.

— Устав аайынча колхозчы канча мал тудар јанду?

— Устав аайынча колхозчы эки уй, бир ат, он беш кой-эчки тудар учурлу. Чабандар одус койго жетире тудар аргалу. Же улус түнөй ле колхозтын уставын бузып жат. Тоого алынбаган мал эмди де көп.

— Колхозтын экономиказын мынан ары канайып јарандырап? Тынгыдар?

— Малдын угын јарандырап керек. Сок-јаңыс эп-арга мында. Онын тоозын көдүрер арга жок. Одорлор јетпей жат.

— Бу түргендедиш, өскөртиш деп немени кандый көрүп турыгар?

— Канай көрөр? — деп, Байана Моисеевна күлүмзиренди.

— Мындый кубулталар он, он беш жыл мынанг озо болгон болзо! Же эмди де орой эмес. Же ончозын тургуза ла өскөртүп, жаңырттып ийерим деп сананатаны жастыра неме болбой. Жаңыс ла азыйда чылап иштеерге жарабас. Бис мыны ончозын билип жадыс. Председатель де некелтези бийик кижиде. Ол келгели колхоз эмеш өндөйип, төлүлөрдөн айрылып келедири. Пётр Жөбүрович керекти билер. Мактап турган эмезим. Чын айдадым. Экономиканы база жакшы билип жат, жаңы өйдиги некелтезин өңдоп, жүрүмдө бүдүрерге кичеен жат. Же жедикпеши база бар: табыжы жаан, күркет. Бис ого ачынбайдыс. Ненин учун дезе, чын некелте эдип жат.

— Байана Моисеевна, ижигер бойоорго жарап жат па?

— Жарабай аа. Жарабаза — не иштейтен?

Колхозтын өзүми баш бухгалтерден камаанду. Онын акчегинен, жаиа болбозынан, некелтезинен ле кыракы-чеберинен. Кажы ла акчаны, копейканы чотойтон кижиде ол. Копейкалар жуулып, салковой бүдүп жат. Салковойлордон жүстер, мундар бүдер. Бухгалтерияда тогус кижиде иштеп жат. Баш бухгалтер Нина Тахановна Тадырова. База ла чон, чыдым кижиде. Кызыл-күрен чырайлу, тегерик кара көстөрлү кыс. Алтай улустын жараш деп көргөн идеалына жуук деп айтсам, жастыра болбос. Нина Тахановна бойы керегинде айдат:

— Мен Чаганда өскөм, ондо үренгем. Онон Горно-Алтайскта зооветтехникумнын бухгалтер бөлүгин божотком. 1982 жылдан баш бухгалтер болуп иштеп жадым.

— Колхоз алышту ба?

— Алышту. Рентабельный.

— Алган кирелтени неге чыгымдап жадыгар?

— Жаңы техника алар, строительствого чыгымдаар, колхозчыларга туралар тудар. Былтыр жаңыс ла социально-культурный строительствого 94 мунг акча чыгарганыс. Контора тутканыс, 50 бала жүрер детсад тудуп жадыбыс, улус жадаар туралар.

— Иштин дисциплиназы кандый?

— Бу аракы-чеген токтогон кийинде ондоло берди. Прогул эткен, ишке чыкпаган улустын отпусказын кыскартып жадыс.

— Якшы иштеген улустын жалы кандый?

— Якшы кичеенип иштеген улустын жалы коомой эмес. Темдек эдип, бу Матыев Сергейди алалы. Ол чабан кижи. Түк учун, кураандар учун былтыр 2332 салковой акча алган, ого үзеери кожулта жалга 12 кой. Бу ончозы иш-жалга үзеери. Тугуров Станка — база койчы кижи. Ол кураандар учун 1534 салковой акча, кожулта жалга 5 кой алды. Чабандардын, пастухтардын жалы якшы. Семейный, бригадный подряд иштенкей-улустын жилбүлерин там көдүрип жат.

— Эң талдама механизатор айына канча салковой иштеп алып жат?

— Механизаторлордын жалы база якшы. Анчадала жай өйинде. Темдектезе, бисте Тадыкин Кузьма деп тракторист бар. Онын айына орто жалы 333 салковойго једип жат. Эмди уравниловка болбос. Улус бүдүрген ижинин турултазы учун алар.

— Слердин сөөгөөр не? — деп сурадым.

— А бу мыны кайдарга? — деп, Нина Тахановна көзин јаанада, тегерийте көрүп, унчукты.

— Алтай улус сөөгин сурашпай — дедим. — Бу јерде кандый сөөктү улус јурттап жат? Оны билерге турбай.

— Сөөгим могол — деп, Нина Тахановна айтты. — Мында андый сөөктү улус бар.

Нина Тахановна кайдаар да мендеп турган болгодый. Ненин учун дезе эжиктен кемнин де кара јүстү бажы көрүнип келерде, айтты:

— Эй, Какпык, бери киригер. Бу Аржан Ойынчинович, писатель. Улустын јүрүмин бичип турган. Ого куучындап бергер.

Какпык кирип келеле, айтты:

— А бу нени куучындайтан?

— Нени де болзо... Мен барайын ба?

— Барыгар, барыгар. Керек болзо, мен слерди таап аларым.

Нина Тахановна элес чыга конды.

— Отураар. Ады-јолоор кем эди, былар?

— Мен Жибесов Какпук деп кижн. Сөөгнм кыпчак. Бу ла јердн кнжнзн.

Бнс оны-мыны куучнндажып отурдыбыс. Колхозто керектер кандый. Газетте не бнчнлген. Төс јерде кандый солундар бар. Аракы токтогоны — јакшы ба, јаман ба. Айдын-күнннн аайы кандый. Јас оройтып јат па? Жибесовтын он колынын үч сабары јок эмтнр.

— Кайткан? — деп сурадым. — Јеткер болгон бо?

— 1955 јылда токко соктыргам.

— Је бойоор керегннде куучнндап береер.

— А бу нени куучнндайтан? Кайкамчылу неме эткен эмес. Бу ла кара јер түртүп, колхозто иштеп јүргнн кнжн?

— Чыккан јереер кайда? Ада-энегер не улус?

— Бу ла Курайда чыккам.

— Курай јаан. Кандый өзөктө? Кандый кобыда?

— А-а, онызы ба? — деп, Какпук каткырымсннды. — Бүрлү-јарык деп јерде чыккам, 1930 јылда. Малчы улустын јуртыннда. Адам Бырчый Жибесов деп кнжн сүре ле јылкычы болгон. Оны стахановец дежетен. Аймакка, обласка јуундап бар туратан эмес беде? Энем доярка бол иштеде. 1944 јылга јетнре агаш айылда јатканыс. Ондо кыштаар, ондо ок јайлаар. Адам јууга барып божоды. Энем 1945 јылда јада калды. Беш карындаш улус болгоныс. Эн јааны мен. Арткандары кыстар.

Олорды өрө тартар керек. Онын учун онду үренбегем де. Јүк ле төрт класс божотком. Он эки јаштан ала иштеднм. Салдала јер де сүргнн, косилкала өлөң дө чапкан. Аштаган да, шыралаган да.

1950 јылда Буланиха деп јерге бардым. Трактористтнн үредүзине үренип. Јан келеле, кандый ла трактырла иштегем. Колоснннне де отургам, кузеничннннн да күркүреткем. Бу Курай ичннде мен кыралабаан јалан јок болор. Мында азыйда ЛМС деп неме болгон. Луго-мелиоративная станция. Ондо база иштеднм. С-80 танмалу јаан трактор берген. Айла ол өйлөрдө трактористтннн јалы јакшы болгон эмей. Ого үзеери кожулта јал учун аш берер.

— Мында ол өйлөрдө аш сүрекеј јакшы бүдетен дежет.

— О-о, айтпагар да. Аш анказынан ажыра бүдетен. Тракторист уулдар кожулта јалга беш-алты тонна аш алып турганда.

— Слерле кожо кемдер иштеди?

— Мениле кожо бу ла Тадыкин Кузьма, Солтоков Николай иштеген эмей. Озо баштап озор меге прицепщик болуп туратан. Онон бойлоры үренгилеп келди. Эмди Тадыкин — озочыл механизатор.

— База кандый иштерде иштедеер?

— Кижии колхозто не ле бол турбай — деп, Какпык каткырды. — 1965-1967 жылдарда колхозтын председателинин заместители болуп иштегем. Онон ферманын заведующийи болдым. Эмди јайгыда Ак-Туруда јер сугар јадым, кышкыда электрик. Электростанцияда. Мынайып ла иштеп јүрген неме.

— Кордоевле кожо иштедеер бе?

— А иштебей кай барар неме туру? Ол механик бол турарда, мен трактористтердин бригадири болгом. 1959 жылдан ала 1967 жылга јетире кожо иштедис. Айла ол тушта үч ле трактор болгон, ДТ-54 дейтен немелер. Эмди тракторный парк! Тоолоп то болбозын.

— Бала-барка бар ба?

— А бар эмей. Эки балам бар. Кызым кижиде, айылду-јуртту. Уулым Черүде. Приморский крайда служить эдип јат. Озо баштап мен «Ленин-Јол» колхозто иштегем. Төс јурты бу ла трактын јанында. Эмди мыны геологтор ээлеп јат. Канча жылга тайга-ташты кас ла јат, кемир ле јат. Таап ла турган немези јок болгодый... Айса јажытту немези бе мынызы?

Тышкары март. Ак кар, ак чанкыр кырлар, јаркынду күн. Какпык Либесов бойынын керектерине јүре берди. Мен эмди Матыев Владимир Моисеевичле куучындажып отурум. Бийик сынду, баатыр бүдүмдү јиит кижии. Тыш кебери тынзынчак, чала чүмеркек. Је ол, карын да, кемзинчек, јобош кижии болгодый.

Мен Кордоевтин кабинетин ээлеп алган отурдым. Ол үйде јокто конторада улус та ас. Председатель эне-адару ошкош. Ол јокто уяны эбире күүлеш, кыймыраш јок. Матыев колхозто строительствоны башкарып јат. Јиит кижии бойы керегинде көп база нени айдар?

— 1950 жылда чыккам. Он класс божотком, оноң үредүге баргам, Барнаулга — деп, Владимир Моисеевич айдат. — Оңдо индустриальный техникумда үрендим, строительный бөлүкте. 1975 жылда техникумды божотком. Жан келгем. Жети жыл прораб болуп иштегем. Төрт жыл Чапаев колхозто. Эмди мында, инженер-строитель.

Бүгүн строитель болорго женил. Техника бар: трактор, машина, пилорама. Азыйда кирее, малта, ат, төө. Оноң өскө не де жок. Турлуларга туралардын агаштарын төөлөргө коштоп жетиретен дежет. Ол өйлөрдө койчыларга кичинек, болчок туралар тудуп туратан. Олор до жаан арга. Тура кандый да болзо, айылдан артык эмей. Темир печкеге оттон күркүреде салып ийзен, турачак чүрчеде ле жылый берер. Эмди некелте бийик. Жакшы, жылу, эптү туралар керек. Колхозто строительство өдүп жат. Жаны туралар, кашарлар.

— Быжыл бежен бала жадар детсад бүдер — деп, Владимир Моисеевич айдат. Ол узун, «П» буква ошкош тура бу ла көзнөктин ары жанында туру. Агаш тура. Балдарга жылу болор. Тура бойы бүдүп калган. Эмди оны көзнөктөри, шыбаары, ич жанын жазаары арткан.

— Техника жеткил бе? — деп сурадым.

— ДТ-75 танмалу эки трактор бар, ЮМЗ-80 деп жер казар механизм, бир бульдозер, ЗИЛ-157 танмалу үч автомашина. Бойыска пилорама, строительный цех бар. Же түней ле техника ас. Ого коштой стройматериал жетпей жат. Агаш, кирпич, семент. Көзнөкти, эжикти, половой рейканы бойыс эдип жадыс. Артыгын районго до сат жадыс...

— Койчылардын туралары коомой, керек десе бор-ботко салар сенек те жок, — дедим.

— Канча жылга неме этпеген, ончозы эскирген, элеген. Эмди жаңыс жакшы проектле туралар тудар керек. Агаш жок. Курайдын агажы туузылган. Же турлуларда тураларды түней ле тут жадыс. Былтыр он квартира тутканыс. Быжыл экиквартирный жети тура бүдер. Бу деремнеде. Алты жүстен кой турар эки кошар эдилер. Жүс уй турар бир двор. Коркушту керектү неме — кирпич завод. Ол жогынан строительство ичкери өспөс. Тур калар. Жылына 80 жүс мун кирпич беретен завод тургус алзаас, керек жарана берер

эди. Ондый кирпичтен жылына 10 тура тудуп алар арга болор.
Он квартира.

— Бала-барка бар ба?

— Ұч бала. Ұйым база строитель кижі. Строительный техникум божоткон. Јаш балалу.

— Строительстводо канча кижі иштеп јат?

— Јирме Ұч кижі. Јайгыда шабашниктер келер. Бу Кавказтын улузы. Олор јогынан база неме болбой јат.

— Ишјал кандый?

— Јакшы иштеген улус айына 250-300 салковойдон иштеп алар. База сурак бар ба, былар? Чөлө јок.

— Сурак јок. Је слердин айткан сөзигер историяда, колхозтын историясында, артып калар.

— Сөстө эмес, иште, туткан тураларда артып калгай — деп айдала, Матыев јүре берди.

Таханов Валерий Максимович. Баш агроном. Чек јиит уул. Сөөгү могол. Ол сүрекей кемзинип отуры. «Нени айдатам? — дейт. — Јаңы ла иштеп баштагам». Кийиминен, бүдүминен, чын ла, ишке тазыкпаганы көрүнөт. Ол ло седеп, городской кийим, бийик чончойлу ботинка, быјыраш кара чач, ак, ару чырай. Күннин де, сооктын да тоды күрерте јибеген.

— 1986 жылда Славгородто јуртхозјайствeнный техникумды божотком — деп айдат. — Эмди Алтайский јуртхозјайствeнный институттын заочный бөлүгинде үренип јадым. Бир ле жыл агроном болуп иштедим.

Өй өдөр. Ченемел келер. Айса болзо, азыйда чылап, Курайдын чөлинде машакту аш јайканар? Бу ла јуукта планёрка тушта Кордоев баш агрономды теермендеп јатканын көргөм. Уулга күч келишкен. Председательдин айдыжы кату, чын. Некектези бийик.

— Үрен аш кайда? Онын чындыйын кем билер? Јаскы ишке техника белен бе? Кыш туркунына нени эткен?

Јиит кижі актанарга албаданып јат.

— Актанба сен мында! Актанар эмес, иштеер керек! — деп, Пётр Јобүрович арбанат. — Бар! Бүгүн ле ончо керектин аайына чык!

Бир эмеш ойгө унчыгышпай отурдыбыс. Онон мен айттым:
— Ончо неменин төзөлгөзи — азырал. Азырал учун каруулу
кижи сен болбойын, Валерий Максимыч, а?

— Азырал, ончо неме азыралдан камаанду эмей база. Же сугарып турган жер ас. Энергия жок. Күчүс жетпей жат. 530 гектар жерге селёнка салып жадыс. Бастыра сугарып турган жер 900 гектар. Бир гектардан 25 центнер селёнка ал жадыс, көп жылдарга өзөр өлөнүн 15 центнер, тегин өлөн — 10 центнер.

Специалисттер бош тушта олорло куучын өдүп ле жат. Колхозтын өзүми эн ле озо бу улустаң камаанду эмей. Олор ишти жакшы, чын төзөзө, анчада ла эмдиги жаңы ойдин некелтезиле, ончо керектерди кемжизе ле ичкеерледип түргендетсе, керек жарана берер. Улусты, анчадала колхозчы көөркийлерди, иштебеген деп айдарга болбос. Олор бастыра жүрүминде иштеп жадылар. Жаан жашту, туку качан пенсиеде улус, колхозына болужып жүрер, койлор төрөдижер, жер сугарар, покостор каруулдаар. Балдарынын балдарын чыдадар. Кыймыктанары тыш отурбай жат. Анчадала колхозтын ветерандары, жууныгчактын кату өйлөринде өскөн улус.

Колхозтын баш инженери — Кордоев Артур Петрович. Мен оны туку качаннан бери билерим. Кордоевтердин иштеңкей, омок, нак билези, ачык-жарык кылыктары меге жарап туратан. Бу омок, неге де кунукпас уулчак. Эмди ол адазынын кабинетинде отуры. Мениле куучындажып жат. Мениле куучындашса, база не болзын, а бот адазыла куучындажарга, байла, күч болор. Пётр Жобүрович кату, кезем кижги. Балдарын жажытпас, эркелетпес, иште олорго кандый да бир жеңилте эдер деп сананбас та. А инженердин ижи күч, — техника шалтыр, запчастытар, једикпестер көп, жылу гараж, жакшы мастерской жок. «Јаза, бедире, тап, жеткилде!» Жакылта андый.

— Сен, Артур Петрович, кажы жылда чыккан эдин?

— Чыккан жылым алтан бир. Бийскийде механизациянын техникумын божотком, 1983 жылда. Онон озо он класс. Же

мыны не бичиир, Аржан Ойынчинович? — деп, кичү Кордоев мойножорго сананды.

— А не бичибес? Историяда артып калар. Алтан-жетен јашка јетсен, айдып жүрерин: «Мен баш инженер болгом. Аржан Адаров мени колхозтын историязына бичип салган, балдар» — деп.

Артур Петрович каткырат, бажын булгай согот.

— Је бу бойын керегинде, иш-тош керегинде ончозын кыскарта куучындап бер.

— Бойым керегинде айдар неме јок... Комсомол. ВЛКСМ-нын райкомынын члени. Былтыр партияга киргем. 1983 жылдан бери баш инженер болуп иштеп јадым. Иш кем-јок, иштейин деген кижии кижии иштеер ле. Је күч, онызы јок, мынызы јок.

— Је азыйда чылап, атла кыра сүрбей јадаар не?

— О-о, ондый эмей, а! Колхозто бүгүн кош тартар јирме автомашина, олордын он јетизи — бортовой. Ончозы тынду, жүр јат. Је сүре ле ремонт керек не. Јети спецмашина бар: эки автобус, эки техпомощь, бир бензовоз, бир автокран, бир УАЗ-ик.

— Тракторлор көп пө?

— Төртөн төрт трактор.

— О-о — дедим, — озодо ончо кире төөлөр дө јок болгон болбой?

— Төөнин тоозын билбезим. Јүс төө болгон, бежени жылый калган дежетен. Төртөн төрт трактордын 22-зи гусеничный. Ол тоодо эки «Кировец», беш МТЗ-82, јети МТЗ-80, арткандары оок тракторлор. Колхозто база 16 тракторный косилка, 13 сеялка, 6 культиватор, 18 прессуборщик бар. Мастерской бар. Текущий ремонт эт јадыс. Курайда ла Чаганда эки электростанция — дизельный немелер. Беш кижии иштеп јат.

Бастыра механизаторлордын тоозы канча?

— Төртөн јети кижии, иштеп турган улус. Онон автомашина аайынча бир механик, тракторлор аайынча бир механик, јуртхозмашиналар аайынча бир инженер, бир баш электрик. Автомашиналар аайынча механик — менин заместителим. Је база нени айдайын? Бис куучындап билбес улус.

— Техника баалу ба? Бир автомашина канча мун тур жат?

— А баалу эмей! ЗИЛ-133 ГЯ тагмалу машинанын баазы 12 мун. Трактор «Беларусь» эки муннан артык.

— Жакшы иштеп турган улус айдып берзен. Андый улус бар ба?

— А кай барар? Шофёрлор — Матов Келгенбей, Туднанов Михаил, трактористтер — Малчинов Марат, Тадыкин Кузьма, Елдепов Николай, Адыкенов Яков.

Түрген эрмектү, кулакту желбер бөрүктү кижги ары-бери жүгүр ле турар. Казактап эрмектен жат. Конторанын бир кыбына кирер, экинчизинен чыгар. Онын «тус жок, комјикорм жок, машина жок!» — деген үни ондо-мында угулар. Көрөр болзо, бу Курайда кой фермазынын заведующийи кижги болуптыр. Мен оны јенинен ала койдым.

— Бери киригер, былар. Куучын бар.

— Не болды? Не болды? — деп, ол көстөри суркурап сурады.

— Пётр Иваныч алдыр туру ба?

— Јок, јок, Иван Күркебаевич! Слерге тоолу сурак бар. Мен колхозтын историзын бичип турган кижги.

— А нени айдайын? — деди. — Иш көп, оок мал түрет жат. Закманщик жетпей жат. — Ол кулакту желбер бөркин уштып, узун столдын учына отура берди. — Је, кандый сурак бар?

— Бойоор керегинде куучындап берзеер.

— А нени куучындайт? Бис нени көрөр? Мында ла јаткан улус. Мен 1940 јылда чыккам. Чыккан јерим Көш-Агаш. Сөөгим кожамбет. Төрт лө класс божотком. Кату өй. Ұренер арга јок. Адам туку качан јада калган, өлгөн. Энем бар. Он үч јаштудан ала жылкылар кабырдым. Озо баштап Таркатыда, онон Чапаевте. Бери келгеним эки жыл болду. Чапаев колхозто Кордоевле кожо иштегем, ферма башкаргам. Бу иште мен он беш јыл иштеп јадым.

— Ченемел јаан ба?

— Жаан деп кай айдар? Је, бар ла болбой? Мени бери Пётр Јөбүрович алдыр келди. Эмди бу Курай фермазинин оок малын башкар јадым.

— Слер партийный ба?

— Партияда 1967 жылдан бери.

— Бу өскөртиш, жаңыртыш, түргендедиш деп немени канай көр тураар? Жакшы керек бе?

— А кай көрөр оны? Жаксы керек болбой? Албаданып, кичеенип иштеер ле керек, артык база нени эдемиз? Фермада он тогус турлу, олардо он эки мун кой-эчки туруп жат. Алты мун кой төрөди. Эмди алты мунгы төрөөр. Эмди тура жүс койдон тогузон курааннан алып жадыс. Жаска жетире олардын та канчазы артар? Бу эчкилер тарайтаны, койлор төрөдөтөни база чакту ла неме. Бастыра улус анда, жажы-жааны, пенсионерлер, пийенерлер, школдын балдары.

Бир канча улуска койлорды үлеп те бередис. Төрөткөр, кичеегер. Жаш мал сооктон, чыктан өлүп жат.

— Азырал жеткил бе?

— Жеткил. Жоон малдан чыгым жок. Улус жакшы иштеп жат. Кичеенип. Кичеемел жок болзо, мал не болор ол? Бу Маралов Николайдын, Тулаев Валерийдин, Чейнин Рафаэльдин, Мытыев Сергейдин, Санаев Ойроттын койлоры март айга жетире жакшы туруп жат. Чыгым жок.

— Чабандардын жадыны кандый?

— Жакшы. Жал акча көп. Заинтересованный улус, малды жакшы тударга. Матыев Сергей былтыр кожулта жалга 12 кой алган. Жаңыс ла иштер айалга күч. Кажагалар эски, туралар кичинек, соок, мылчалар жок.

Онон база оны-мыны куучындажып отурдыбыс.

— База сурак бар ма?

— Жок, — дедим.

— Ой, кеттим, кеттим. Бош жок. Турлуга трактор ийер керек, — ол желбер түктү кулакту бөркин кептей кийе согуп, чыга конды.

Жабыс сынду, белинен эмеш кенектү, чанкыр көстү кижиге мен былтырдан бери туштап жадым. Ол кижини колхозтын баш зоотехниги — Манжин Владимир Леонидович дежетен. Же куучындажарга чөлө жок. Кайда? — Фермада. Кайда? — Турлуда.

Ого үзеери мен озо ло баштап колхозтын ветерандарына, жаан жашту улуска јолугып тургам. «Озо ло баштап озор керегинде бичигер. Олордын ады-јолы да болзо, историяда артып калзын! Кандый улус болгон! Көөркийлердин көп сабазы короп калды. Темирден бек улус. Эмди ондый улус болор бо? Билбей турум» — деп, Пётр Јобүрович айткан.

Мен Манжинди орус кижиде деп бодогом. Ол айтты:

— Јок, мен алтай кижиде. Адам алтай, энем орус. Адам Шыргайтынын кижизиде, майман сөөктү.

Бис оны-мыны куучындажып отурдыбыс. Тышкары кышта болзо, јасла јытанып јат.

— Баш зоотехник колхозто председателдин кийинде экинчи кижиде эмес бедиде? — дедим.

— Эйе, — деп, Манжин унчукты. — Заместитель. Колхоз јаан. Турлулар чачынгы. Иш көп.

— Слерге сурактар берерге эп-јок. Бу шылу эмес не, а куучын. Онын учун бойоор керегинде, иш керегинде куучында берзеер — дедим.

— Азыйда болзо, бир-эки чөөчөйдиде јык берип ийзе, ээк-јаак изип, эрмек-куучын төгүле берер эди.

— Онызы ондый ла — деп, Владимир Леонидович каткырат. — Айтпас та немени айттырып ийетен эмей. Онон бойыннан бойын уйал јүрерин. Эмди торт. Ончозы чокым, јарт. Ого үзеери мактаныштын ла кей-төгүннин өйи божоды ошкош.

— Бу јерге качан келгенеер?

— Көш-Агаш аймакка келгеним, текшилей тоолозо, јирме јылдан ажа берди. Мен 1938 јылдын кижизиде. Барагашта өскөм. 1958 јылда Алтайский журтхозяйственин институттын заочный бөлүгин божоттым. Бу ла мында иштеп тура. Улаганда бир-эки јыл иштеп ийгем. Арткан јылдар бу ла аймакта өттү. Үрен калгам. Өскө-башка јерге барар күүним јок. Бу јердин улузы јакшы улус.

— Балдар бар ба?

— Эки кыс бар, игистер. Экилези Барнаулда, педагогический институтта, иностранный тилдер үрен јат. Люба ла Галя. Экилези экинчи курста — деп, Владимир Леонидович айтты. Онын чап-чанкыр көстөри там чанкырайып, суркуража берди. Балдарыла көркий оморкоп јат. Андый да болбой база!

— Колхозто мал көп пө?

— Жирме төрт мун оок мал. Олордон 19260 кой, 4740 эчки. Төрөйтөни 12 мун. Уй, сарлык 1980 тын, олордын 1100 уй казах укту ак башту уйлар. Сегис жүс сегизен сарлык бар. Сарлыктарды астадар, уйларды көптөдөр деп, пландап турубыс. Сарлыктын бескези ас. Онон эт албазын. А биске этенгир, бескези жаан мал өскүрер керек.

Жылкы малдын планы 660 тын, бар тоозы 730, эки жүс төртөн беш тыны — беелер. Жүс бееден 74 кулун ал жадыс. Жылкы малды өскүрер керек.

Ол кар жаан да түшсе, алдырбас. А сарлыктар чыдашпай жат. Карды чапчып болор эмес. Онын учун жылкы малдын угун жарандыраар деген план-амаду бар. Орловтон экелген желишкир укту айгырларды жер бойынын беелерине кош жадыс. Онон сүрекей жакшы желишкир, жараш мал бүдер. Эмди он айгырлу 42 бее жүрүп жат. Ол орёл укту ат кош то көдүрерге, минерге де жакшы. Ого үзеери бескези база жаан. Ол укту жылкыларды Олчонов Вячеслав кабырып туру. Алтай укту жылкылар алдынан турар. Табынча бис олорды кайлыктадып, жакшынак мал өскүр аларга турубыс.

— Койдын угын канай жарандыраар?

— Эмди бу койыстын угын да таппай калдыс. Оны жагыртыраар керек. Цыгай укту кучалар кошкон, жарымдай чичке түктү мал өскөн. Озо баштап астам алыш жакшы болгон. Эмди кату түктү, теленит укту койлор, кучалар табар керек. Же олорды кайдан алар? Бис эмди түктин 75 процентин жарымдай чичке түккө табыштыр жадыс, артканын жарымдай кату түккө.

Мынан ары канай өзөр? Малдын тоозын көптөдөр арга жок. Одор до, азырал да жетпей жат. Онын, байла, жагыс ла угын жарандыраар. Көп эт берер, түк берер мал азыраар.

— Койчынын, скотниктин ижи механизировать эдилер бе? Айса ол ло күрек, ол ло чанак?

— Оок механизация дейтен неме жок. Же ол бүгүнгү өйдө болор учурлу. Ой, сурактар, сурактар, онын учы-түбине качан жедер?

— Слер коммунист пе?

— 1967 жылдан бери партиянын члени. Мынан ары ончозын өскөртөр, жангыртар керек. Же кенете неме болбой жат. Азыйда чылап иштеерге жарабас. Бистинг председатель жаңы неменен туура болбос, карын, үкүстеп барар кижн. Ишти билер. Кезикте кижини өөркөдип те ийер.

— Колхозто иштеп жадаар?

— Экинчи жыл иштеп жадым. Мынан озо аймактын баш зоотехниги болгом.

— Кадрлар жанынан сурактар кандый? Жииттер мал ижине жылбиркеп барып жадылар ба?

— Жок, андый ла тын күүнзеш жок — деп айдала, Владимир Леонидович сур-чаңкыр көстөриле көзнөктинг ары жанында ак-чаңкыр кырлар жаар сананып, көрө берди. Ондо турлулар, койчылар, сакмандар. Иштинг эн ле каруулу өйи.

— Школло колбу бар ба?

— Ба-ар, балдар биске болуш жат — деп, Манжин унчукты. — Олор, көөркийлер, биске болужып турбай. Эчки тараар, койлор төрөдөр, өлөн белетеер тушта. Жаңыс ла үредү коомой. Балдар үренип барбай жат. Барса да, институттарга киргилеп болбос. Онынг учун бисте бийик үредүлү специалисттер жок. Башкараачы ишке база кем де албаданбай жат. Резерв жок. Керекти, байла, школдон баштаар керек.

Баш специалисттер. Онон орто звено. Ончо керекти чике башкарып, бүдүрип, койчыларла, малчыларла жуук колбу тудуп турган улус бу. Олор жогынан председателдинг де, баш специалисттинг де жақылталары кей-куру артып калар. Орто звено — бу ла зав. фермалар, ветеринарлар, зоотехниктер, механиктер, завгарлар. Бир катап Пётр Жобүрович айткан:

— Ончолоры бу Олчонов чылап иштейтен болзо, кайдар! Менде андый болушчылар көп болгон болзо. Көөркийдинг жаңыс үредүзи ас. А керекти билер, практика жаан.

Эмди мен бу каткак чырайлу, өдүнгү көстөрлү, жабыс сынду кижиле куучындажып отурум. Бу 12 мартта 1987 жылда болгон. Алексей Тоднановичтинг көп неме айдар күүни жок.

— Иш ле на — деди. — Түртүп ле јат на.

— Слердин чын фамилиягар Олчонов эмес, Чындакаев дешкен бе ди?

— Андый на. Мен энем фамилиязыла чийдирген кижитурум. Адамды 1938 жылда айдай берген. Контра дешкен бе ди мынызын?

— Контра бололо, бу нени эткен?

— Та, мен кайдан билейин? Бу өлөн чабар косилканын чой көлөсөзи ташка согул оодыларда, шок эткен деп бурулаган дежетен. Та чын андый болгон, та төгүн неме болгон, кем билер оны! Онойып ла өскүс-јабыс жүрүп, үренип болбой чыралаган ла неме на. Чыккан жылым 1938, сөөгим алмат. Бу ла Курайдын школында үренгем. Төрт лө класс божотком. Менин үредүчим Кудачина айдатан: «Олчоновты, оны школго сүүртеп экелип үреткен на» — деп. Чын айткан. Сөс укпайтам. Баштагым коркышту болгон. Балдарла согу жарым, кыры жарым.

— Төрт класстын кийнинде нени эткенеер?

— А нени эдер? Бу ла мал јанында эмей, өркө-момон ло эмей. Онон он алты јаштудан ала жылкычы болуп иштегем. Эки жыл сарлык күткөм. Онон ойто ло жылкычы болгом. 1969 жылда полевод иштедим. 1971 жылдан 1977 жылга јетире Курайда ферманын заведующийи болдым. 1977 жылдан 1985 жылга јетире председательдин заместители бол жүрдим. Акатаев Канјарбай колхозтын председатели болор тушта. Онон 1980 жылдан бери колхозто јоон малдын заведующийи. Уйлар, сарлыктар, жылкылар, төөлөр. Колхозто 980 уй, мун сарлык. Төрөөр уйлар — 460, сарлыктардын төрөөри — 414. Жылкы — 730. Төрөйтөни — 246. Колхозто 46 төө бар.

— Јүс уйдан канча бозу?

— Тогузон бозу. Акчиновтор јүс уйдан јүс те бозудан алып јадылар. Акчинов Владимир — озочыл малчы.

— Балдар бар ба?

— Төрт бала. Ончозы өскөн, чыдаган, айылду-јуртту болгон. Бир кызым педучилище божоткон, экинчизи — зооветтехникум, ортон уул — табунщик. Бир кыс «Кызыл-Мааныда». Уйим Олчонова Вера кладовщик бол туру.

— Эмдиги өйдө иштеерге кандый? Күч пе?

— Күч деп кай айдар, күч эмес деп кай айдар? Озогызына көрө, эм иш ден жыргал на. Азыйда бу Курай ичинде кар да жаан түжетен. Бөрү деп неме база коркыш көп болгон. Ол кондипонун малыла кожо келди не. 1954 жылга жетире торт ло албаты-жонго чак болгон эмей. Кичинек болгом. Мени агаш айылга бөктөгилеп салар. Кажаанын үстине чыгара чачып ийген өлгөн койлордын сектерин бөрүлөр жигилеп жүрер, айылдын жаныла манташ турар. Мен оморды айылдын жыртгыынан көр туратам. Айылды тыштынан жык этире бөктөп салган, чыгайын да дезен, чыгып болбозын. Чыксаң — бөрү жип салар. Энем Көргөө деп жерде турган, койдо. Мен школдон кача беретем. Элес эт каларым. Коркыбазым, тун бол, түш бол. Он эки беристе жер не де эмес.

— О-о, неден де коркыбас?

— Жаңыс ла машинадан коркыйтам. Көрүп ле ийзем, жолдою ойлоп качарым, кардын үстине калып ийеле, кыймык жок жадарым.

— Энегер койчы болгон бо?

— Койчы болгон. Бу узак ла иштеди. Бир сыйным бар. Ады Мария, эмдиги фамилиязы — Енчинова. «Кызыл-Мааны» колхозто үредүчи болуп иштеген. Эмди колхозтын парткомынын качызына тудуп салган дежет.

13 март 1987 жыл. Курай. Түнде 29 градус соок, түште теңери айас, чап-чанкыр, кардын агына көс кылбыгар. Колхозтын конторазы. Койлор төрөп турган ой. Кордоев ары-бери жүгүрүп ле туру. Арбанат, ачынат. Жажыл тонду, жакпак сынду, колында армакчы тудунган кижжи кирип келди.

— Кураандарга кургак сүт керек — дейт. Бу ферманын заведующийи Икен Күркебаев эмтир.

— Умчулаар эмес, кураандарды энелерине эмизер керек не — деп, Кордоев айдат. — Эмизер керек. Кураандары өлгөн койлорго телиир керек.

Колхозтын баш зоотехниги Манжин кирип келди.

— Ол үч турлуда керектер кандый, Владимир Леонидович, а? Кураандардын өлүми? Слер анда болдоор бо? Чынын айткар — деп, Пётр Жөбүрович некелтелү сурады.

— Болбодым, же керектер түзел жат — деп, Манжин чап-чанкыр көстөри суркурап, планшеткасын столудын үстине салып айтты.

— Слер нени эт турган кижиге? Оңдо болбосто? — деп, Кордоев сурайт.

— Өскө иш жок эмес, бар не — деп, баш зоотехник актанат.

— Кандый иш? Кайда иш? Слер эмди эн ле уур айалгалу участкакто болор учурлу. Кормушкаларды ийген бе?

— Мен оморды не ийетем? Зав. фермалар ийгей!

— О кудай! Бу нени айдат? Ийген бе, жок по?

— Билбезим!

— Давай, барып көрөлик! — Кордоев чатпас-мутпас чыга конды. Ончолоры онын кийнинен чыга жүгүрдилер. Коридордо тал-табыш, арбаныш, тизиреде базыш.

Онон удабай жуулгылап келди.

— Кураандар өлүп жат — деп, баш ветиринар Лидия Андреевна Белеекова кезем айдат. — Жаңы чыккан жирме курааннан бежүзи өлө берер. Ичкен курсагы ичеелерине барбай жат!

Онон-мынан үндөр:

— Машиналар жолдо тур калган.

— Турлуда одын жок.

— Трактор керек. Обоолорго жол жок.

— Кургак сүт.

— Тус! Тус керек. Таш тус.

— Ол бир чабан сакманщиктерди сүр ийген!

— Ондый немеле кем иштейтен?

— Кураандар чыдал жок, арык. Байла, онын учун өл жат! — деп, Лидия Андреевна айдат. Онын кандый да жажылсымак сур көстөри соок ло токыналу болды. — Өлүмнинг төс шылтагы неде, эмди тура анализ эдилбеген.

Пётр Жобүрович ачузын бадырып болбой отурды:

— Баш специалисттер! Слер нени эдип турган улус? Коомой иштеп жадаар, шиндеп көрбөй жадаар. Кураандар ол жат? Колхозчыларга үлөп бергер, анайып, айса, корып аларыс? Кормушкалар белен, же олорды койчыларга кем де жетирбеген! Мал ижин качан аайлу-башту башкарар, Владимир Леонидович? Кураандарды жангыс ла умчулаар эмес, же олорды кураандары өлгөн бош койлорго эмизер керек. Чыгым кайда? Күч айалга кайда? Оноор барар керек. Б-рократ болбос керек. Бичип бердим, айдып салдым. А ол керек учына жеткен бе, айса жок по? Жарт эмес.

— Еектеген уйларды жаска жетирбей, капшай табыштырар керек. Онон башка олор өлүп баштаар — деп, Лидия Андреевна, жажыл тонынын сур жаказын тескери ийдип, онойдо ок магдайына түнзүйте кийилип калган сур өңдү норка бөркин тескери эдип айтты. Пётр Жобүровичтин кызыл-күрен чырайы торт ло костый кызара берди ошкош:

— Владимир Леонидович, ол уйларды не табыштырбас айса азырабас? ЛСП-да каруулу кижиге болбозо, ондо турган ончо мал кырылар. Жарт па?

Мында эки ветеринар келин кериге берди. Сара деген ветеринар жарбына берди:

— Иштебезим, ижимнен барарым. Кайдалык! Бойлорунг иште!

Бу өйгө жетире унчукпай отурган парторг Даулемет Кусуманович кайнап чыкты:

— Слер, Владимир Леонидович, колхозтын председателинин заместители, мал ижи аайынча. Бу ишти слер качан башкарар кижиге? Сара, слер ягнятникке кирбес, ЛПС-га кирбес кижиге, канайып ветеринар болуп иштейтенеер? Жыдына чыдашпай турган болзоор?

— Чын, Владимир Леонидович, слер менин заместителим. Мал ижи аайынча. Иштеер керек, сурактардын аайынча чыгар керек. Слер ЛСП-да болдоор бо?

— Жок. Болбогом — деп, Манжин кедер унчукты.

Же онон ары болгон куучындарды бичибезе де кем жок. Баш зоотехникке тын ла келишкен.

Планёрка дейтен жаан тал-табышту жууннын кийнинде, мен Белеева Лидия Андреевна куучындажып отурдым. Бу жажыл тонду, сур-чанкырсымак көстү, городтын кижизи чилеп кийинип алган кижги бойынын керегин билери, немени чике, чокум айдары јарт көрүнип јат.

— Слер бу јердин бе? — деп сурадым. Ненин учун дезе, онын эрмек-куучыны су-алтай болгон. Теленит эрмектин билдирер-билдирбес күрмелижи јок.

— Мен Кан-Оозы аймактан. Экинурдан.

— Сөөгөөр не?

— Сөөгим төөлөс.

— Бери канай келгенеер, бу јерге?

— 1970 јылда Алтайский јуртхозяйственный институтты божотком, онон иштеерге бери ийгендер. Көш-Агашта иштегем, онон Таркатыда. 1972 јылдан бери мында иштеп јадым.

— Слерди бери кем-кем уурдап, төөгө отургызала экелген болбой?

— Төө јогынан келбес неме бе? — деп, Лидия Андреевна каткырат. — Обөөним бу јердин кижизи. Белеков Эзен бу јердин кижизи. Белеков Эзен Карманович. Спорттын мастери. Школдо иштеп јат. Эки бала бар.

— Колхоз јанынан, иш јанынан нени айдарыгар?

— Бу колхоз азыйда сүрекеј сондогон колхоз болгон. Чек ле өрө чыгып болбос. Аймакта жаандар база ајару этпес. Башкараачылар солун јадар. Улустын аракы ичижи база коркышту болгон. Коштойында разведка. Магазин ачык. Колхозто магазинди бөктөп ийзе, Курайдан барып ичер. Бу ла эки деремненин ортозында эзирик улустын мантадыжын, кыймыражын не деп айдар! Ол ло јолдо јыгылгылап калар. Мынан улам јеткер, өлүм, бууныш, адыныш, өлтүриш. Эмди аракыны токтотконына баш болзын! Кандый амыр, кандый јакшы!

— Азыйдагызынан колхоз эмеш ондолгон бо?

— А кудай! Бу нени айдазаар! Ондолбой база. Чек ле неме болбой барадарда, бис, специалисттер, коммунисттер, партиянын райкомынан Пётр Јобүровичти бойыс сураганыс. Ол келгели, эмештен өрөлөп бардыс. Айла эмди јаны, јарамыкту ой

дө келер. Албаданьп ла јадьс. Пётр Јөбүрович керекти јакшы билер. Кичеенкей, кыракы, ак-чек кижн. Бойына колхозтон ол нени де албас. Азыйда башкараачылар андый эмес болгон дежет.

— Мал тударга бу кандый јер? Јарамыкту ба?

— Оок малга күч јер. Кар кезикте аттын үзенгизине једе берер. Онын учун уйларды тургуза азырап јадьс. Этенир уйларды. Эттин планын оныла бүдүрип турбай. Је јас эрте келер, јас келзе, өлөнн капшай чыгар јер.

— Одор јанынан кандый?

— Тапчы. Ого үзеери чала чөлдн, јаланды айланар улус. Азыйда тайгага чыгарын билбейтен. Эмдн билнп јат. Койлорды тайгаладып јадьс. Койчы, малчы улустын јилбүзн де тыныган. Јакшы иштеген кижн јакшы јал иштеп алар, алыжы арбынду болор деп, эмдн олор билнп јат. Малдын бескезинен, тоозынан, түгинен ончозы камаанду. Азыйда кандый болгон? Эчки ле көп болзын. Оны тараар, такызын садар, онын акказыла јадар. Эмдн ондый болбос. Личный хозяйстводо эчки тутпас эдер. Эчки — ол јеек не. Колхозчынын јүрүмн колхозтын өзүмнле, байлыгыла чике колбулу эдер керек. Јаныс ла бойынын малына иженип отурбазын. Бу ла бистнн озочыл койчы Матыев Сергей планга үзеери берген продукциязы учун 2060 салковой алган. Эмдн јашөскүрим де мал ижине барып јат. Азыйда барбайтан.

— Быјыл керектер кандый?

— Ой, та кандый ла болбогой! Эмдн тура кем-јок, јакшы. Јас та кандый болор, јай та кандый болор? Мал тойынар ба? Азырал болор бо? Азырал јеткнл болзо, мал семис болзо, ол не өлөр? Акыр, турлуга барар керек... — деп, Лндия Андреевна эп-јоксынып унчукты. — Эмдн эн ле чаксырылу ой ине.

— Турлуларга неле јүр јадаар?

— А не ле келижер. Машиналу, таг атту. Көп јанында таг атту.

— Кышкыда ба?

— Анчадала кышкыда. Турлуларга машиналар бар болор эмес. Трактор јүк арайдан чык јат.

— Соок эмес пе? — деп, Лндия Андреевнанын тонына көрднм.

— Атка минзе, јылу кийнм кийбей — деп, ветврач келнн каткырала, конторадан мендеп чыкты.

ЭЛЕС ЭТКЕН ЈҮРҮМДИ ЭЗЕП

*Ак сүмердин бажында
Алтын чечек өзүп жат.
Алтын туулу Алтайда
Ай жаркыны жарып жат.*

*Көк сүмердин бажында
Күмүш чечек өзүп жат.
Күмүш туулу Алтайда
Күн жаркыны жарып жат.*

Бу ла Чуйдын жолыла, жолды жакалай турган күнге, салкынга куугарып калган туралардын жаныла, жылына мундар тоолу машиналар өдүп жат. Озодо мынайда кошту төөлөр, абралар, атту улус өдөтөн. Ол өйлөрдө улус кажы ла журтка үделеп түжүп туратан. Эмди машиналар элес ле эдип калар. Жабызак, куу туралар боросымак көстөриле Чуйдын жолына көрүп турар. Улус кайдаар мендеп жат! Журттын ичинде эчкилер баскылап жүрер. А эбире төндөрдө бөлүк-бөлүк үүрлү койлор. Бу Курайда жаткан улустын малы. Магазиндердин жанында база улус көрүнбейт. Азыйда бери улусты аракынын илби-тармазы жууй тартып келетен. Азыйда бу журтка каа-жаа да келзен, магазиннин жанында аттар, мотоциклдер, машиналар, керек дезе тракторлор туратан. Каланы улус. Тал-табыш. Ондо-мында чогулыш. Желмер чачту, жес кара чырайлу күлүктөр. Эмди аракы жок. Улустын да чырайы, тыш бүдүми ару, чек. Көрөргө дө жакшы.

Турага кирип барзабыс, бир кыс отуры.

— Жаан кижиге үйде бе? — деп, Пётр Жобүрович сурады.

— Өткөр, өткөр, ол кыпта, көжөгөлөнүп алала, танкылап

жадыры.

Турага кирип барзан, кичинек кухня кып, сол жанында Жаан кып, жараштыра жуунадып салган, бүгүнгү өйдүн мебелин тургузып салган. Мында Жаан-Бычактын кызы жаткан болгодый. Он жанында кичинек кыпта танкынын чанкыр ыжы торт ло голуп калган эмтир. Теленит тере тонын, кулакту бөркин кийгенче темир орында карган кижиге кыйын жадып ийген

танкылап жадыры. Кулагы жетире укпас. Онын учун бистин келгенисти, табыжысты укпаган болгодый.

Бисти көрүп ийеле: «Көдөк!» — деди. Өндөс эдип, темир ордына такталанып, отуруп ийди. Куу-кара чырайлу, суркураган сур көстөрлү, каткак бүдүмдү кижиге эмтир. Бис жакшылаштыс. Карган кижиге бисти — «отураар» — деди. Толыкта турган озогы кайырчакка ла онын жанында отургышка колын уулады.

— Не? Оорыган ба? — деп, Пётр Жөбүрович отуруп сурады.

— Бажым оор жат — деп, Иванов соруулду канзазынын ыжын буркурадып ийеле, танкызын өчүрүп, канзазын туура салып айтты.

— А мынай танкылаза, баш канай оорыбас? — деп, Пётр Жөбүрович каткырат. — Бу колхозный движениенин ветераны Иванов Егор Семёнович деп кижиге болор. Чоло ады Жаан-Бычак. А бу кижиге Аржан Адаров — писатель. А мени билер болбойоор?

— Петя Кордоевти кем билбес. Мында ла майчытып жүгүрүп жүрөтөн эмей. Эненди де билерим, аданды да билерим. Энен кылык-жангы катуу, калжу кижиге болгон эди — деп, Егор Семёнович Жаан-Бычак айтты. — Төргинде кожо жаттыс. Жөбүр ол тушта жылкыда. Энен уйлар саап туратан. Бу 1938 жыл болгодый эди. Санаанга кирет пе?

— Эс-бос ло.

Бис бир эмеш отурала, жаан кыпка көчтис. Егор Семёновичтин кичүү кызы — Сара коммутатордо иштеп турган эмтир. Ондый жылгыр кыймыктуу, жалакай бүдүмдү кыс. Чүрчеде ле чай азып, картошко каарып ийди. Куучын өдүп ле жат. Кандый да улустын аттары адалат. «Үрбестин энези — Үүк — дежет. — Журунтай. Аленко-өбөөн. Ол Сабиндер саама байдын ач-үрези. Ол айла Саама эмес, Саба деп кижиге дежетен. Бу аймактын эмес. Төс Алтайдан көчүп келип, Чуйда жадып, энтере байыган».

— Ол Сабин Күүчүк фронттон жанды. Сынар колду. Чыйрагы. омогы сүрекей кижиге — деп, Егор Семёнович эске алынат. — Мен оны кайкап көрөтөм. Жүгүр ле келеле, сынар колыла машинанын бортынан иле соголо, кузовко чыгара калый берер.

— Слердин ады-жолгыгар не орус? Кресттү кижиге бе? — деп сурадым.

— Озодо кресттү улус болгоныс. Улдам Иван деп кижн болгон. Онон ло улам Ивановтор бол калбай. Эмди крест те жок, кудай да жок. Кресттү де болзо, кижн јаламаны-немени буулап турбай база. Аржан суузын ичкенде, Ак-сүмерин, Алтай јерин алкаганда.

— Канча јашту болдоор?

— Јетен үч јашту болдым. Јенил јүрген кижн эдим. Је, быјыл чала уйдап. Бу јерде, айла, эр улустын эн ле јааны мен болбойым? — деп, Егор Семёнович ойто ло канзазын камызып айтты.

— О-о, слер калапту кижн болгон эмейигер. Туку Ак-Турунын алдында јаткан, малдаган. Эмеени өзөккө түшпей, ондо ло божогон. Бу бойы туку эки јүс эчки тутты на — деп, Пётр Јөбүрович айдат.

— Је эки јүс болбоон ло эмей, јетен, сегизен болгон — деп, Иванов каткырат. - Мен јаштан ала иштеген не, уул, иштеген. Јолго кумак та тарткам, јалданып. Јер де салдалагам. Јылкы да кабыргам. Сенин аданла, Јөбүрле, кожо бир јыл јылкылап та ийдис. Онон јууга барды не. Финляндиянын јуузына. Онон јан келди. Бир эмеш јүреле, Јарманиянын јуу-чагына барды. Бу Чилчинов Чактык финдерле база јуулашты.

— Јуудан озо кайда јатканаар?

— А кайда јадар? Мында ла јатпай. Бу ла Јен-Туу деп јерде чыккам, өскөм — деп, Егор Семёнович канзазынын чанкыр ыжын бозого ажыра үрүп айтты. Је таңкынын чанкыр ыжы бозогоны ажарга меңдебей, бу полированный мебельдү кыштан ырабай, айланып турды. — Адамды 1935 јылда айдагылай берген. Контра дешкен. Онызы та не атазы болгон, оны улус ондоп турган эмес. Энем 1960 јылда божоп калды. Кийис айылда јатканыс. Кыштар соок болор, кар јаан түжер. «Ленин-Јол» деп колхоз болгон. Председатели Иван Акчин. 1941 јылда мени трудармияга алды. Военный заводто иштегем, 1949 јылда јанып келгем. 1952-54 јылдарда ийнектердин бригадири де болдым.

— Јамылу болгоноор бо?

— Эје, јамылу болгом. Ол өйлөрдө бу јаан јамылу эмей. Эмдиги улус јаанды јаанга бодобос, јамылуны јамылуга бодобос. Майт-муйт дейле, соорызын көргүзеле, база берер. Эје, јүрүм

андый туру. 1938 жылда айылду болгом. Он бир баладан эки бала артты. Уулым Улаганда, айыл-јуртту. Кызым мениле кожо. Эмди карыбаста карыдым, артабаста артадым. Бежен эки салковой пенсие ал јадым.

— Бу «Ленин-Јол» колхозты кемдер башкарды, кемдерле иштедигер. Айдып берзеер — деп, Пётр Јобёрович сурайт.

— Санаама неме кирбейт. Бу кижинин меези кургап туратан болбой? — деп, Јаан-Бычак Иванов бажын сыймайт. Сур, курч көстөри өчөмиктеле берди. — Ундыл калган. Айдар да неме јок. Бу Курайда Сергей Борисов председатель болды. Селсебеттин. Онон Николай Иванович Салков деп кижі. Кордоев Боктон база иштеди. Ол айла бичикчи кижі болгон. Кордоев бу ла төн бажында бистин айылга келип, аракыдап туратан. Оной турала, колмылтыгын јылыйткан. Не аайлу чаксыру, бедиреш болгон эди.

— Онон табылган ба?

— А табылбай. Колмылтык ол коркышту керек ине. Түрме. Ол ойлөрдө селсебеттин јааны колмылтыкту, бешадарлу јүрер туру.

— Адагар не кижі болгон? Аргалу-чакту ба?

— Неменин. Јокту эмей. Каан тушта туку черүге јүрген, тыловый иштерге. Оршого.

— А оны не айдаган?

— Та — деп айдала, Иванов колын јайды. — Билбезим. Ол тушта оны кем билетен эди? Байла, ўстинен төмөн јакылта келген. Мынча кижі түрмелезин деп. Ончо неме ол тушта планду эмей. Кижинин јүрүми де, өлөтөн салымы да. Је бу бир Сарыбаш Санаев деп кижі тилгерегинен улам барган. 1935 жыл. Коркышту јаан кар јааган. Көп мал өлгөн. Конторада јуун болгон. Боктон Кордоев айдыптыр: «Иштегер, нөкөрлөр, малды кичеегер, мөрөйлөшкөр» — деп. А Сарыбаш Санаев — чокол тилдү кижі, полдо кыйын јадала танкылап, полдын јырыгына шайт эттире түкүрип, айда салыптыр:

«Мен мөйөйдө туйушпазым, мен сойойында туйужайым». Мыны кем де ГПУ-га јетир ийген. Сарыбашты бежен сегис статьяла сурт эттир ийген. О-о, узун тил кара башты базар дегени чын. База катула өйлөр болгон. А эмди кандый јайым! Оозым ла бар дейле, оноор ло ўрдирлеп јүрер на.

— Слерди Жаан-Бычак деп не адаган?

— А мен жаштаң ала жаан бычакту жүрер кижн. Кынду бычакту. Керектү неме не. Тайга-ташка жүрген, мал кабырган кижиге. А улус мынан эмес. Жаан-Бычак деп адап салды.

Егор Семёнович байа темир орында кыйын жадарда, онын үстінде стенедө жаан кынду бычак ла өрүлү камчы илип салган турганын көргөм. Эмди андый бычак улуста жок.

Теленит тоны телтейип,
Терин арлайт Жаан-Бычак.
Ару кабак танкынын
Ыжы жайылат, ой калак.

Озогозын ойгозып,
Отуры мында өрөкөн.
Өткөн онын жүрүмин
Өй лө бу жер көргөн...

Ак чаазында тоолу сөс—
Иштеген, иштеген, иштеген.
Кайкалду жараш жүрүмге
Качан бир айса иженген?

Колхозтын ижи күч дейле,
Комудап кайдаар базатан?
Аштаза да Алтайын
Таштап кайдаар баратан?

Жер кыралап, жылкылап,
Иштеп, шыралап карыган.
Ак-жарыкта не жүрүм?
Аайлап, кем сананган.

Айса алтын жүректү
Кижн жүрген, кем билер!
Салым жүрүмдн сананза,
Саң башка күүн келер.

Jaан-Бычак деп чололу
Кижиге жүрген ол дежер.
Јединбеген онын амаду
Келер үйеге келижер.

Иванов тын танкылайт,
Ыш айланып, уча берт.
Јүрүм бу ла ыш чылап,
Јылый калар, кем билет?

БИЧИК БИЛЕРИ КӨСТҮ

*Балкаш јерге бастырган
Башмак өдүк шылтузы.
Башка тилге үреткен
Партишколдын шылтузы.*

*Сооргокко бастырган
Сопок өдүк шылтузы.
Солун тилге үреткен
Совпартишкол шылтузы.*

(20-30 жылдар кожоны)

12 март 1987 жыл. Аяс, соок күн. Јол јанында — Курай. Ол
ло куу туралар, ак кырлар. Бис Пётр Јөбүровичле кожо Јаан-
Бычактын айылынан чыгыла, деремнени төмөн бастыбыс.
Деремненин эн учында крестовый тура туруп јат.

— Раиса Салатовнанын туразы. Менин үредүчим — деп,
Кордоев айтты. — Ого кирип ийели.

Туранын јанына базып барзабыс, буды чолтык, јоон јелбер
ийт күнкүлдеде үрүп чыкты.

Турада бир јиит келин отуры.

— Јаан улус анда. Јайгы кухняда — деди.

«Јайгы кухня» дегени тыт агаштан туткан элкем тура
эмтир. Јелбер ийт бистин јолысты кууй алып, күнкүлдеде үрүп,
ол турага јединип, кизирт эдип, кынјылап салды. Турага кирип
барзабыс, эчкилер тарап турган улус эмтир. Орто јаштан ажып

калган, эместен обору жоноп жүргөн үй кижиге эчкини полго жыгып алала, багыртып туруп, тарап отурды. Эчки таакызын берер күүни жок, та өңзүрө болуп турган, же көстөри кажандап «бе-е-а!» деп багырып ийет. Үй кижиге шылбайта тарап койгон сартак сагалдуу эчкизин божодуп ийди.

— Жакшылар ба, Раиса Салатовна!

— О, кудай, бу солун улус кайдан келген? Жакшылар! — деп, Раиса Салатовна өрө туруп, талымсырап калган тизелерин ныкып айтты. — Жо-о, будымай. Сарсу-сап хондрос-мондрос. Же, турага кирзеер.

— А ижеер божоп калды ба?

— Иш кайда барар ол? Онон до эдип салбай. Эчки-жангыс эчки бар, оларды ла тарап турбай база. Онын таакызына ла болуп.

Онон турага кирип келеле, Раиса Салатовна капшай ла чай асты, бисти столго кычырды. Тегерик кара көстү, кыскачак түс тумчукту кижиге. Чырайы эрү, ачык-жарык. Кокырчы, куучынчы кижиге болгодый. Үни омок. Табыжы жаан, үни жардак. Мынайда Майма ичинин, Чойдын улузы куучындап жат.

— Эйе, мен Чой аймактын кижизиге. Сөөгим комдош. Бери келгеним удап калды. Төртөн үч жылдан бери мында жадым. Школго иштегем. Эмди пенсияда — деп, Раиса Салатовна айдат.

— Раиса Салатовна жаш тушта сүрөкей жараш кижиге болгон. Бис оны кайкап көрүп, урокты да ундып салатаныс — деп, Пётр Жөбүрович каткырат.

— 1943 жылда сегис класс божотком. Аймактарда үредүчилер жок. Эр улус ончозы фронтто. Бисти, сегис класс божоткон кыстарды, капшай ла үредүчилердин эки айлык курсына үределе, бастыра областька ийди. Бис он алты, он жети жашту кыстар: Клавдия Чунжекова, Александра Черепанова, Санжанакоева Екатерина, Чичканова Наталия.

— Ол тушта бери канайып келдеер? Машинада ба?

— Кудай-ай, машина кайдан келет. Жою баскан, төөгө дө минген. Кош тарткан улусла кожо. Ондойго келгенис, онон ары та канай барар? Школдын завалинкасында жарым ай отурдыс. Баш бол! Онон машина учурап, Ийинге жедип алганыс. Анан ары ла базыш болгон. Мынай шыралап барадарыста, төөлөрине кулур коштогон казахтар туштаган. Биске келип, теңкейишкен

төөлөрдин үстине отургызып алды. Бар жадыс. Бирде төөлөргө отуруп, бирде жойу базып, эки конып, Чибитке жеттис. Онон үч конып Көш-Агашка келген. Кайда конор? Гостиница да жок, улус та билбес. Аптеканын эжигине чогула жадып, конып алганыс. Жай да болзо, соок. Же арыган, чылаган улус шык-шак уйуктап калбай база. Түнде теңери кандый да ак чанкыр, жылдыстар да өскө неме ошкош. Өлөннин де жыды башка.

Таң жарып ла келерде, соок жыбар-салкыннан ойгоно чарчап, райОНО бедиреп бардыс. Бисти эмди та кайдаар ийер? Жүрексиреп турганысты не деп айдар.

— А бу кижини кайдан тапканаар? Слердин кыс фамилиягар Кардаева болгон эмес пе? — деп, Пётр Жөбүрович сурады. — Бу кижита кайдан келген, санаама кирбейт.

Александр Иванович күлүмзиренди, нени де айтпады.

— А кайдан келер? Бойым ла барып таап алдым. Ол тушта эр улус бар эмес, озор суруда болгон до. Бойым ла жеримнин кижизи. Шор сөөктү кижити. 1947 жылда айылду болгонус. Разведкада иштеп жат. Бульдозерист. Онон ло бери мен Кудачина эмейим.

Александр Иванович Кудачин, айылдын ээзи кижити. кара каткак чырайлу, койу кара чачту кижити. Неме айтпайт. Таңкылайт. Жаңыс ла каа-жаада күлүмзиренип салат.

— РайОНО-го барарыста, нөкөрлөримди аймактын школдоры сайын ийди. Меге Курай келишти. Тарадайга отуруп алала, Чуйдын жолыла ойто кайра жорткон. Купайга бир конып, једип келдим. Кижити јаш тушта база чыдамкай ла болуп јат! Ол тарадайдын чарчалып, тоңдолып кел јатканын не деп айдар... Ол тушта бу Курай кичинееш деремне, тоолу ла туралар. Мен Гучев деп кижинин айлында квартиралап јаттым. Школдо иштеп баштадым. Баштамы класстарды үреттим. О-ой, кандый күч жылдар болгон, кандый уур өйлөр. Јуу-чак, өлүм, торо-шыра. Бу совет кижити база бек ле. Өлүм јок.

Раиса Салатовна ары-бери базат, айылынын ичин башкарат. Бир бе айса эки бе јашту јеен балазын эркеледет. Седен городской кийимдү келин экинчи јаан кыпка кирип, телевизор көрө берди. Бу та келди, та кызы.

— Слерле кожо мында кемдер иштеди?

— Олордын көбизи божоды. Мениле кожо Мария Ильинична Чаганакова, Степанида Семёновна Мандаева иштеди. Эмди үренчиктерим бойымла кожо карып калды. Бу Курайдын балдарын мен үретпей, кем үреткен эди база. Петя Кордоевти база мен үреттим. Айса бир кезек үренчиктерим менен үч, төрт лө жаш кичинек болгон болор. Айса жажыт?.. Балдар школго келбес. Кийер кийим де жок, ичер курсак та жок. Онон ло улам үч-төрт лө класс божодоло, колхозко иштеп жүргүлей беретен.

— Ол тушта качыларга казна паёк бер туратан эмес беди? — деп, Пётр Жөбүрович айагын туура жылдырып, жаан тынды. — Тойдым. «Спасибо». Бу чай ичишке чек ичим жарыл барады. Жаңыла ла Жаан-Бычактын айлында чайлаганыс.

— Кандый да күч болзо, государство үредүчилерди ундыбаган — деп, Раиса Салатовна жаан кара көстөри жылу карыкчалла толуп, үшкүрди. — Айына тогус килограмм кулур берер. Онон база бор-ботко неме берер. Колхозчы улуска көрө, баш бол, бис онду жатпай. Олорго неме бер турган эмес. Жок. Бистин улус база бек ле. Мен 1976 жылга жетире баштамы класстардын балдарын үреттим. Бежен беш жаштуда пенсиеге чыктым.

— Өзөк жер, өскөн-чыккан Алтай кайра тартпайт па? — деп сурадым.

— Баштан ашкан өлөндү, балтырганду жер.

— Бу жерге үренип калдыс. Мында жадып, алты бала азырадыс. Эң ле кичинек уулчагыс черүде. Жаан уулыс геологоразведкада, дробилкада иштеп жат. Жүрүм мынай ла өдүп калды. Курайдын чөлинде.

Кандый куучынчы, жалакай кижиде санандым. Көөркий эмди де иштеп жат. Ол эчкилерди не азыраар? Малды? База балдарына ла болуп. Бистин алтай улус балдарына ойинен өткүрө кару. Балдарын чыдадар, онон балдарынын балдарын чыдадар. Калганчызын олорго берер.

Бис база бир эмеш куучындажып отурала, өрө туруп, жакшылажып, үйден чыктыбыс.

— Жакшы болзын, кирип жүригер — деп, Раиса Салатовна эжикке чыгара үйдежип айтты.

Бу эжикти ойто кайра ачарым ба? Жүрүмде кандый көп эжиктер, кандый солун, кайкамчылу улустар! Же олорды

ончозын ачып, ологго ончозына јолугып болбозың! Көксиме
мындай јолдыктар түүлип келди.

Карындаш туттурып үреткен
Качынын колы — алтын кол.
Кайкамчылу бийик жүрүмге
Качы баштаган јарык јол!

Көк жылдыска једерге
Көзис јарыткан ойгоры.
Акты, караны билзин деп,
Айладып айткан санаазы.

Жүрүмнинг улу јажыдын
Билзин деген күүни чын.
Билгирдин бийик боочызын
Јензин деген күүни чын.

Кичинек агаш школдо
Керосин лампа јарыган,
Кижинин учурлу жүрүми
Айса мынан башталган.

Койчык-тейчик буквалар
Баштап ла баскан истердий.
Бурулчык ары јанында
Өскө жүрүмди сескендий.

Јаркынду јаан телекейге
Јолыбыс мында ачылган.
Ўредүчинин алтын сөс
Јүрегисти јарыткан.

Ол сөс эмди де тирүү, ол бисти ичкери апарып јат, калганчы
чертүге јетире.

БИЧИК БИЛЕРИ — ТҮШ, БИЧИК БИЛБЕЗИ — ТҮН

*Јаш агашты жакалай
Мал одоры боло берт.
Совет јаннын ойинде
Бистин јыргал боло берт.*

*Мөш агашты жакалай
Мал одоры боло берт.
Кайран совет ойинде
Бистин јыргал боло берт.*

(Албатынын кожонгы)

15 март 1987 жыл. Эртең тура аяс, теңери чап-чанкыр турган. Кар да терлеп кайылып, јолдын ойдыктарында суулар түүле берген. Мен колхозтын төс јуртынан Чуйдын јолынын јанында чөйиле јаткан Курай јурт јаар бастым. Бу эки деремненин ортозы бир беристеден ашпас болор. Је кенейте күннин аайы кубулып, соок ло экпиндү салкын соқты. Ак-Турунын ак мөңкүлеринин ары јанынан кара булуттар кайнажып чыкты. Јарма карлу салкын келди. Магазиннин јанында јети бе, айса сегис пе јашту уулчак адына калашту таарын артып болбой шыралайт. Мен онын таарын адына артып, бек канјалап бердим. Бойын адына миндирип ийдим.

— Мындый соокто кайда бараткан? — дедим. — Кийимин база соок турбай.

— Турлу барадым — деди. — Энем-адам койдо. Калаш керек. Сакмандар.

Ол јенинин учыла тумчугын арчый согуп, адын шыйт эттире камчылап, кичинек буттарыла адынын көксине эрчимдү тапчылап, јарма карла шуурып турган боромтык салкында јылыыйп калды.

Сен кем, уулчак? Сенен кандый кижии өзөр? Јер-Алтайын сүүген эр бе? Айса эш-неме керектебес калју јүректү кижии бе? Је сего мен јакшы салым күүнзеп турум, көөркий! Сего эмди тура бу Курайдын чөлинен, эбуре турган көк-чанкыр туу-тайгалардан,

эне-аданнын турлузынан кару јер јок болор. Чыдап келеле, төрөл јеринди таштап барзан, эригерин, јаныксаарын.

Јаш кижинин јүреги, күүн-санаазы качан да болзо, јымжак, јалакай ла ару.

Магазиннен чыгып келген бир үй кижиден сурадым:

— Степанида Семёновна Мандаеванын айлы кайда?

Ол салкыннын күүзи өткүре шан-ман үнденди.

- Ол туку крестовый туранын ары јанында болчок тура.

Тыштын агарта череттеп салган...

Кече Пётр Јобүрович Кордоев айткан:

— Ой, бу бис эн јаан јашту үредүчини, Степанида Семёновна Мандаевнаны, канайып ундып салганыс?

Эмди мен экпиндү салкынга удур анилип, јүзүмди алаканымла ыжыктай тудуп, ол өрөкөннин айлы јаар базып бараттым.

Туку јуудан озо туткан кичинек тура. Кирип барзам, бу эки кып тура эмтир. Баштапкы кыпта кичинек кухня, экинчизи эмеш элбек. Кара чырайлу, кырлак тумчукту, тегерик курч көстөрлү эмеген удур суракту көрди.

— «Јакшылар ба?» — дезем, «Јакшылар!» — деп, јардак үнденди.

— Өрө өдүгер!

Кып сүрекей кичинек: кайдаар ичкери өдөтөн? Бир алтам эделе, алаатый бердим. Эмеген меге тумбочканын јанына табурет жылдырып берди. Мен тонымды уштып, эжиктин јанына илип койоло, айттым.

— Мен, Степанида Семёновна, Аржан Адаров деп киж болорым. Курайдын историязын бичип тургам. Слер меге озогызын ойгортып, эскидеезин элтертип беригер.

— Абу мен карып-чирип, аймап калган киж нени айдатам? — деп, Степанида Семёновна каткырды. — Мени ончозы ундып салган дезем!

Эрмеги јарт, чокум. Бу Иван Петрович Кочеевке кандый түней киж? Ол ло ок тумчук, ол ло ок көс, ол ло ок кара чырай, ол ло ок каткак, сырsak бүдүм. Степанида Семёновна меге одоштой отурып алды.

— Слер Иван Петрович Кочеевке карындаш кижиге бе? — деп сурадым. — Ол менин жаан жашту нөкөрүм.

— А менин кыс фамилиям Кочеева эмей! Бис агалу-ийнилүниң балдары. Карындаштар. Ол Пётрдын уулы, мен Семённын кызы.

Тышкары карлу салкын сыгырып, турачактын кичинек көзнөктөрине типилдеде согуп турды. А туранын ичи ару, жылу, ыжык ла жуунак. Төринде кыпта жараштыра жуунадып салган орын, күскү, диван. Стенедө фотографиялар. «Куш буттарлу турачак, куулгазынду карганак» — деп сананып калдым.

— Айдарда, слер байат јеринин кижизи бе?

— Ада-өбөкөм ол јерден туру. Мен бойым Көш-Агашта чыккам.

— Көш-Агашта?

— Эйе, Көш-Агашта. 1912 жылда... Адам 1911 жылда көчүп келген.

— А бу бери не келген кижиге?

— Эт јиирге келди не! — деп, Степанида Семёновна каткырды. — Оны база кем айдады деп? Балдары көп неме азыранып ла жүрген не. Ол тушта мында мал көп, эт көп болгон туру.

— Кайкамчыл — дедим. Өзөк јердин улузы.

— Адамнын сөөги мерет, энемнин — меркит. Ас-мас бичик билер улус. Ол тушта анда серкпе болгон. Бис анда эки ле жыл јатканыс. 1913 жылда ойто төмөндөп көчкөнис. Онон Кызыл-Одыр деп јерде јатканыс. Бу Чуй ичинде, Бичиктү-Боом дейтен јердин јанында. Адам эки атту, јемжиктеп турар. Балдары кө-өп! Он төрт бала. Көчкөнисте, бор-ботконы абрага салар, жаан балдар кичинектерин жүктенип алар, абранын кийнинен чубажып ла ийер. Сыгандар чылап, көч жүртенис. Кызыл-Одырда бир, эки жыл јадала, ойто Мыйтуга көчтис, төрөл јериске. Анда серкпенин школы бар. Је јолдын ичинде јадарга јарабас, косколон ой, түймеен. Актары келзе, тоноор, кызылдары келзе, тоноор. Ол тушта онду, аайлу-башту јан бар эмес. Амыр јок. Адам бу чактан качып, туура јерге, Куйуска көчти, Кадын ичинде андый өзөк бар. Ондо бир кача берген кижинин туразында јатканыс. Бу 1918 жыл болгон. 1924 жылда

менин адам, эмди Семён Иваныч деп кижиде деп туру, ойто Мыйтуга көчүп келди. Ондо ло шыралай-боролой жатканыс. Бир кичинек жер бар, аш салза онызы чыкпас, онын учун адабыс төгөт эдер, сангыс кайылтар. Онызыларын апарып, чөлдө жаткан орустарга садар, кулур-салыр алар.

Степанида Семёновна куучындайт ла. А тышкары салкын күүлөп, кичинек болчок тураны учура берерге албаданат. Же турачак кату ташту жерде бек туруп жат. Онын ичинде ыжык ла жылу. Чаңкырсымак-ак эттире черетеп салган стенедө рамдап салган фотожуруктардан жиит, жараш улус ыраак ла кайкамчылу таладан кандый да сүүнчилү ле эрикчелдү көргүлөп тургулайт.

— Мыйтуда школ болгон. Мен 1924 жылда баштапкы класска бардым. Үредүгө жылбиркек кижиде болгом. Же төрт класска божодорымда, энем оной ары үредүгө ийбеди. «Иштен — деди, — аргалу улустын балдарын тут. Нянька бол. Кийимин тап, курсагын азыран». Онойуп та айдары жолду. Камык балдарды канайып азырайтан эди! Же мен «нянька» болорынан жаза мойноп ийгем. Жаан акамнын, Афанасийдин, балдары анан ары үренгилеп жүргилей берген. 1930 жылда олар педучилищеге кирдилер, а мен Көш-Агаш баргам. Ол тушта Афанасий акам Улаганда иштеген.

— Яныскан барганаар ба?

— Кайдан! Эжемле эмей. Анфисала кожо. Ол Казахский деп жерде школда казанчы-повар болуп иштеп турган. Мен ол тушта он сегис жашту кыс.

— Слер жаш тушта жараш кижиде болгон болбойоор? Ол Иван Петрович ошкош?

— Жаш тушта кажы ла кижиде жараш болбой база! — деп, Степанида Семёновна каткырды. — Эмди карчыйа-чорчыйа карып калган не. А бу жерди, Курайды, Чуйдын чөлдөрүн, мен ол тушта кайкап көргөм. Баш ла бол! Агаш-ташту Алтай кайда? Куба чөл, кумаку салкын. Ээн, алан-ачык. Ол Көжө-Агашты ол тушта көрзөн — балкаштан туткан болчок туралар, тоозын, салкын. Эбиреде элес эдер агаш жок. Чуйга көрө, бу Курай жараш жер не.

— Көш-Агашта кайда иштедеер?

— Эјем Казахскийге жүре берген. Мени Көш-Агашта артыр салган. Адамнын эјезинин айлына. Нени эдер? Кайда иштеер? Специальныс бар эмес. Јас жаңы ла келген. Эјемнин таныштарынын болужыла, Кожсиндикат деп немеге иштеерге кирдим. Кыжыла јуулган, туку Монголдон экелген терелерди ылгаар керек, аткарар керек. Бир јаан јашту кижии мени тере сортировать эдерине капшай үредип ийди. Мен ол тушта шыраңкай, капшуун кызычак болгом. Айына иштеп алар јалым јетен салкой болды. Бу не аайлу акча! Чистый сукнонын бир метринин баазы 60 акча болуп турганда. Бодозон! Је күс келген, тере сортировать эдер иш божогон. Мынызы сезонный иш болгон не. Кайда барар? Нени эдер? Мынайып турганчам, Казахскийден качылар келди.

«Школдо уборщица болуп иштеерин бе? — дешти. — Мен јөп лө дедим. Заявление бичи, АЙМ-оного бардым. «Кем бичиди?» — дежет. «Бойым ла чийдим» — дедим.

— Сен, бичикчи кижии, уборщицага не баратаң? Мында јарым айдын курсы ачыл јат. Ликвидаторлор белетеп јадыс. Ондо үрен. Бичик билбес улусты бичикке үредерин.

Мен мойноп ийдим. Меге эртенге јетире санан дешти. Эјем мыны угала, айтты:

— Бу сен канай турун? Үренип албай! Техничканын ижи — ол уур иш. Андый иш база кайда барат деп?

Эртезинде ойто ло АЙМ-оного бардым.

— Сананып алдын ба?

— Эје, санангам. Је мен түней ле уборщица болорым.

— Уборщицаны бис таап алганыс.

— Канайдар? Барар јер јок. Иш јок канай жүрер? Не болзо, ол болзын деп санандым.

— Иштеп көргөй — дедим. — Бичик билбес кижии улусты канай үредетен?

— Кол до саларга үретсен болор — дешти. Ол тушта бичикчи кижии бар эмес.

1931 јыл. Орой күс. Соок. Салкын. Чуйдын чөли боро тоозын ла јадар.

— Бельгибашта колхозко бар. Ликвидатор болуп иштеерин. Бичик билбестерди бичикке үредерин. Јаан јашту улусты.

Ончозын. Јүс те јаштузын. Совет јаннын алдында турган баштапкы задача — бичик билбес болорын јоголторы.

Агаш чамаданды абрага салган ла, Чуйды төмөн барган ла. Ол тушта кижн јаш. От-калап. Оорыбас та, соокко до өтпөс. Кыжыла Белгибашта иштедим, айылдар сайын јүгүрдим. Кезик улус јилбиркек, үренерге, билерге турар. Кезиги кедер: «Кайдар мыны?» — дежер. — Бичикчи болзом, бий болорым ба?»

— И-та-тай! Ұренип алып! Мен карган, аймап калгам.

— Ары кедери эт! Бичик көрзөм, көзим оорыыр.

— Ада-энем де бичик билбей јүрди ле. Мен де јүрерим!

— Совет јаннын јакарузы болор. Мойножорго јарабас.

— Је ондый болзо, канайдар?

Ұренгилеп јат. Онон јилбиркей берер.

Март айда выпуск болор. Бир канча улус көнү кычырын турар. Ады-јолын бичип турар. Мени мактагылап јат. Бу табыш районго база јеткен. Онон өрөртинен бичик келди: Ойрот-Турада үредүчилердин курсы ачылып јат, ого барзын, үрензин. Мен түк коштогон машинанын үстине чыгып ла алдым. Чуйды төмөн учуртып ла ийдим.

Ойрот-Тура. Туралардын көбүзин! Ұч-төрт тө јаташ туралар бар. Улус та көп. Јаңыс ла балкаш деп неме коркыш. Төрт айга үренген. Төрт класс божоткон, бежинчи класска көчкөн. Ұредүни божодоло, Көш-Агашка келдим. Мени интернатта воспитатель болуп иштезин дешти. Је 1932 јылда аймактын јурттарында школдор ачылып баштаган. Мени айМОНО Курайдын школына ийди. Онон ло бери мен мында. Мында ла јүрүмим өдүп калды.

— Мыйту—алтайар санаагарга кирбейт пе?

— А не кирер ол? Мен Чуйда чыккам да, мында бастыра јүрүмим өткөн дө.

— Ол тушта Курайда деремне болгон бо?

— Тоолу ла туралар. Мен школдын квартиразында јаткам. Бу тураны акам Леонтий 1938 јылда туткан.

— Улус ас, ээн јер. Эрикчел болгон болбой?

— Улус кайда барар? Јаш улус? Јаркынду үйе? Комсомолдор? Мен 1933 јылда комсомолго киргем. Ойындар да болгон, јуундар

да болгон. О-о, не ле болгон. Бистин тойыбыс та комсомол той болгон. Аракы-чеген, куда-кубуй жогынан.

— Өбөөнөр не кижиге болгон? Кажы жерден?

— Өбөөним майман сөөктү кижиге. Ондой аймактан Жодро деп жерден. Владимир Семёнович Мандаев деп кижиге. 1935 жылда черүге барган. Жети класс үредүлү. 1937 жылда черүден жанып келеле, садучынын үредүзин божоткон. Онон мында садунын ижинде иштеди. 1941 жылда июль айдын 23 күнинде жууга атанган. 1943 жылда 2 августта Орловский областта Дмитриев райондо Красновский деп деремнеде жуу-согушта өлгөн. Сөөгиге анда. Похоронка алгам. Балдарымды бойум ла чыдаттым. Адам, энем мениле кожо жаткан. Адам 1956 жылда 95 жаштуда божогон. Он төрт карындаш болгоныс, эмди жаңыс мен арттым. Ончозы өлгөн. Бир канказы жууда-чакта, арткандары оору-жоболдон.

Степанида Семёновна төмөн көрүп, санана берди.

— Жүрүм өдүп калды. Озогызын чек ундып салдым. Эмди мен жетен беш жашту кижиге. Школдо до иштегенимнен бери удап калган. Баштапкы класстын балдарын үреткем. Бежен жылдардын кийнинде үредүчинин ижинен жүре бергем. Бийик үредүлү улус келген. Же көп балдар үреткем. Үренчиктеримнин бир канказы жууда өлгөн, арткандары мени ээчий карыгылап калган.

— Слер, өскө жердин кижизиге, бу жердин улузыла жараштаар ба?

— А жарашпай кайда баратан эдиге? Жакшы улус. Же азыйда сүрекей карануй болгон. Чек озогы жандарын салбас. Бу перепись деп неме болзо, торт ло чак. Адын айтпас. Фамилиязын айтпас. Кайындарынын, өбөгөнинин адын адабас. Кайындап турар. Малынын тоозын база айтпас.

— Слерде кайралдар бар ба?

— Жок. Меге база кем кайрал берет. Эки-жаңыс медаль бар.

— Медаль — ол жаан кайрал, Степанида Семёновна.

Степанида Семёновна экинчи кыптан кандый да коробка экелди. Ондо пенсионный книжка. Медальдар. Удостоверениелер жаткан эмтир. Мында «За доблестный труд в годы Великой Отечественной войны 1941-1945» ле «40 лет Победы в Великой Отечественной войне» деп медальдар жадыры.

— Бежен беш салковой пенсие ал јадым. Балдарым база болужып јат деп, Степанида Семёновна куучындайт. — Школдын кийнинде јети јыл геологоразведкада иштегем. Онон Курай јурт Советтин качызы болуп иштедим. Пенсиеге бу иштен бардым. Мен та тирү, та өл калгам, озор билер бе?

— Улус слерди ундыбаган, Степанида Семёновна. Слер керегинде јангы ла быйанду, јакшы сөс айдып јат. Байа ла слерди Пётр Јобүрович Кордоев эске алынып отурган.

— Петя Кордоев пе? Андый кедер кылыкту, чулмус уулчак болгон — деп, карган үредүчи каткырат. — Чимиригин арчыбас. Куда-ай, оок балдар карып калган да. Мен бу јердин кижизи бе?

Јуукта ла јангы тенери карануйлап, салкын күүлеп, јашкан јарма карла шуурып турган. Чек ле кыштын күни. Эмди күн калт эттире тийип, тенери көгөлтирим чанкырайа аруталып, Ак-Турунын мөнкүлери јалтыража берди.

Одузынчы јылдарда
От-калапту комсомол
Карануй јерлик талада
Јарык оттый күйген ол!

Јүрүм кату болзо до,
Јүрегин омок, јарык бол.
Историяда бичилген
Изи элбек јангы јол!

Колын салып үренген
Колхозчы база ырысту.
Онын учун кайда ла
Бичинетен кереестү.

Агашта, ташта, кайда ла
Акту колын салатан.
«Ак-јарыкка адым арт» —
Көөркий, байла, сананган.

«Август ай. Төртөн жыл.
Алмадаков Михаил.
Өлөн эткен өзөк бу,
Өскөн үйе, мыны бил».

Айылдарды эбирип,
Алтай кыс жүретен.
Букваларды көргүзип,
Бичикке ол үреткен.

Бичик билбес болорын
Жоголтотон ой деген.
Келер ойди мендедип,
Жүрүмин берген, иштеген.

Эмди эски турада
Карган өрөкөн отурат.
Өткөн ыраак өйлөрдин
Үни алыс угулат.

Курайдын чөлинде, тыштын агарта черетеп салган кичинек
болчок туразында, өрөкөн журтап жат. Өйлөр өдөт, салкындар
согот, карган кижин бу кичинек көзнөктөрдөн ойдин чырайына
көрүп, онын үнин тындап отурат.

ЭЗЕН ЈҮРҮГЕР, УЛУСТАР

*Јашкан кары јаагажын,
Кайылбай калбас Алтайыс.
Јажарган чечек өскөжин,
Капшай онбос Алтайыс.*

*Көбүк кары јаагажын,
Узак јатпас Алтайыс.
Көгөрип өлөн өскөндө,
Түрген онбос Алтайыс.*

(Албатынын кожоңы)

Былтыр, 1986 жылда ноябрь айда кышкыда, мен колхозтын парткомынын качызы Даулетмет Кусуманович Кусумановло койчылардын турлуларына барганыс. Оргутыт деп јерде жүргенис. Ол керегинде мен бу ла бичикте бичигем. Сүрекей бийик ле кайкамчылу јер. Бисле кожо Толоева Евдокия Токтомысовна жүрген. Курайда медицин-акушер пунктын заведующийи. Ол мында јирме жыл иштеп јат. Бийик эмес сынду, ачык-јарык чырайлу келин. Төп лө јалакай. Оны койчылар, малчылар сүрекей јылу уткып турдылар. Бистин доктор дежет. Евдокия Токтомысовна олорды көп жылдарга билер. Кем неден оору, кандый эм керек. Неден чеберленер, качан больницага, курортко барар. Олордын ооруларынын историялары бу эмчи келиннин санаазына, јүрегине бичилип калган болор.

— Је, кандый жүреер? Ол ло оору ба? Боорогызынан кандый?

— Малчы кижии кай соокко өтпөс?

— Јылу кийингер. Больницага саларыс.

— Давление бе?

— Тумчуктан кан аккан.

— Слерде туку качаннан бери гипертония... Јакшы эмдер экелгем. Ичкер, сүре ле ичип туругар. Курортко бар келер керек. Профкомдо айдарым.

— Тизем чек энгилбес. Сарсу.

— Менде бел јок.

— Көстин эми бар ба?

— Очки алгар. Бооро көстин докторы көрди не? Бичиги кайда?

— Та мында ла эди...

— Меге бергер. Районго барсам, экелерим.

— Шалудыгым оор јат.

— Слерде туку качан гастрит. Горно-Алтайск барар керек.

Операция эдер... Чек болбой јадаар. А оору удап јат.

— Өкпөм оор јат. Терлеген, оноң кей соккон болгодый.

Улус ого оору-сызын јажырбай айдып јат. А не јажырар? Јаштан ала үренип калган. Токтомыстың балазы Дуся. Көөркий качан да болзо, једип ле келген турар. Јут та бол, кар, соок то бол. Атту да јүрер, јойу да јүрер. Мотоцикл да минип алган једер. Войынын кижизи. Койчы-малчы улуска эн јуук, эн болушту кижи. Койчынын кичинек, болчок туразы. Ұй улус бойынын аңылу оорузын араай јажытту айдып јат. Је Евдокия Токтомысовна олорды сөс тө јогынан ондоп ийет ошкош.

— Эйе, андый. Ол эмди ичкер. Слерге керектү немелерди мен экелгем. Кичеенгер.

Доктор улустың су-кадыгын көрүп, шиндеп јат. Парторг партиянын политиказын јартайт. Плакаттар илет. Мал кандый турган деп сонуркайт. Мен дезе бу улустың јүрүмин, санаа-күўинин билип аларга амадап јүредим. Бистин улус кандый бек, чыдамкай улус. Кандый уур айалгада иштеп јадылар! Мындый бийикте, корон соокто, карда, јутта. Јаан городтын кижизин бери экелеле, мында јат, нени де этпе, јатканын учун јаан јал төлөөрис дезе, јаза мойноп ийер, јатпазым деп айдар, мун да салковойын керек јок деп айдар.

Үренген јер, үренген јүрүм. Алтайына, онын ару, агару јерине кару болгоны ончо уурларды өдөргө ийде берип јат.

Кайран Алтайыс дежер.

Артык сөс јок.

Бис ол күн Оргутыттын бийиктериле јүрүп, энирде јанып келгенис. Туку төмөн, Курайдын чөлинде, чаңкырсымак карануйда деремненин отторы суркуражып күйе берген. Карануй көк тенериде јылдыстар база мөлтүрежип, кыскачак алтын кирбиктери көрүнип келген. Чуйдын јолын керий Курай јурт чөйүлип калган јаткан. Оноң бир беристе ыраакта,

чибилерлү аралдын јанында, экинчи Курай, озогы ады Кам-Тыт, бүгүңги ады Кызыл-Таш деп јурт. Толоева Евдокия Токтомысовнанын туразы. Конторадан ыраак јок. Эки кып јаан тура. Кирип барзам, Толоева үйде эмтир. Туранын ичи жарык, јылу, ару. Турада көп оок балдар, ойногылап јат. Торт ло детсад деп сананып калдым. Евдокия Токтомысовна јылу күлүмзиренип, ичкери өдүп, отурыгар ла деди. Капшай ла чай урат. Столго аш салат. Јангы ла чайлагам, ажангам дезе болбос. Бу јердин улузы сүрекей күндүзеек улус. Казан ичирбей, качан да чыгарбас. Кандый да карганы, арга-чагы јогы чайын урар ла.

— Је, Евдокия Токтомысовна, — дедим, — бойоор керегинде куучындап берзеер. Колхозко слер туура-туш кижии эмезеер не. Онын историязында слердин изигер база артар учурлу.

Евдокия каткырат:

— А бу мен нени айдатам? Андый ла ат-нерелү неме эткен эмезим...

— Айдып беригер, угайын. Айса болзо, слер чын ла герой? Келин колын јангыды.

— Мен бу ла јердин кижизи. 1948 јылда чыккам. Сөөгим јети-тас. 1963 јылда сегис класс божотком. 1963-1967 јылдарда Горно-Алтайскта медицин училищеде үренгем. Онон орто медицин ишчининг специальнозын алып чыктым. Фельдшер. Үредүнин кийнинде төрөл колхозыма келгем. 1967 јылдан бери мында иштеп јадым. Онон бери 20 јыл болды...

Бу чек јаш чырайлу, эптү, жараш кеберлү келин јирме јыл иштеп салган. Ветеран!

— Келген тарый јангыскан иштегем. Эмди үч кижии иштеп јадыс. Ончобыс ла Горно-Алтайскта медучилищени божотконыс.

— Мындый профессияны бойоор талдап алдаар ба?

— Бойым. Мен јаштаң ала доктор болуп ойноп туратам. Эмчи кижии болуп. Сан башка неме. Кижии, байла, бойынын салымын јаш та тушта сезип јат. Мен училищени божодоло јанып келеримде, мында јүк ле фельдшер пункт болгон. Он јыл мынаң озо акушер-фельдшер пункт ачылган.

— Иштеерге күч пе?

— Јенил эмес. Сүре ле турлуларла жүрер керек. Азыйда жаңыс ла тан атту жүрерге келижетен. Онон мотоциклдү мантадып туратам. Эмди каа-жаада машиналу жүрүп жадыс.

— Кандый оорулардан оорып жат, бу койчы, малчы улус?

— Олор көп сабада сарсу-саптаң оорып жат. Сооктон табылган оорулар. Калганчы өйлөрдө жүректин, тамырлардын оорулары көптөп жат. Онон күннин-айдын кубулталарыла колбулу оорулар база көптөди.

— Кижиге кенете оорый берзе? Тайга-ташта жаткан кижиге?

— Элчи кел жат. Јанында айылдаш кижиге эмесе кожо иштеген нөкөри түней ле жет келер. Керектү не-немелерди алып, түн бол, кар, јут бол, бар жадын. Кижинин тынынан баалу неме бар эмес.

— Андый учуралдар көп бол жат па?

— Куда-ай, болбой, аа. Кыш. Корон соок. Јаланашта малчылардан элчи келген. Кабданов Сергейдин үйи бойынын оорузыла оорып жат. Канайдар? Тургуза ла мантаткан. Келинди больницага јетирер өй јок. Анда ла, турлуда ла, медицин болуш јетирерге келишкен. Үй кижиге бир уул бала таап алган. Эмди он төрт јашту. Ады Эрбол.

— Кезикте турлуга барзан, кижиге јаан оору јадар. Ого капшай ла медицин болуш јетирерин. Укол эдерин, эм берерин. Оорунун шылтагын табарга албаданарын. Јанында өскө медик бар эмес. Ончо каруулу керекти бойына алынып жадын. Онон кижини капшай ла больницага јетирер керек.

— Аракыдан улус божогон ло болбой?

— Айтпагар да. Коркышту көп улус өлгөн. Адынган, бычактанган, буунган, аракыдан аай јок ичеле күйген. Авариядан, јеткерден канчузы өлди? Айдарга да коркышту. 1977 жылдан ала өлүм өзүмнен көп болгон. Јирме эки кижиге өлгөн, чыккан балдардын тоозы жүк ле он сегис. Одус жылга улус аракыдаган, анчадала калганчы јирме жылдын туркунына не аайлу ичкен. Бүткүл јурт эзирик. Тракторло, мотоциклле, машинала эзирик мантаткылап жүрер. Атту улус база эзирик. Ол Курайдан бу бери келген јолдо эзирик улус жыгылгылап

калган жадар. Эмезе бир жерге чогулып, аракыдагылап отурар. Бир күнде деремненен эки-үч те сөөктөр чыгарып туратан өйлөр болгон! Аракынын салтары мынан да ары жүрүмди кенедер. Эзирикте бүткен балдар — ол кандый улус болор? Тенексү, калжу, оорынкай. Ол аракыны токтотконына баш болзын! Улус жаңы-жаңы ла сагыш алын келди.

— Атка минерге күч пе?

— А не күч болотон? Карын жакшы. Бис үрен калганыс. Күнине ас ла болзо беш-алты турлу көрөр керек. Курайдын ичин, эбире өзөктөрдө турлуларды керип жүргенче алты-жети күн өт калар. Күнине 30-40 километр өдөргө келижип жат.

— Ару-чек жадары?

— Санитарный ишти өткүр турбай база. Ару-чек жадыгар деп айдып ла турадыс. Лекцияларда кычырып жадыс. Үй улус бойын ару тудары, балдарын кичеери жаңынан куучындар база өдүп жат. Бисте, карын, жүгүш оорулар жок.

— Оору улус ајаруда ба?

— Ајаруда эмей. Ончозы учётто. Врачтар келип, шинден көрүп жат. Диагнос тургус жат. Онон оморды бис эмдеп жадыс. Оору улустын списогы профсо-зта. Курортко путёвка келзе - озо ло баштап оору кижиге. Онон улус аржанга барып жат. Мында бис база жөмөжип жадыс. Кемге кандый аржанга барса, жакшы. Айдып бередис.

— Ишке үзеери слер неге јилбиркеп жадыгар?

— Менин сүүген немем — спорт — деп, Евдокия Токтомысовна чайын уруп, көстөриле күлүмзиренип ајдат. Экинчи кыпта балдар ойноп ло жат. — Бисте спорттын ижи азыйда сүрекеј жакшы болгон. Саадактан адарында баштапкы јер алгам. Многоборьеде база туруш жадым.

— Курай баатырлардын јери эмей. Ол Каланаков, Белееков, Манзыров Алтайда јарлу бөкөлөр-күрешчилер.

— Эйе, андый. Улус аракы ичпесте, жакшы-ы жүр жат не.

— Художественный самодеятельность бар ба?

— Бар. Је андый ла тын эмес. Хор — кожон јок.

Евдокия Токтомысовна быјыл малчыларды медицин болушла јеткилдеери аайынча иште аймак ичинде баштапкы јер алган. 19 мартта 1987 јылда диплом аларга город јаар атан јат.

— Слер партиянын члени бе?

— Эйе, 1978 жылдан бери. Мен КПСС-тын райкомынын ревкомиссиязынын члени, колхозтын парткомынын члени, цеховой партийный организациянын качызы, журт Советтин депутады. Иш көп. Кунугарга бош жок.

— О-о, слер ден калапту кижн турбайаар? — дедим. — Калганчы сурагым. Салым-жүрүм кандый? Слер ырысту ба?

— Ырыс дегени — ол не? Жакшы жүрүм? Жакшы иш? Же ончозы андый ла жеңил эмес болбой — деп, Евдокия Токтомысовна сананып унчукты. — Өбөөнимнен айрыл калгам. Ичкен. База ла аракы бурулу. Эки кызым бар. Жааны былтыр медицин институтка кирерге ченешкен, кирип болбогон. Быжыл база ла ченежип көрөтөм дейт. Ады — Лариса. Кичү кызым — Дина. Жетинчи класста үренип жат. Же ончозын канай айдар? Кажы ла кижиде бойынын жүрүми.

— Бойынын жажыды.

— Андый эмей база. Бойынын ырызы, бойынын жажыды. Сүүген ижим бар, балдарым бар. Ырызым, байла, мында. А жүрүм барып ла жат, жылдар өдүп ле жат...

Доктор, менин жүрегимди тындаба,
Ондо сыстар сеге нени де айтпас,
Кандый өйлөр болгон эди, ундыба,
Олор ончозын айдар, нени де жажырбас.

Доктор, үйе-сөөгимди ренгенле жарытпа,
Сарсу-сап оны керий тартып салган.
Ондо корон сооктор, салкындар, жаңмырлар,
Шыралу жүрүм, уур жүрүм ыйы арткан.

Сенин берген эминди ичип аларым,
Селт эдип, айса санаам жарый берер?
Туман көжөгөни туура чачып, тууларым
Меге кыска да болзо, сүүмжи, ырыс экелер!

Бу жууктарда мен база ла Курайда болдым. Евдокия Токтомысовна ол ло ижинде, ол ло амыры жок бойы. Конторада

Кордоев ле онын ортодо блаашту куучыны өдүп жат. Мынызы журт жерде жууда өлгөн жуучылдарга эзедим кереес тургузары да Лазарь Кокышевтин кереезин эдерге акча көчүрери жанынан.

ӨТКӨН ӨЙДИ ЭЗЕДИП

*Айландыра мантаган
Ак-бороны кем тутсын,
Айландыра сананган
Менин санаамды кем билзин.
Эбиреде мантаган
Эржинени кем тутсын.
Эбиреде сананган
Эр санааны кем билзин.
(Албатынын кожоңы)*

16 март 1987 жыл. Чоокыранты кар. Куу ла ак будуктар, кандый да эрикчел. Бир тушта бу ла журтта сүүнчилү кожондоп, үлгерлер кычырып туратан эдибис. Бу ла салкындарга, жанмырларга, боро тоозынга куугарып калган турада Лазарь Кокышев ле кожо тан атканча көкүген эдибис. Ол Николай Мамыев эмди кайда? А ол бир көөркий кайда? Бир тушта база жүрекке жайну, сүүнчи экелген эди! Ол тушта эбире ак-жарык, элкем телекей кайкамчылу ла жараш болгон. Бу ла Чаган-Оозынын куу ла оошкы кызыл төндөри, мөңүнсимек теректери, Чуйдын жарык, жажыл толкулары кандый да жарты жок күүлер, санаалар экелетен.

Былтыр мен мында ноябрь айда болгом. Тулин Сапыштын айлына кирип жүрген эдим. Сүрекей солун кижжи. Көпти көргөн өрөкөн. Ол керегинде мен бичигем. Же онын үйи, Кычык Матыновна, колхозто көп иштеген кижжи. Ого жолугуп, ол керегинде тоолу сөс не бичибес?

Мен Тулиндердин айлына келдим. Олор эки квартирный туранын бир бөлүгинде журтап жат. Сапыш-өрөкөн кичинек кыпта амырап жадыры. Кычык Матыновна база үйде эмтир. Сапыш сагалы сартайып, сур көстөри жалтырап, өрө туруп келди.

— Өрө өткөр лө — дейт.

Мен јакшылаштым. Өрө отурып, айттым:

— Је, Кычык Матыновна, эмди мен слерге келдим. Слер керегинде база бичиир керек. Колхозто көп иштеген, тоомјызы јаан кижидежет.

— Колхозто кем иштебеен эди? Ончозы иштебей — деп, Кычык Матыновна көктөп отурган немезин туура салып айтты.

— А бу нени айдатан? Айдар ла неме јок!

— Јүрген жүрүмеерди кыскарта айдып берзеер. Историяда арт калзын. Бежен-алтан жылдын айса жүс жылдын бажында улус кычырып көрөлө айдар: «А-а, бу Кычык Матыновна деп кижидежет туру не?!»

Айылдын ээзи үй кижиде каткырды. Чай урды.

— Мен 1926 жылда чыккам. Сөөгим көбөк. Кыс фамилиям

— Тапраева. Өскөн-чыккан јерим Белтир туру. 1937 жылда мени Курайдын школына апарган. Ондо балдар јадар интернат болгон. Төрт классты ондо божотком. Черин деп кижиде үредүчи болгоны санаама кирет. Чайник деп кижинин үйи, Нюра деп келин, казан азып туратан. Ол тушта не? Үредү, ойын. Јайгыда јан келерин. Колхозто иштеерин. Энене болужарын. Ол чек ундыл калган жүрүм ине.

— Адагар кайда болгон?

— Адамды 1933 жылда айдай берген. Үттү-Терек деп јерде јадарыста. Адам кам кижиде. Кийис айлысты, малысты айрып алган. Мынызы кулактап турганы ба айса кандый? Беш кой, бир ийнек, бир кула бее артырып салгандар. А айылда он бир бала...

1941 жылда энем Чаган-Оозына көчүп келген. Онон ло бери колхозто иштедим. Агаш та кестим, кой до кабырдым. Је нени этпедим деп айдар? Ончозын ла эткем. Соокты соок дебей, шыраны шыра дебей. 1948 жылда Тадыров деп кижиге баргам. Ол кижиде 1967 жылда јада калган. Он бир карындаш улустан сок јангыс мен арттым. Ончозы өлди. Бу кижиле 1976 жылда бириккем. Үч балам бар. Ончозы эзен. Менин көксиме неме илинбес. Ончозын ундып саларым. Неме ундыбас кайракан бу отуры не. — Кычык Сапыш јаар колын уулады.

— Акыр, сен Черин деп үредүчи болгон дейдин бе?

— Эйе, Черин деп кижиде болгон.

— Туку озо бу Таркатыда Черин деп нама кижн болгон. Жаан эмчи. Судурчы. Ном* кычыр отурар. Бир учукка тизип салган јинјилер. Онын ады эрекен беде? Бат, ол немеде төртөн бир јинји, төртөн бир јинјиде төртөн бир сөс. Судур деп бичикти база кычыр туратан. Тилбек-тилбек чаазындарда та нени де бичип салган. Ондо ончо јерлердин адын бичип салган дежетен. Ол Черин деп кижн белге база салатан. Немени сүрекей чын айдар. Ол өйлөрдө «Канјууры» деп неме база болгон. Мынызы айыл болор. Кийис айыл. Кадак торколо кыптап салган. Ондо от салбас. Јагыс ла мүргүүр. Ол айылда кудайдын сүрлери турар. Он эки јылдарды агаштан кезеле, тургузып салар. Кудайдын сүр-сүлтелерин алтындап салар. Күлер јулаларга үстен урала, күйдүрип салар. Кичинек одычактар ак јалбыштары мөлтүлдежип күй турар. Јаражы коркыш. Улус мүргүүр, тизеленип бажырар. «Бырхан өргиме!» деп айдар.

Эбнре кереге-кийис айылдардан тургус ийер. Калык-јон јуулып келер. Канча мал сойор, койлор сойор. Кара казандар кайнап турар.

Улус јыргап јат. Ажан јат. Мүргүп јат. Јалын-јииттер, јаш кыстар ойын ойноор. Ондый кайкамчылу неме болгон.

— Туку озо чакта мында кандый улус јаткан? Қазахтар ба?

— Қазахтар бу јуукта јагы келбей. Туку озо чакта мында сойон улус јаткан дежер. Ол Јаланашта Таш-Кажая деп јер бар. Ондо болдоор бо?

— Болгом. Оны Таш-Кажая деп не адаган?

— Бу Чуй ичинде Таш-Кажая деп немелер бар. Јерге таштарды улай-улай салып эткен чедендер. Озодо бу јерде јеерен деп ан болгон. Ол ан кижинин колыла салган немени ажыра баспас. Сојондор бу андарды таш чедендерле туйуктап, өткүштерге тузак буулап, аја тартып, өлтүрип туратан болуптыр. Ол јеерен деп ан, эликтен эмеш кичинек неме, бу Чуйдын чөлинде јуу өйинде коркышту көп болгон. Солдаттар оморды машинала сүрүјип, автоматла кыра аткылап туратан эмей. Малга југуш оору экел туру деп, төгүн сөс база јайгылап туратан дежет. Ол тушта ан кичеер, немеге килеер эмес. Јагыс ла кыраp ла дежер. Ан да болзо, кижн де болзо. Камык улус

айдуулда, түрмеде өлгөн, арткандары жууда-чакта өлгөн. Жеерен деп аннын ла кижинин салымы түнейге жуук болгон эмей.

— А бу теленит улус бери качан келген?

— Теленит улус туку озо чакта Улаганнан келген дежер. Бир теленит кижичи Чуйга ажып келеле, андап жүрген эмитир. Оной турала, тайгаларга коркышту жаан кар түшкен, боочыларды туй бөктөп ийген. Кайра жанар арга жок. Ол кижичи Жалагаш деп жерге барала, адын агыдып ийген. Бойы койон-сайан тузактап, курсагын азыранып, кыштап калган. Одордо турган ады килеие семирген. Жаскыда кар кайылып, ажулар ачыла берерде, жерине жанып барала айдыптыр:

— Мал тургадый, журт өскөдий, жакшы жер таптым. Оноор көчөли — деп. Онон ло теленит улус Чуй жерине көчүп келип, мында өзүп, тарап-таркап жаткан туру.

— Слер сөөгим могол деп айтканаар. Могол сөөк кайдан табылган? Айса слерлер чын ла монгол улус па?

— Бу жерде могол сөөк мынайда табылган дежер. Монгол жеринде эки карындаш бойынын нойон-жайзанын өлтүргөн болуптыр. Онон жаргы-кинчектен качып, Улаганнын жыш-тайгазына жажыныптыр. Ол эки карындашты теленит улус бойынын отогына кийдирип алыптыр. Мынайып жатканча, Монголдон некелте келиптир. Эки карындашты тутсын. Тирүү болзо, бойлорын, өлгөн болзо, сөөктөрүн ийзин деп. Эрлү баатыр уулдарды берерге карам. Журтка журт кожылзын, жонго жон кожылзын. Жайзан айдыптыр: «Жок, бу уулдарды монголдорго бербес. Быларды айылду-журтту эдер, ак мал берер. Сары уул сары могол сөөктү кижичи болзын, кара уул кара могол сөөктү кижичи болзын. Эки айу өлтүригер, жарындарын өртөйлө, монголдорго аткарып ийгер. Эки карындаш уулдарды өлтүр салдыс деп жетиригер».

Монголдордын жайзандарына эки айунын өртөп салган жарындарын телениттер жетирип барыптыр. Өлтүреле, сөөктөрүн өртөп салдыбыс дежиптир. Айунын жарынын кижинин жарыны деп бодоптыр.

Эки карындаштан таркаган улус могол сөөктү улус деп адал жат. Мындый сөөк жаныс ла Көш-Агаш аймакта. Өскө жерде жок. Менин улдам Туулы деп кижичи болгон. Бу ла тайгалардын

сыгындарын адала, олардын мүүстерин туку Кытайга апарып, садып туратан дежет. Канча жерди өткөн, онон бойы бу ла Чаганнын суузын кечип жадала, сууга түжүп өлгөн.

Куучын өдүп ле жат. Эрте жас. Же тышкары жолдордын ойдыктарында түүлгек суулар чүрчеде ле килейе тоно берт. Жас ойто ло келер. Же кижинин жазы жангыс катап келип жат. Ол там ла там ыраган сайын там ла там кару.

Уур жолдорды өдүп келеле,
Учында кижинени айдар?
Агару чынды ак-жарыкта,
Айтсаң, кижини канай табар?

Кинчеги жоктон бурулу болзо,
Килеп ого нени де айтпас.
Өй ондый болгон дежер,
Өзөгинде шыраны кем де сананбас.

Өлбөй жүрдим, баш ла болзын, —
Өзөгин сооп санан каларын.
Ажып бараткан күнге көрүп,
Айдар сөзин таппай турарын.

Тулин Сапыштын жүрүмин сананып, мындый жолдыктар чүмдедим. Жүрүм — ол жүрүм, кандый да шыралу болзо, ондо сүүнчи база бар. Онызы ак-жарыкты көрүп жүргени.

ОТ-ЈАЛБЫШТУ КОМСОМОЛ

*Калык-жонды ол баштап,
Комсомол жүрген јер јараш.
Канча јокту биригип,
Колхоз эткен јурт јараш.
(Албатынын кожоңы)*

Мария Ивановна Каланова озодо от-јалбышту комсомол болгон. Эмди јетен јашту өрөкөн. Чаган-Оозында јуртап јат. Сөөги көбөк. Кызыл-күрен чырайлу, јиидиркек бүдүмдү.

— О-о, бистин јаш тужысты не деп айдар? Айткан сөстөн јана болор јан јок. Түн бол, түш бол, кандый ла ишти эдер. Комсомол! Учурү сүрекей бийик болгон. Ол тушта коммунистер бар эмес, ончо керекти бис баштап турбай! Комсомолчылар...

Эрте јас. Соок. Је түней ле каранты јалаңда уулчактар футбол тебип ойногылайт. Турада жылу. Мария Ивановна жаңы ла мылчадан келген, терлеп калган отуры.

— Је, бойоор керегинде, кожо иштеген улус керегинде, колхозты башкарган јамылулар керегинде куучындап берзегер, Мария Ивановна? — дедим.

— Мен 1917 жылда чыккам. 1929 жылда Белтирде төрт класс божотком. 1931 жылда комсомолго киргем. 1929-1930 жылдарда камык улус кулактадып айдаткан, колхозтон коркып бир канчазы гран ары јанына качкан. Эр улус ас. 1930 жылда февраль айда колхоз төзөлгөн. Онын председатели Каланова Огыла деп кижі болгон. Ол өйлөрдө жендвижение деп неме болгон. Уй улусты көдүрген. Колхозто контора да јок, деремне де јок, кассир-бухгалтер де јок. Энем ол колхозтын акчазын бөс курына јажырала, курчап алган жүретен. Бис колхозтын баштапкы үүр койын кабырганыс. Ол тушта качкын, баскын, бандит улус көп. Бис түнде айлысты бөктөп салала, јерге барып конорыс. Энем колхозты бир ле жыл башкарган болор.

Энемнин кийнинен колхозты Таханов Сур башкарды. Ол 1932-1933 жылдарда иштеген ошкош эди. 1933-1935 жылдарда Катучинов Арапий, онон 1935-1937 жылдарда Мадяев Күзел колхозтын бажына отурды. 1937-1938 жылдарда Демчинов

Эдеркуш иштеди. 1939-1940 жылдарда Таханов Чаксырай председатель болды. Ол тушта улус башкараачы иште узаак иштеер эмес. Эмезе айдай берер, түрмелеп салар, эмезе черүге алып барар. Жуудан озо «Жаңы-Жол» колхозтын председатели болуп Стафурский иштеген эмес беди? Ончозы чек ундыл калган. Же кандый уулдар, кандый жииттер болгон! Көөркийлер ончозы өлди, барды.

Мен жаш тушта активист, комсомол. Ол тушта кижиден канатталып учуп турбай! 1932 жылдан ала колхозто иштедим. Бу ла Чаган дейтен журт. Жаңы ла төзөлип жаткан деремне, жаңыс жерге жуул турган жашөскүрим. Колхозто комсомол ячейка бар. Ячейканын качызы менин акам Каланов Тодна деп кижиде болгон. О-о, ол тушта жүрүмди...

Мария Ивановна санана берди. Кыскалтым күн кыскалтым кырлардын төбөзине отуруп, көзнөктин шилдерине кыйазынан чалып турды.

— 1933 жылда Ойроттын комсомолынын областной конференциясына барып жүргөм. Делегат болуп. Көш-Агаш аймактан көп улус барганыс. Алтай, орус, казах жииттер, кыстар, жаш келиндер. Ол конференцияда мен Иван Толток деп кижини көргөм. Ол коркышту оратор кижиде болгон. От-жалбыш сөс айдар. Азыйда Көш-Агашта иштеген. Бистин жердин улузын билер.

— Мынан Ойрот-Турага неле бардыгар?

— Машинала барганыс. Кош тартар машинанын үстинде. Фуфайканын үстине тере тон кийип алгам. Кыш. Корон-соок. А биске не де эмес. Атту, төөлү бараткан эмес, машиналу учурттып отурганда.

— Толтокко конференцияда жолуктаар ба?

— Президиумда кожо отурганыс. Бир таныш кысла кожо. Мен оны журагам. Онон журукты ого бергенис. Ол оны көрөлө, каткырып ийеле, ыртып салган. Кижиде жаш тушта чулмус бол жат.

— Ол жылдарда бу жерден кемдер комсомолдо болды?

— Тымытова Байла, Тудаева Ула, Метреева Күртүк, Малчинова Карагыс, Каланова Мария, Чингизова Пөбөлжин,

Тугурова Жажыкпай, Каланов Тодна, Каланов Салбак, Каланов Чычалык, Таханов Чаксырай, Демчинов Күргүл, Малчинов Бадырт... Кайран улус. Иште өлөр тыны жок. Мен колхозто кандый ла иш эттим. Сакман да болдым, чотопот то болдым, агаш та кестим, мал да кабырдым, өлгөн дө чаптым. 1972 жылда пенсиеге чыктым. Төртөн эки салкой пенсие ал жадым. Октябрь айда 70 жажым толор. Jүрүм деп неме андый туру...

— Мария Ивановна, байа слербандит, баскын улус керегинде айтканаар. Кандый бир учурал айдып берзеер?

— А бу гранга жуук аймак. Жаныста Монгол, Кытай, Сойон. Түймеендү болбой база. Колхоз тззөл турарда, бу жердин казахтарынын бир жарымы гран ажыра кача берди не. Алтайлары база качты. Бу не болбоды?..

1930-1932 жылдарда Жаланашта жаткан телениттер гран ары жаар качкандар. Ак малын, айлы-журтын, алкы-жөөжозин таштагылап ийген. Ортолыкта колхозтын председатели Тудаев Быштак деп кижин оморды сүрүш барарда, оны тудала, өлтүрлеп салган. Качар тушта бандиттер Тонжонов Таргын деп коммунист кижини кожо алып баргандар. Комсомолдын райкомынын качызы оморды истежип барарда, өлтүрген. Погранотрядтын начальниги Узначевти өлтүрген.

Озо баштап бу качкан улусты солдаттар тудуп алган эмтир. Ончолорын күлүп салала, уйуктагылап каларда, күлүзи жок барлу келин күлүлерди кезип ийген. Качкындар күлүден айрылып, уйуктап калган он солдатты ончозын өлтүреле, кижин таныбас эдип кертип, кезип салган. Быштактын балдары адазынын сөөгин жагыс ла укту өдүгинен таныган дежер. Же кезик улус Быштакты бандиттерле кожо кача берген деп серенген. Онын билезин колхозтон чыгарган. Ол билези аштап, түрөп баскан.

Же бистин жаңдар Монголдын түрмезинен Таргынды алдыр келген. Таргын ончозын айдып берген. Быштакты качкындар өлтүр салган деген. Быштактын агы-чеги жарталарда, онын билезин ойто колхозко алган.

Ак-Талдын казахтары машинанын көстөрүн балкашла шыбап салала, солдаттарды күлүп салала, качкылай берген.

Онын учун бисти, јаш комсомолчыларды, сергек болгор дежер.
Бис патрульга јүр турарыс... Кату өйлөр болгон эмей...

Чаган-Оозы. Тулаан ай.
Чаксырты јок тым куучын.
Алтай айылда изү чай.
Айткан сөс — ойгор, чын.

Озогызын ойто эбиртип,
Отурат Мария эјебис.
От-калапта күйбейтен,
Кандый бек бүттибис.

Комсомолчы кыстардын
Кожоны бүгүн артты ба?
Өзүп келген јаш үйе
Күүзин онын угат па?

Баштап туткан туралар
Эскирди ле куугарды.
Баатыр күүндү ол үйе
Өлди айса карыды.

Он колында мылтыкту
Јуулашкан эди комсомол.
Ойгор бичик табала,
Ўренген эди комсомол.

Ай малтазын талайып,
Агаш кескен комсомол,
Алтай јуртта туралар
Баштап туткан комсомол.

Ула, Байла, Чаксырай —
Ундылбас олар јажына,

Келер үйе, ундыба
Кем болгон эди Тодына.

Каланова Мария —
Калыктын омок кызы ол.
Карып жажы жетсе де,
Качан да ол комсомол.

Чын. Качан да ол — комсомол, жүрегиле, жүрүмиле. Кандый кайкамчылу үйелер бу жүрүмле өдүп барды! Олорды ченелтелү уур жүрүмнин чек ле ару санаалу, агару ла кинчектү улузы деп айдар керек. Бүтпес амадулардын сүнелери.

УКТУ-ТӨСТҮ КОЙЧЫЛАР

*Жажыл көкти жайылткан
Жайгы күннин шылтузы.
Жаш малысты чыдаткан
Жараш Алтай ырызы.
(Албатынын кожоңы)*

Жаланаш. Айса бу Жыланаш? Бир де агаш жок. Корум-таш жер. Эбире алаң-ачык. Керек десе терен кобы-жиктер де жок. Төңдөр. Кезек ак жалаңдар. Корум таштар, таштар. Же өлөңи ток. Малга жарамыкту жер. Колхозтын койлорынын тал ортозы мында туруп жат. Канча мунг мал бу ташту жерлерден та нени жип турган, кижги кайкаар.

Малчинова Чычканнын турлузы. Терен эмес кобыда, чикезин айтса, онкок жерде, койчынын эки кып туразы, кийис айыл, база кандый да жаңыс кып тура, көзнөктин ары жагында оок балдардын болчок-болчок кара баштары, чылбак чырайлары көрүнөт. Кезиктери чамчачан ла эки тура ортозында элес эткилейт. Март. Тышкары соок салкын. Койчылардын, сакмандардын балдары. Көөркийлер!

Ончо койчылар, сакмандар койлорго кураандарын эмизип турган ой эмтир. Кураандарды экиден колтыктангылап,

«теплушкадан» чыгаргылайт, энелерине экелгилейт. Койлордын мааражы, улустын кезек эрмектери бир аай жиилеп турды. Тас кураандар энелерин эмгилеп, кичинек сырак куйруктарын сүүнчилү чычандадып, соок салкынга эмештен сиркиреп тургулайт. Өтөктин ачу жыды жытанат. Былтыр күскүдө, ноябрь айда мен бу турлуда база болгом. Малчинова уулым жеткерден улам божоды деп ыйлап отурган. Мотоциклден авария болгон.

— Оны больницага чебер жетирген болзо, ол өлбөс эди. КАМАЗ-тын үстине салкойон бала канай чыдажар ол?

Эненин ачузын канай жеңилтер? Ол Чаганда ферманын заведующийи Капиток Бухабаевти бурулайт. Онызы өөркөп отурды:

— А мен оны канайдатам? Ак јаланга салала, көрүп отурагам ба? Капчай ла Ак-Ташта больницага жетирерге мендеп турбай... Кем јаман болзын деп сананган? А слер мени сүре ле айтылап јадаар. Мен бурулу ба? Ол кере тўжине деремнеле мантатты. Эзирик.

— Јангыс менин уулым ичкен эмес. Кайран балам...

Је бүгүн ачулу куучын болбоды. Темир печкеде тезек күүлеп күйүп ле јат, чай кайнап ла јат.

— Мен слерге нени айдарым? Бистин јүрүмде солун неме бар эмес. Кой ло кой, мал ла мал. Јаштан ла ала көргөн немем јангыс ла ол.

— Энем, бу өнөтийин келген кижиге куучындап берзеер мыны — деп, Люба айтты. — Экинчи катап кел јат...

— Сөөгөөр не кижиге?

— Сөөгим кыпчак. Быјыл бежен сегис јашту болдым. Энем Малчинова Јөөжө деп кижиге болгон. Колхоз тзөлөрдөн лө ала койчы болгон. Мен туку јаш тужымда адам өл калган. Энемле ле кожо койлоп, көчүп јүргенис. Бу Јаланашта, Сары-Јадын деп јерде, кыштулу болгоныс. Кийис айлысты төөлөргө коштойло көч јүрерис. Кыжы-јайы кийис айылда.

— Школго үренгенеер бе?

— Је оны. Бир ле класс божотком. Кату өй. Кай үренер? Бис үч карындаш улус. Тайдамды айдай берерде, онын уулынын

Үч балазы өскүс артты, оморды база энем азырады. Жаныскан. Энеме болуш турбай. Ол ады жарлу озочыл койчы болгон эмей. 1959 жылга жетире кой кабырды. Койды бу корон соокто, декабрь айда, Чаганга жетире айдап, анда үрендедер. Онон ол малды айдап алып, талкан-көчөни жүктенип алып, Жалаңашка жедер. Корон соок то болзо, терлеген-бурлаган жүреринг. Жойу басканда. Кийген кеп — койдын түги, терези. Деремнеде мен бир де жатпагам, жадар да күүним жок.

— Слерде орден бар ба?

— Меге оны кем берет деп. Энемде ордин де, медаль да болгон. Менде грамоталар бар. Онон бир кара медаль. Ветеран беде мынын ады?

— «Ветеран труда».

— 1961 жылда Тошонтыга барып койлодым. Ондо Курайдын колхозынын фермазы болгон. 1964 жылда ойто Жалаңашка көч келгем. Сакмандагам. Кураандарды чыдадып, табыштыргам. Онон чабаннын болушчызы болуп иштедим. Уулымла кожо койлогом. Уулым черүге барган, служыттайла жан келген, Жер-Алтайына жан келеле, жеткерден улам божоп калды. — Эненин көстөрине жаштар айланыжып келди.

Койчылар, сакмандар турага киргилеп, чайлагылайт, баргылайт. Шакпырт. Кой төрөдөри — эн каруулу иш, эн каруулу ой.

— Мен жүрегимнен оору кизи. Же эмден жадым. Доктырлар көр жат, уколдоп жат, эм бер жат. Мен 1985 жылдан бери пенсиеде. Тогузон алты салкой акча ал жадым. Же ижимди таштабагам. Мен эмди де старший койчы. Бала-барканын ижи-тожын бойым башкар жадым.

— Деремнеде тура бар ба?

— Тура кайдан келет! Жажына ла көчүп жүрген улус на. Төртөн жети жыл койчы болуп иштеп жадым. Колхозтон тура сурагам, берер, та жок. Билбезим.

— Балдарар ончозы слерле кожо бо?

— Жок. Жаан кызым городто. Бугалжыр бол иштеп жат. Ады — Вайля. Өгөөни Кудачинов. Жолонун кижизи. Ондо стройкада иштеп турган. Парарап болуп. Кичү кызым — Лада. Курайда, он

класста үрен јат. Анан ары бийик үредүге ийер деген санаа бар...
Мениле кожо ортон кызым Люба ла күйүм Салдат иштеп јат.

— Салдат эмес, Пётр деп айтсаар — деп, Люба толықтан унчукты.

— Је алтай ады Салдат ла эди. Эмди орус ады мынын Пётр беги? — деп, Чычкан айтты.

— Пётр слер бе? — деп, узун сынду, кырлак тумчукту уулдан сурадым. — Фамилиягар кем?

— Тадыров.

— Бу јердин бе? Сөөгин не?

— Бу ла јердин. Сөөгим тонжоон. Сегизинчи классты божодоло, койлоп баргам. Заочно он бир класс божотком. Көш-Агашта. Эмди онынчы јыл койлоп јадым.

— Бис койлордын ла јанында өскөн балдар не. Койчынын балдары өскө база кайда өзөтөн эт? Мен энемле кожо јаштан ла ала койлогом — деп, Люба айтты. — Бу ла Јаланашта өскөм. Мында кажы ла ташты, кажы ла ойдыкты билерим. Малды канайда кичеерин энебистен үренип јадыс.

— Слер школдо үренгенеер бе?

— Үренбей база. Онон Бийскийде профтехучилище божотком. Полиграфист. Печатник. Бир ле јыл иштегем. Јадар јер јок. Јан ийгем. Эмди газеттер чыгарар ордына кураандар чыгар јадым.

— Бу кемнин уулчагы?

— Бистин уулыбыс — деп, Пётр айтты. — Ады Байрам.

Байрам чимиригин корт эттире тескери тартынып ийеле, бочко ошкош печке ажыра јажына берди.

— Мында балдар көп. Торт ло кыймыраш јат.

— Төрт кижии сакман. Екатерина Төлөсова үч балазыла кожо. Унтаков Валерий ле Унтакова Римма база эки уулчагын алганча келген. Мен бойым база — сакман. Тогузынчы класстын үренчиктери практикада жүргүлөп јат. Матыев Саша ла Југушев Олег. Јакшы уулчактар. Иштенкей. Баш койчынын баштапкы болушчызы Пётр Тадыров, экинчи болушчызы Герман Тугуров. Ончозы ла койчы, малчы улустын балдары — деп, Люба айтты. — Үүрде 557 төрөөр кой. Төрт јүс кой төрөгөн.

— Јүс койдон 90 курааннан келиш јат. Эмди тура кудайга баш. Мынан ары та кандый болор — деп, Малчинова айтты.

— Түктин планын кажы ла жыл бүдүр јадыс. Былтыр оплатага бир кой алганыс.

— Зарплата кандый?

— Та, кижии аайлабас. Бир айда 80 салкой болор, экинчи айда 120 салкой болор. Былтыр жылдын учында бир мун салкой акча алгам.

— Балдараар слердин ижеерди мынан ары улалтар ба?

— А улалтпай кайткан? Акыр, кураандарды айрыыр керек, балдар, — деп айдала, Чычкан өрө турды.

Ончолоры турадан чыгып, чеден јаар бастылар.

Аланг-ачык јер. Соок салкын. Сакмандар кураандарды тудуп, ойто теплушкага апаргылайт.

— Койлор сүттү бе?

— Сүтгү. Кураандар той јат.

Мында койлордын мааражы, улустын табыжы. Тышкары ары-бери жүгүрген чамчачан балдар. Бир кып-кызыл чырайлу, чимириктү уулчак јелбер ийтле ойнойт. Салкын. Өтөктин ачу јыды. Јарма кар. Турлу. Бистин жүрүм. Телекей билбес јер. Јалаңаш, айса Јылаңаш?

Көбөн өлөн өзөтөн

Көк корымду Јалаңаш.

Койчы улус балдары

Коркыбайт сооктон.

Јылаңаш.

Турлуда эки тураны

Эбире олор жүгүрет.

Карлу соок салкынга

Канайып кулагы үжүбейт?

Койлор төрөйт. Тулаан ай.

Койчыларда амыр јок.

Ыраак турлу. Кайда јай?

Иштен, иштен. Уйку јок.

Кураандар мааражына
Кулак тунар шынырап,
Темир печке јанында
Койчы отураp амырап.

Онон ойто ло койлорын
От јарыдып, ајыктаар.
Канчузы төрөп ийди не?
Јаш азайга уйманар.

Јаңы чыккан кураан
Јалап ийер эрдинең.
Јылу кичинек немеге
Карузыш келер јүректен.

Јылу јууркан алдында
Балдар түштер түженер.
Јараш јажыл јайлуда
Ойноп олор јүгүрер.

Јүрүм айла өскөрбөй,
Јылдар өдүп эбирер.
Јалаңаштын тажынан
Кандый истер сезилер?

Малчинова Чычкан да
Мал өскүрген, кичееген,
Јалаңашта, Чаганда
Јайы-кыжы көч јүрген.

Төрөлине иш эткен,
Төшкө кайрал кийбеген.
Јалаңаштын тажынан
Өскө неме көрбөгөн.

Je онын жүрген жүрүми
Чөлдө кичинек одычак.
Андый оттор жарыгы
Жүрүм өскүрген ару мак.

Бистин алтай улустын жүрүми мындый. Мынайып ла журтап
јат. Төрөл јеринин тажыла, агажыла, өлөнгиле, тегеризиле
тудуш. Кайран улус! Көөркийлер! Бисте ончо јондорго јайаачы
кудай берген јакшы да, јаман да бар. Јагыс ла бирлик јок.
Өмөлөжип билбей јадыс. Мында бистин јебреннен бери
каргышту түбегис.

ЈАЛАҢАШТЫҢ ЭЛКЕМДЕРИНДЕ

*Кожоныста не болзын,
Коолой соккон салкындый.
Колхозыста не болзын,
Корболоп өскөн чечектий.*

*Јанарыста не болзын,
Јайа соккон салкындый.
Јаш бистерде не болзын,
Јаранып өскөн чечектий.
(Албатынын кожоны)*

Мал ижинде јаан јашту улус иштеп јат. Ат-нерелү үйе,
арыдым, аштадым деп айдып билбес улус. Јаш жүрүми јуунын-
чактын ойине келишкен көөркийлер. Јаан ченелтеде кылык-
јаны кату болуп калган ишчилер. Сталиннин темир ойинин
балдары. Эмди олордын көп сабазы карыгылайт, пенсиеге
баргылайт. Је түней ле балдарынын јанында, олорго болуш јат.

— Эмди не иштебес? Эмди иш — ол јыргал не! — дежер.
— Ончозы бар, ончозы јеткил. А бис кандый өйдө иштегенис?
Куда-ай, оны ден айтпа... Бүгүнги балдар јалку. Кино дежер,
клуб дежер. Радива јок жүрбес. А канча акча ал јат?! Оны неге де
бодобос. Бис јайыла бир чамчанын, бир штаннын баазын иштеп
алзаас, сүүнип жүретенис!

Je, ой өдүп жат. Мал ижине жиит улус келип жат. Олор ончозы койчы-малчы улустын балдары. Ада-энелеринин эткен ижин жакшы билер. Бойлоры бу ла койлордын, кураандардын жанында өскөн. Je олордын некелтези бийик. Ұредүлери де, билгири де бийик. Олорго тойу курсак, жылу кеп ас. Олор жаан, жаңы кайкалду жүрүмнен артар күүндери жок. Je ол жүрүм кайда? Ол неден башталып жат? Мыны бир кезик жииттер билбес. Таадалары айылда жаткан, адалары болчок тураларда жаткан, бойлоры олордон өрө жадарга тургандары жолду эмей. Турлуда жакшы тура болзын. Эки-үч кып. Керек болзо, коттедж. Мылча. От. Одын. Аргалу болзо, кыштуда телевизор. Онон транспорт-көлүк. Вездеход машина чабанга сүрекей керек.

Бу ла Жалаңашта Ундулгановтордын турлузы. Сенеге жок бир кып тура. Былтыр күскиде келеримде, турада жараш мебель болгон: күскү-трельяж, стол, орын. Эмди келзем, мынызы ончозы жок. Деремнеге аткарып ийген болгодый... Койлор төрөдөр ой. Улус. Эжик сүре ле ачылып, жабылып жат. Турада үч бала. Оогош немелер. Кир. А качан оны јунар? Канча катап? Баш койчы Вячеслав Ундулганов. Коммунист. Ондый унчукпас кижиге. Кулагы јетире укпас болгодый. Ұйи Рая — комсомол. Куучынчы, ачык-жарык. Азыйда бу турлуда Славанын энеси Ундулганова Жылчы жаткан, койчы болуп иштеген. Эмди пенсiede. Ол кижиге мен јолуккам. Чаган-Оозында деремненин өрө бажында, полдоры чала чирип, селендежип турар жаан туразында көктөнип отурган. База уулы ошкош неме айтпас кижиге. Көктөп отурган немезин, мен кирип барарымда, жажырып ийген. Көп неме айтпаган.

— Нени айдатан? Менде айдар неме жок. Эмди уулым ла келдим койлоп жат. Чаптык — деген.

Чын ла ол нени айдар? Меге? Көрүш-таныш эмес кижиге?

Раиса куучынчы келин эмтир:

— Бежинчи жыл койлоп жадыс. Слава старший чабан. Мен онын болушчызы, экинчи болушчызы — Метреев Олег. Бисте 540 төрөор кой. 292 кой төрөгөн. 281 кураан алганыс. Былтыр түктин планы база жакшы бүткен.

Колхозтын библиотекари бичиктер экелген. Койчылар, сакманчылар бичиктен көптөн алгылайт.

— Бош өйдө кычырып салбай — дешкилейт.

— Бу сакман кыстар — деп, Рая айдат. — Черүбаева Рита, Диятова Катя, Ундулганова Галя, Маралова Мария.

— Якшы иштеп жадылар ба?

— А кайткан эди? Якшы. Бу бистин турабыс кичинек. Керек дезе сенек те жок, бор-кар неме салкойорго.

— Андый болзо, иштеер ле бе?

— Иштеер күүнис бар. Балдарлу улуска мындый айалгада жадарга күч. Апрель айда ойто ло көчөр керек.

— Кайдаар?

— Кара-Төнгөш деп жерге. Мында одор божой берер. Анда база соок. Кураандар турар жер жок. Кийис айылга кийдир жадыс. Онызы кичинек неме.

— Балдараар соокко тонбойт по?

— Жок. Койчы кижинин балазы кай калар ол?

Соок, ташту, ээн жер. Же бойынын төрөл жери. Жииттер онын учун чыдаш жат.

— Жайлугар кайда?

— Балкашту деп жерде. Анда база кичинек үкпек тура бар. Жааштын суузы өдө ак жадар. Балдар да отурар жер жок — деп айдала, Рая өрө туруп, фуфайказын кийе согуп, жылу пладын тартынды. — Заведующий айткан: «Билегер жааназа, төрт кып тура тудуп берерис» — деп. Үч балалу болдыс. Жааны төрт жашту. Же кандый да тура жок. Онон балдарга жылу кийим база табылбай жат... Ой, кураандар эмизер ой жетти.

Онон мени үйдежип, чичкечек, узун сабарларлу колын берип, менин колымды эр кижичилеп, тын тудуп айтты:

— Якшы болзын! Жайгыда айылдап келигер! Жайлуда жараш, чечектер көөп...

Мен машина жаар бастым. Салкын. Куу-чанкыр туулар, тайгалар. Мындый жерден чечектер өзөр бө? Ол чечектерлү жер кайда? Же койчы келин айдып турганда, андый жер, байла, бар...

Чаңкыр таштан чечектер
Өс келбес деп кем айдар?
Жайлу дегени кандый жер?
Же анда кеендик табылар!

Чөрчөккө түнөй тала бар,
Чөкөбөй бедреп жүрелик.
Кайкамчылу жарашты
Жүректерисле сезелик!

Тепсен тайга бажында
Тегерик көлдөр көк-чаңкыр.
Тегерик ак жалаңда
Чечектери чап-чаңкыр.

Узун кыш. Куу салкындар.
Ундылар кыска өйлөргө.
Кайран Алтайыс чечектеп,
Болужар жүрерге, өзөргө.

Ундулгановтор жүрүмде
Ундылбас айса, кем билер!
Кандый да болзо, качан да
Ырысту болгор, көөркийлер!

Колхозтын кичинек автобузы. Корум таштарга чарчалып, куу тоозынды көдүрүп, кокпондоп барып ла жат. Кобыдан кобыга, турлудан турлуга. Төш деп жер. Мадяев Ойроттын турлузы. Ончозы чыт эт калган. Бек жаткан кижги. Озодон бери озочыл. Мен кышкыда бу айылда ман бажына база болгом. Мадяев Ойрот Күзелович жаан башпак тумчугы там башпайа тижип, терези карталып калган отуры.

— Соок өткөн. Оорыгам — дейт. — Эдим эмди де изүү.

— А больницага не барбас?

— Бош жок. Койлор төрөп жат...

Ұйи Көгүлтей Амыровна. 1942 жылдын кижизи. А он бала чыгар салган. Чай урат. Чанкырсымак көстү, жаан, кырлак тумчукту үй кижиде. Айла ол Кызыл-Маанынын кыпчактарынын чырайлары ончозы ла андый болор. Жаан кырлак тумчукту, жаан көстөрлү, копшык чырайлу улус. Анчада ла Тадыровтор.

— Жаан уулым койчы. Тадыров Пётр — деп, Ойрот Күзелович айдат. — Бу Малчинова Чычканнын күйүзи.

— А онын фамилиязы не өскө? Сураc па?

— Жок. Бойым ла балам. Энезинин фамилиязыла бичиткен. А бис загска барган эмес, анайда ла журтап калган не. Онон балдар көптөй берерде, бичидип турбай — деп, Ойрот каткырат. — Ол жаан уулым болор. Менин ижимди улалтып жат. Династия дейтен беде мынызын?

— Укту-төстү койчы туру.

— Алтай кижиде малдан өскө нени көрөр? — деп, Ойрот Күзелович куучындайт. — Менин адам Мадяев Күзел 1936-1937 жылдарда «Жаңы-Жол» колхозтын председатели болгон. Одус жети жылда күскүде оны 58 статьяла айдай берген. Анда ла божогон. Ұч карындаш болгоныс, бу ла Жалаңашта жатканыс, энебисле кожо кой кабырып. Энем 1971 жылда божоп калды.

— Школдо үренгенеер бе?

— Эки класс божотком. Он эки жаштаң ала иштеп жүрген кижиде кай үренер...

Эки кып тура. Бек жаткан улус. Нак биле. Мынызы айылдын ичинен, тудунган-кабынган немелерден иле көрүнүп жат. Же он баланы өскүрерге база керек ле. Олор мында ла бу төрдөги кичинек кыпта өскөн болбой кайтсын.

— 1960 жылдан ала таңынан кой алып, иштеп баштаганыс — деп, Көгүлтей Амыровна айтты.

— Качан айылду болгоноор? Бу слерди ден сүүди бе? Сөстөди бе?

Каткырыжат:

— Же оны... Ары кедери.

— Сүүди бе, Көгүлдей Амыровна? — деп андыштым.

— Та! Сүүген болбой...

— Бойы сөстөди бе?

— Бойы сөстөбөй база!

— Айса улус ийди бе? Мындый да, Ойрот деп тонжоон сөөктү уул сөс айдып туру деп? Санаа-күүни жеткен деп?

— Жок, жок. Бойыс ла — деп, Көгүлдей каткырат. — Тойыс Балкаш деп жерде болгон.

— Озо баштап Жер-Эжик деп жерде турганыс. Өлөн жабылу жер турада. Балабаев Яхмет деп кайракан башкар туратан — деп, Ойрот айдат. — Чыра болгон ло.

— Балдарды кайда чыгарганаар? Больницада ба?

— Айылда ла чыгар турбай. Больницалаар ой жок на. Кайда барат? Он бала ончозы ла мында өскөн. Интернатта жадып, школдо үренген — деп, Көгүлтей унчукты. — Петя, жаан уулыбыс, алдынаг койчы. Наташа — кижиде, эки балалу, сакмандап жат. Игорь — бооро черүден жанган. Эмди адазына болужып жат. Айна сегис класс божоткон. Адазынын болушчызы, сакманда. Школын чачийен. Заочно үренетем дейт. Он бир класс бүдүретем деп айдат. Надя зоотехникте үрен жат. Городто. Женя алтынчы класста. Чейне — үчинчи класста. Таня — биринчи класста. Эки бала оок. Бисле кожо. Балдарыс сөс уккур, иштенкей.

— Он беш жылга улай озочылдар болдыс — деп, Ойрот куучындайт. Мен Көгүлдей Амыровнанын кайралдарын көр отурум. Герой эненин Алтын Чолмоны кандый жараш! Учурый кандый жаан! Кандый жаан ажару, кандый бийик күндү!

— Деремнеде бойыстын турабыс жок. Тура салып беригер деп канча сурабадым деп айдар. Эмдее не де жок — деп, Ойрот комыдайт. — Иштеп алган жал база жарт эмес. Семейный подряд дежер, онызы та не? Жылдын учында 1200 салкой акча берген. Та ненин акказы? Та түктин, та курааннын, та бескенин? Жартап бербеген.

— Же, көп комыдабазан — деп, Көгүлдей Амыровна айтты. — Чайлагар.

Чай ичишке чек ле ичим сыстап жат. Же канайдар? Ичер керек. Онон башка улус жаман сананар. Жакшы курсак сурап туру деп бодоор. Күскиде кажы ла айылда эт толо болгон. Эмди көөркийлер минтай жигилеп отуры. Бир кезеги балыктын консерваларын.

— Бу жерде койлор капшай карып јат — деп, Ойрот Күзелович айдат. — Беш ле јыл јүрер. Онон брактаар керек. Ташту јерди отогон койлордын тиштери капшай элеп јат ине. Је малдын озо ло баштап одорын кичеер керек. Јай ойинде эрте чыгарып кабырар. Јаш өлөндү јерге апарар. Кышкыда ыжык јерлерде кабырар, арыгын ылгап азыраар. Көс керек не. Көрөр, кичеер керек. Май айда Чаганнын јанына көчүп барадыс. Ондо койлорды кыркыыр, јунар, онон тайгага чыгар. Јайлубыс кайыр, капчал јер. Је өлөң јакшы. Ондый да болзо, одорлор үрел јат. Мал көп. Бу ла Јаланашты көрзөн. Удабас ээн чөл арт калар. Мал өлөңнин тазылын казып, јип турганда не болот? Ого үзеери јылу болбос, там ла там сооп јат. Јааш јааза, салкын келер, јерди кургада согуп ийер. Өлөң јакшы чыкпас. Азыйда кара суулар ончозы соолгон. Сууны туку Чаганнаң, Ортолыктан машинала, тракторло тарт јадыс. Койлор күнине 6 мун литр суу ич јат. Суу ичпезе, мал не болот. Анчадала төрөп турган өйдө.

— А кышкыда?

— Кышкыда кар јип јат.

Ченемелдү койчынын айдары јолду. Эт, түк деп өлүмтигип турала, ээн јер артып калбазын. Өлөң өспөзө, мал ол нени јиир?

Онон ары, база бир канча төничектер ле јигичектер ажыра, Кабдановтын турлузы. Койлор төрөп турган ой. Шакпырт. Бош јок. Сергей Шагаевич јангы ла койлордын јанынан келген, эмди ойто барарга мендеп туру.

— О-ой, јайгыда келген болзоор — деп айдат. — Ол тушта куучын болор эди. Айак чай ичкенче, кижинени айдып берер?

Сырсақ, сүүрү чырайлу, капшуун кыймыкту кижини. Зооветтехникум божоткон. Ветеринар. Је тегин койчы болуп иштеп јат. Төс ижин та не таштаган? Та не јаандарыла јарашпаган? Та јалы ас болгон? Бойы коммунист. Немени чике айдар кижини.

Ол катанчы плащын суурып, туура чачып, карпайа тонгып калган колдорын печкеге јылыдып, айтты:

— Же нени айдар, былар? Жүрүмнин көп жанын жүр салган. Айдар неме жок. Ончозы эки ле сөскө кир калар. Жүрген, иштеген. Адамды мен билбезим. Энем 1945 жылда ол калган. Детдомдо өскөм. Онон национальный школдо үренгем. Слерлерди көр туратам. Лазарь Кокышевти, Эркемен Палкинди, слерди. 1954 жылда 8 классты божодоло, ЗВТ-га кирген. Оны 1958 жылда божоттым. Онон 1958 жылдан 1974 жылга жетире ветеринар болдым. Бу ла колхозто.

— Ветеринардын ижинен бойоор бардаар ба?

— Бойым баргам. Онон ло бери койчы. Эмди экинчи жыл бойымнын балам болуш жат. Үйим Метреева Мария. Бу отуры. Кабданов изү чайды мендеп ичет.

— 1974 жылдан бери кыштубыс мында ла. Кезек-Жалаң деп жерде. Мынын кажы ла тажын билерим. Мариянын өскөн жери бу. Калганчы бешжылдыктарда озочылдар болгонус.

— 1986 жыл кандый болды?

— Якшы болгон. Мал якшы турган. План ажыра бүткен. Привес аайынча мун тогус салкой акча алгам. Оплатага үч кой алгам, 1985 жыл аайынча алты кой алгам.

— Быжыл керектер кандый?

— 615 кой. Жүс процентке корып алдым. Үч жүс жетен кой төрөгөн, үч жүс жетен кураан алдым.

— Койлор игистебей жат па?

— Жок. Бу жердин койлоры игистебейтен.

— Колхоз экономика жанынан кандый?

— А кандый болор? Түрени болбой! Ол туку турган немени көрзөгөр. Культцентр! Баазы бир миллион! Эмди кемге де кереги жок. Эчкилердин кажаазы... Колхозты түреткен неме ол эмей. Оны тудала, оржин аларга, герой болорго сананган улус бар. Герой! Ха-ха! Жоннын мойны жоон дейтени чын. Жон ло бололо, чыдаш турбай!

— Одорлор кандый?

— Одорлор коомой. Жер үрел жат. Былтыр өлөн жүк ле күскиде чыккан. Эмди жер кара. Өлөн жок. Же, жайгыда келгер, нөкөр, айылдагар — деп, Сергей Шагаевич айдала, тержек плащын кийе соголо, үйден мендеп чыкты.

Орыннын жанында содойо отурган үй кижинени де айтпады. Бу — Мария.

Культцентр тенкейип калган туру. Ажып бараткан күннинг чогында кандый да кыссылтым өңдү. Торт ло жебрен инктердин өргөөзи ошкош. Түштүк Америкада...

«Жебрен храмнын» жанында экиквартирный туралар. Олордын бирүзінде эки карган журтап жат. Диятов Бокун Бабакович ле Тудаева Жыламаш Алексеевна. Пенсионерлер. Диятов — фронтовик.

— 1944 жылда, 17 жаштуда, фронтко баргам. Суранып. Чехословакияда жуу-согушта шыркалаткам. Бажымнан — дейт.

— Кайралдар бар ба?

— Көп лө болгон, эмди жок.

— Кайда?

— Суу ал барган.

— А бу Ирбистуда турарыста, айлыска көчкөлү суу табарган. Айылдын ичин, бастыра документти агыза берген. Бис айылдын түнигинен чыкканыс — деп, Бокун айдат. — Бу 1956 жылда болгон.

АК ЖАР

Алтан койдын түгинен

Кийис эдип алалык.

Айландыра чүмдейле,

Кебис эдип салалык.

Төртөн койдын түгинен

Кийис базып алалык.

Төрт талазын чүмдейле,

Айыл эдип алалык.

(Албатынын кожоны)

Тулаан айдын он жетинчи күни. 1987 жыл. Бис та кандый Жолдорло келип жадыс. Тоозы жок бурулчыктар, кырландар, төңдөр. Боп-боро тенери, боп-боро жер. Салкын жарма карла шуурып жат. Кандый да ак жарлар. Кандый да саң башка жер. Айса айдын үсти мындый? Же кенейте жаан жаланга чыга конып келдибис. Койчынын турлузы. Кошар, чеден, кийис айыл. Онын жанында тура. Тыштынан көрзө, складка, алмарга түней.

Туранын ичи жаан. Онын белдерин багана төнөштөр тудуп жат. Улус көп. Чербек ичтү бочко ошкош темир печкеде от күүлөп күйет. Тегерик столды эбире бир канча кижичайлап отуры. Олордын ортозында Яхмет Балабаев.

— Бөрүлөргө корон салгам. Оны барып көр жүрдим — дейт. — Жиирин жиген эмтир. Же өлгөн сектерин таппадым. Соокко арай ла чарчабадым.

Айылдын ээзи чайын урат ла, өрө өткөр, чайлагар ла дейт.

— Мындый соокто жаан кижичайлап не жортор? Мен слерди соокко тонып, аттан антарыл калган деп бодогом! — келин каткырат. Балабаев база каткырат.

Стенелерге жапшыра төрт орын, олордын үстинде чүми жок бос кебистер. Столдо радиоприёмник, көктөнөтөн машина. Бу Тулин Юрий Эчековичтин журты эмтир.

— Мен 1936 жылда чыккам. Ада-энем жок. Адам фронтто өлгөн, энем мында божогон. Детдомдо өскөм. 1953 жылда национальный школдо 8 класс божотком — деп, Юрий Эчекович айдат. — Бу Иван Шинжинле, Даниил Табаевле кожо үренгем. Онон Барнаулда ремесленный училищеге баргам. Онон «трансмашта» иштегем. 1957 жылда жапып келгем. Колхозтын бор-кар ижинде жүрдим. 1965 жылда айылду болгоныс.

— Слер кажы жердин? — деп, Роза Арыковнадан сурадым.

— Менин билбес жер бар ба? Устиги жаны Тожонты, алтыгы жаны Сукманды — деп, Роза каткырат. — Мен кайда ла жүргем. Жазатырда школдо үренгем. Беш класс божотком. 1967 жылдан бери койлоп жадыс.

— Балдар бар ба?

— Оо, бис балдардан бай улус. Он бала.

— Күлүктер! Алтай улус ондый болор керек! — дедим. — Ончо ло алтай келиндер балдарды слер чилеп чыгаратан болзо, алтай улус анча-мынча болбос, кыймырай берер эди.

Оны-мыны куучындажып, чайлап, кокырлажып отурдыс, тышкары соок салкын. Турада жылу. Өтөктин кычкыл жыды.

— Койлор кандый?

— Быжыл жакшы — деп, Юрий Эчекович айдат. — Алты жүс бежен кой. Олордон үч жүс кой төрөп салган. Эмди тура кажы

ла жүс койдон жүс курааннан алдыбыс. Мынан ары та кандый болор! Јас. Соок. Чыгым јок кайдан болзын.

— Слер партийный ба?

— 1972 жылдан бери член партия. Јурт Советтин депутадына база тудуп салган.

— Балдар?

— Балдар өс лө јат. Экүзи айылду. Бир уул черүде. Экинчи уул черүге баратам деп белетенип отуры. Сегис божоткон кызым мениле кожо иштеп јат — деп, Юрий куучындайт.

— Анаң ары үренбес пе?

— Та. Койчы болотом — дейт. — Мениң јолымла баратан балам ол болбой. Алтынай. Ұренейин дезе, мынан да ары үренбей — деп, печкениң јанында јылынып отурган кызыл-күрен чырайлу кызычагы јаар көрүп, Тулин айтты.

— Балдардын бир канчазын үредип алар керек.

— Онызы чын. Ұредү керек. Эмди не үренбес? Ончо неме јеткил.

— Је ондо ло, Барнаулда ла, иштеп жүрген болзоор, кем болгойоор не? Он бала болгой не?

— Ишмекчи ле болгойым. Он бала кайдан келзин — деп, Юрий Эчекович каткырат. — Је, јериме јанып келгеним јакшы. Он бала азырадым. Јакшыда жүрүм. Тоомјыда.

— Бу деремнеде јаткан Тулин Сапыш слердин негер болор?

— Ол адамнын аказы туру.

Ыраак јокто база ла турлу. Турлуда үч пе, төрт пө тура. Кошар, чеден, теплушка. Эңирде кураандарды энелерине эмизер өй. Ончо улус чеденде. Койлордын ортозында. Чур-чуманак. Бир турага кирип барзам, карган өрөкөн отуры. Печкеде казан ас койгон эмтир. Мен јакшылаштым. Карган эмеген кичинек туразынын ичиле үрбеедеп базат.

— Метреева Күртүк деп кижии мен — деди. — Сегизен јаштан ажа бердим. Бу ла јердин кижизи.

Онтойт, јөткүрет, орынга барып такталанып отурат.

— Жок, озогызын билбезим. Мен аймап калгам. Колхоз тӱзӱлгӱдӱн лӱ бери кой кабырдым. Ол немени тӱзӱгӱн улустын бирӱзи мен болбойым.

Коштой турада Канчинов Найдын Кызанаклович деп кижини отуры. Башчы чабан.

— Жирме жетинчи жыл койлоп жадым — дейт. — Үч жӱс жетин кой тӱрӱгӱн, ӱч жӱс алтан кураан алдыс. Эмди тура жакшы. Койлордын кӱчи де кем жок. Жагыс одор коомой. Боро тоозын жерден мал нени жиир? Селӱнкала, комбикормла азырап жадыбыс.

А тышкары салкын. Ак-куу кырлар. Мындый жерде бистин улус тӱней ле иштеп жат, журтап.

Тош ло таш. Салкын. Кар.
Тонгуп калган кӱк туулар.
Мындый жерди жылыткан
Кандый жӱректӱ улустар!

Жонимнын изӱ кӱӱнине
Жоткон-салкын тыгынбас.
Жобоп, карыгып жӱрзе де,
«Жо» деп качан да ыйлабас.

Темир де соокко сынгыраар,
Теленгит кижини алдырбас.
Чейдем чайын ичеле,
Топшуур соксо чылабас.

Топшуурынын ӱнинде
Кандый ла санаа жажынар?
Эре-Чуйды ол ӱрӱ
Эжер турна уч барар!

Элбек жаткан жоныбыс
Эмди кайда? — деп ыйлажар.

Өскө улустын сөстөри,
Жаңары олорго угулар!

Эй! Кайран Алтайыс!
Топщуур үни жылыйат,
Ак карлу салкындар
Мени кайдаар учурат?

ЭЛЕС ЭТКЕН ӨЙ

*Кара тайды минеле,
Тен желеели, үйрелер.
Коммунизм жолыла
Тен баралы, үйрелер.*

*Сары тайды минеле,
Тен желеели, үйрелер.
Социализм жолыла
Тен баралы, үйрелер.
(Албатынын кожоңы)*

Улус. Улустын ады-жолы, жүргөн жүрүми элес эдип те калза, ак чаазынга бичилгени артып калар. Үргүлжини ууштай тудуп болбозын, ол суу чылап сабарларынын ортозынан өдө ага берер. Же бир элестин сомын, байла, тудуп ийер. Бу ла бүгүн иштеп турган улус бойынын жүрүмин жүрүп, бойынын историясын бүдүрип жат. Эртең бу улус болбос. Онын учун колхозтын историясын бичиирге күч. Бир сананзан, эш кереги жок неме, база бир сананзан, сүрекей керектү, жаан учурлу неме. Онын учун мен парткомнын качызы Даулемет Кусумановичтин кабинетине кирдим. Акыр, бу партийный башкараачы кижинени айдар? Жаш кижини. 1951 жылда чыккан.

— Өскөн-чыккан жерим Ак-Тал. Профессиям — үредүчи. 1972 жылда педагогический училище божотком. Үредүчи болуп иштегем. 1978 жылда КПСС-тын райкомы мени бери Курайдын журт Советинин председатели эдип ийген. 1984 жылдын сентябрь айынан бери колхозтын парткомынын качызы. Адам жада калган. Энем Көш-Агашта жадыры. Айлым кижизи школдо иштеп жат. Мен төрт кысту. Же база нени айдар? Айдар неме жок.

— Колхозто канча коммунист?

— Јетен эки кижн.

— Парткомнын члендери кемдер? Айдып берзеер?

— Кордоев Пётр Јобұрович — колхозтын председатели, Бухабаев Капиток Саменович — Чагандагы ферманын заведующийи, Толоева Евдокия Токтомысовна — акушер-фельдшер пунктын заведующийи, Молчоева Рада Боробашевна — профкомнын председатели, Матыева Нина Болчоевна — культура Туразынын директоры, Сандыкова Любовь Владимировна — журт Советтин качызы, Кусуманов Даулемет Кусуманович — парткомнын качызы. Бастыразы тогус кижн.

— Эң јакшы коммунисттерди, активисттерди айдып берзеер.

— Чейнин Рафаэль — озочыл чабан. «Иштин магы» деп орден алган. Каланаков Николай — сарлыкчы. Поповтын адыла адалган краевой сыйдын лауреады. Малчинов Марат — тракторист. Белеекова Байана Моисеевна — экономист. Областной Советтин депутады. Каятов Николай — зоотехник. Токоёков Јамануул Санунович — пенсионер, Балабаев Јахмет — пенсионер. Толоева Евдокия Токтомысовна — медфельдшер, Адыкенова Надежда Јашпаевна — база медишчи. Мындый улус.

— Айла слердин баш специалисттеригер ончозы ұй улус па?

— Ұй улус. Онон ончозы ла таң атту јүрер. Тайга-ташты неге де бодобос, эбир келер. Баш ветеринар, баш экономист, медиктер — ончозы ла атту јүргүлеп јат. Маңтадар. Өрөги колхозтордо андый эмес. Анда эр улус башкар јат.

— Амазонкалар туру не? — дедим. — Бистин алтай келиндер, кыстар аттан јалтанбас.

ЈУУЧЫЛДЫҢ УУЛЫ ЭСКЕ АЛЫНАТ

*Отту јуудан эзенимди
Ончо улуска јетирзен.
От-јалкындый сөзимди
Ондо улуска апарзан.*

*Кайран кару ээжиме
Куучынымды јетирзен.
Камчы сынду Алтайга
Кожонымды апарзан.*

(Борос Кундиянов)

Чаган-Оозы. Кичинек деремне. Кичинек эски клуб. Је улус клубка толо јуулып келген. Мен куучын айттым, үлгерлер кычырдым. Улус лапту ла јилбилү тындап јат. Залдын тал ортозында профессор чылап кийинип алган кижии отуры. Торт ло орус интеллигент ошкош. Он тогузынчы чактын. Байбак сагалду. Ак чамча, кара галстук, кара кураан јакалу тон. Акыр, бу кем болотон? Геолог по? Учёный ба?

Је туштажунын учында бу кижии ару алтай тилле сурактар берип турбазын ба? Акыр, акыр. Лаптап көрүп турдым. А бу Чаганкуш па? Борис Кундиянов по? Ха! Ол туру не! Је алмыс, је куулгазын — деп санандым. Туку азыйда бу уулга мен Лазарьла кожо јолугып туратам. Поэзия сүйүтөн, кокыр сүйүтөн, јеерен чачту, јеерен сагалду, чанкыр көстү уул. Онын үй кижизи, Табачакова Роза Тимофеевна, мениле кожо он класс божоткон.

1986 жылдын ноябрь айынын бозом эңиринде сүүнчилү туштажу болгон. Бүгүн, 18 мартта 1987 жылда, Јаланашты, Ак-Јарды эбирип, јоруктап јүреле, деремнеге једип келеле, Кундияновторго баргам. Олор мени сүүнчилү уткыды. Куучын эмес куучын, кокыр эмес кокыр. Јаан, элкем, јылу тура. Онын үстине мансард этаж эдип салган. Тура деремненин алтыгы учында, јажыл чибилердин јанында туруп јат. Иштенкей, ус, немени билер кижии мында јуртап јатканы тургуза ла көрүне берер.

— Мен Воошту деп туунын жанында, Чаара деп жерде тулаан айдын үч жагысында чыккам — деп, Борис Борисович профессор бүдүмин жылытпай, буурайып жүргөн борбок сагалын сыймап айдат. — 1929 жыл. Кату өйлөр. Энемнин ада—энези, карындаштары аргалу бай улус болгон. Адамнын энези Саамабайдын кызы болгон. Олорды ончолорун ссылкалап айдагылай берген. Энемнин ады — Ыдай, кресте ады— Анна. Адам — Борис. Кунјаннын уулы. Көбөк сөөктү кижичи. Кунја Саамабайдын кызын санаазы једип, бойы сөстөп алган дежер. Саама балазына нени де бербеген. Ол до адазына јалынып келбеген. Јокту-јойу да болзо, алдынан ла јуртагылай берген. Качан кызы бир уулду болордо, Саама малынан мал берген, јөөжөзинен јөөжө берген деп айдыжар. Бис Белтирдин улузы. Је 1930 жылда Төтөөлөп, Курайга көчүп келгенис. Ол тушта ак кемирчек айыл болгон, јүске шыдар мал болгон, 30-40 уй, сарлык болгон. Онон ончо малын колхозко табыштыр берген. 1936 жылда бистин жерде торо болгон. Адамла кожо көгөзиндеп јүретенис санаама кирет.

— Је, је, ас куучындазан. Бу кижичи чайлазын — деп, Роза айдат. — Ол бир куучындап баштаза, токтобос.

— Куучындагай. Карын јакшы.

— Куурайда бир Иргилјин деп кижичи болгон. Јалку неме. Јагыс ла куру тил. Кокырлаар, улус каткыртар, калыраар. Иш үзер. Адам ого ачынар. Адам ол тушта колхозтын ревкомиссиязынын председатели болуп туратан ошкош эди. Ол Иргилјин деп неме мени база көрбөс. «Јеерен јелбеен» — деп айдар. Алтын чачту уул. Орус ошкош. Акам кара чачту, алтай уул. Мени орустын суразы дежер. Энем ачынар, ыйлаар, мени сабап турар. Адам неме айтпайтан. Јагыс ла каткыр салатан. Войынын уулы. Орус анда тайга-ташта кайдан келетен эди? Ондый да болзо, акам эркеде өскөн. А мени энем де, улус та кыйыктагылап туратан. Эмди көр турар болзо, мен альбинос эмтирим.

Школго баргам. Черин деп качы болгон. Бу та 1936 жыл, та 1937 жыл. Балдарды јууган, урок өткүрген, куучын айткан. Урок божордо, балдар јана берген, мен артып калгам. Черин кайкаган, мени алтай тил билбес орус уулчак деп бодогон.

— Мальчик, что ты сидишь?

А мен орустап кайдан билейин.

— Билбези-им! — деп айдала, ыйлап туруп јана бергем. Кызыл-јеерен чачту, чимириктү немени база кем јарадып, јакшы көрзин.

Куучын өдүп ле јат. Эптү кресло-отургышка кедейе отурып, чайлап ла јадыс. Борис тура жүгүрип, јастык экелип, јанында јаан диванга салала, айтты:

— Мында кыйын јадып алала, чайлазаар.

— Јок, кыйын јадала, чайлап болбозым. Мен јайзан, айса казахтын байы эмезим — дедим. — Меге мында отураарга эптү.

Каткырыштыс.

— Бу эки креслоны бойым эткем.

— Талдама — дедим. — Куучында, куучында. Угарга солун.

— Төртөн бир жылга јетире школго жүргем. Ұренгем. Адам колхозтын председатели болгон. Оны озо баштап фронтко албаган. Бронь салган. Адам суранып туруп, 1941 жылда кышқыда фронтко жүре берген. Төрт бала. Канај јадар? Кичинек сыйнымды энем «Кызыл-Мааныда» эјезине берген. Мен, акам Айлдаа, ийним Бапыш энебисле кожо артып калганыс. Колхозтын иннотторын азыраганыс. Бир јаман ат бар. Эки фляга сүт тургускан абраны тартып болбос. Јыгыл јадар.

Самтар. Кийим јок. Курсак јок. Торолоп өлбөскө идирген собураар. Јайгыда өркө өлтүрер. Бир катап кышқыда Чаганга барганыс. Јойу. Соок то коркыш, аштап турганым да коркыш. Бар ла јадыс. Мен таралжып, жыгылып турум. «Энем, мен бар болбозым, буттарым баспайт». Энем ыйлап турар. Койнынан кичинек өтпөктин сыныгын ал берер. «Ме, балам, ји. База ла эмеш бас, удабас једеерерис. Айылдар болор, улус болор. Изү чай ичерис». Та канај јеткенис, санаама кирбейт. Бир айылда биске изү мүн берген, жылыткан, азыраган. Чаганнаң «Кызыл-Мааныга» јеткенис. Белтирде айлыс та јок, турабыс та јок. Адамнын эјелеринде жүргенис. Мен Кундянов Шындаа деп кижинин айлында жүргем. Ұйинин казыры коркыш. Мени коркыш согор. Сарлыктарлу, не-немелү јакшы јаткан улус. Бөрү мал тудуп ийзе, эмезе ойной берзең — кайыш камчыла сойор. 1945 жылда мен энемге јанып келгем. Энем кийис айылду эмтир. Сарлыктар кабыр јат. Мен энемле кожо иштей ле бердим.

Он алты жашту уул не иштебес? Бир катап сарлыктап жүреле, куй-таштаг сүрекей жараш мылтык тапкам. Танжы деп кижги эткен мылтык. Ол кижги бу мылтыгын көрөлө, танып ийген, менен айрып алган. Бир күн мен Шындаанын айлына баргам. Ол кижги меге аба кижги болгон туру.

— Канча жылга слердин айылга жалчы болгом, эмди төлөгөр — дедим.

— Нени алатан, балам?

— Мылтык.

Үч мылтык көргүскен. Бирүзин ал деген.

Мен бир мылтык талдап алгам. Оныла нени де атпагам. 1949 жылда черүге бардым. 1951-1952 жылдарда черүде жүреле, шофёрго үренип алдым. Онон ло бери баранканы толгогончо!

Борис Борисович куучындайт. Комнаталарла базат, кычырып турган бичиктерин көргүзет. Сонуркаш элбек кижги эмтир. Библиотеказы да жакшы. Тегин шофёр до болзо, билери көп. Же билижинде система жок. Онон-мынан ойо согуп жат. А политиканы сүрекей жакшы билер. Перестройка керегинде беш те күн куучындаар. Деремнеде журтаган интеллектуал. Сүрекей солун ла жалакай кижги. Онын үйиле, Розала, мен национальный школдо үренгем. Ол өйлөрдө бис жаш, омок жииттер болгоныс. Роза тегерик ак чырайлу, тегерик кара көстөрлү, шыгырууш каткылу кызычак болгон эди.

— Роза, школдын кийнинде нени эттин?

— Учительский институт божотком. Онон ло бери Чаганда. Одус үч жыл үредүчи болуп иштеп жадым. Алтай тилдин үредүчизи. Куда-ай, эмди торт ло карып калдым — деп, Роза Тимофеевна айдат. — Акыр! — деп, ол Борис Борисычты адылды. Сөскө киришпе.

— Чаганнын школын божоткон балдар эмди кайда иштеп жат?

— Куда-ай, азыйда Чаганнын школы сүрекей тын школ болгон. Аймак ичинде. Бу школды божоткон балдардан көп улус эмди башкараачы иштерде. Владимир, Марат, Сергей Сабиндер, Енчинова, Альпимов, Саблаков, Тадыров, Ундулганов, Карулов ло онон до өскөлөри. Тоолоп бажына да чыкпас. Городто иштеп тургандары бар. Врачтар Чилчинов, Кудайбергенова.

Куучын өдүп ле жат. Бис јаш тужысты, школдо үренгенисти
эске аладыс. Нөкөрлөристи...

Тулаан айдын тундери,
Тенериде толун ай.
Көк лө чанкыр тенери.
Јаш тужыстын эрке јай.

Јылдар ойто эбирип,
Јылыдат бистин жүректи.
Сүүнчилү, ырысту,
Сүүшке күйген ойисти.

Роза была Бористын
Айлында мен отурдым.
Ырап калган јылдарды
База катап санандым.

Нацшколадын кыптары
Бисти сакуп тургандый
Јодралар агарып,
Јолыста энил калгандый.

Јаныканов Лёнянын
Јазырайт кайда бијези?
Табајякова Розанын
Кожонынын сөстөри.

Лазарь-көөркий анда ла
Кокыр айдат, каткырат.
Айдын тунде интернат,
Уйуктап болбой кудурат.

Уулчактар эр болуп,
Улу тынат, сананат.
Кызычактар көзинде
Кандый санаа јажынат?

Бүгүн база айдын түн,
Тышкары түштий жап-жарык.
Жаңыс ла бистин жүректе
Жартап болбос не карык?

Профессор ошкош ус шофёр
Бу түниле нени айдат?
Ойгорлордын сөстөрүн
Онон-мынан не тартат?

Эрмектен улам эрмек бар,
Эп-јоксынып не турар?
Ак-жарыкта айса бис
Ойгор-философ улустар?

Бис јогынан телекей
Јемирилип калбас па?
Јарды туткан јарганат
Бистен башка болды ба?

Сегизен јети јылда Туулу Алтайдын бичиичилери
Ленинградта болгон. Ада-Төрөл учун Улу јуу-согуштарда
фашисттерге Лениннин городын бербей, совет улус јана болбой
согушкан. Ондо алтай јуучылдар көп болгон.

Олордын тоозында Курайда јерлү Кундянов Порос, Борис
Кундяновтын адазы.

Мен онын сөөгинин јанына барып жүргем.

Курай јурттан Ада-Төрөл учун Улу јууда мындый улустар
өлгөн: Алмадаков Наир, Алмадаков Тоту, Бадин Еземей,
Болтоков Амыр, Јибесов Бырчый, Јүреков Бокбаш, Едешев
Чычканбай, Елдепов Пётр, Кордоев Јөбүр, Кундянов Порос,
Кошев Алексей Емельянович, Мамаков Боднай Иргилјинович,
Мандаев Владимир Семёнович, Матыев Јака Јалбаганович,
Осокин Кит, Осокин Семён, Саду Айрак, Сабатов Болчокуул,
Сабатов Айхы, Сопо Эземей, Чиндакаев Уйан.

Бу көөркийлердин аттары үргилјиге артып калзын...

ӨЙ ЛӨ КИЖИ

*Кожонгысты уккажын,
Коолой соккон салкындый.
Кожо бистин жүрүмис
Койу өскөн чечектий.*

*Жанарыста не болзын,
Жараш үндү комыстый.
Жашөскүрим жүрүми
Жаңы өскөн чечектий.*

(Албатынын кожоңы)

Кордоев Пётр Жөбүровичти мен туку качаннан бери билерим. Ол Чапаевте председатель болуп турардан ала... Же, бир сананзам, мен оны жаштаң ала билгемдй. Кожо ойногон, иштеген, шыралаган немедий. Ненин учун десе, бис жагыт. Жүрүмис, жаш тужыс жуунын-чактын ойине келишкен. Онын учун мен онын жаң-кылыгын жахшы ондоп жадым. Бис, жаштаң ала шыра көргөн улус, кижиге килеп те, кижиден некеп те билерис. Кылыгыс эмеш кату. Сталинниң кату ойинде өскөн балдар. Иштен! Керегин бүдүр. Өл тө жатсан, бүдүр. Бүдүрип сал. Бойына килеп билбес улус.

Пётр Иваныч, ой, жок, Жөбүрович, жайбан-буйбан базытту, бултак чырайлу кижиге. Баштап тарый оны неме керектебес, жошош, жой кижиге деп көрөрин. Эриндерин чорбойтоло, көстөрин чала жумала нени де сананып отурар. Онон кенейте кайнап чыгар, — торт ло вулкан, Тура жүгүрер, кыймыгы түргендей берер. Көстөри чагылып, сөстөри жызырап, төгүл турар. Мыңдый кижини капшай күлүп те болбозын. Немени чике, кезем айдар. Карамдабас. Онон удабай жымжай берер. Мен айттым: «Акыр, бу сен керегинде нени бичийтем? Мактайын десе — уятту. Чын бичийин десе — жетире билбес. Документ кеп-бичири күч неме эмтир. Мында тың ла көөркөдип, кееркедип болбозын».

— Канайда бичийтен эдин, анайда ла бичи.

— Жаман бичиди деп, ачынба, — дедим. Же кижиге кижини база көр жат не. Оныла кожо жоруктап, айлына квартиралап

жадып, жуундарда туружып, улусла куучындашканын угуп, эске алынганын тындап. Койчыларга барып, конторада отурып, куучындаш ла жадыс.

— Мени 1932 жылда тулаан айда чыккан дежетен. Байла, чын болбой - деп, Пётр Жобүрович куучындайт. — Кичү тужым санаама јарт кирбейт. Кийис айылду болгоныс. Сүре ле көчүп жүретенис. Адам жылкы кабыр туратан ошкош эди. Малчынын балазы нени эдер? Ол ло айылдын јанында ойноор, соотоор. Адам 1940 жылда кышкыда финдерле болгон јууга барган. Онон ол ло жыл јайгыда јан келген. Бистин айылда көп улус јуулганы, јыргал болгоны санаама кирет. Айлыс бу ла Таајылу баратаң јолдо турган. Адам келгелекте, бис кучалар кабырганыс. «Завод» дейтен јерде эчкилер саап туратаныс. Тумчугында темир тегеликтү јаан кара бука экелгени санаама кирет. Бис, оок балдар, оны кайкап турарыс.

Ол тушта бу «Киров» колхоз не онду колхоз болгон? Јокту-у неме. Малы да ас, улузы да ас. Анчылардын бригадазын төзөгөн. Адам анда. Јаан улус өркөлөп, момондоп жүрер. Мен ол тушта экинчи класста. Школго барар, айылга јанар, онду үренбес. Айла сөс укпас, баштак уулчак болгом. Ачынсам ла, уроктоң јүре берерим. Оны токто деп, та не айтпас? Јажыркат турган ба, айса керектебейтен бе?

Адам анчы кижии болгон. Барза ла, эликти ат келер. 1941 жылда јайгыда Јамангыс акамла кожо бир ан атканыс. Мен тогус јашту, аккам 11 јашту. Анчылар ла база!

— Сүүнген болбойын?

— А сүүнбей. Эмдее јетире ундылбай јат. Июль айда 1941 жылда адамды ойто ло јууга алып барган. Энемнин колында эки бала арткан. Вера ла мен. Сима ол тушта ичте. Ол айла кандый јүрүм? Деремне јок. Тура јок. Улус кайда ла јадар. Көчкүлеп жүрер. Бу бежен жылдардын учына јетире андый болды. 1942 жылда бис сакмандап барганыс. Кураандарды кайда сугар? Кийис айылда сукпай. Онын учун кийис айылду улус сакмандап барар. Айлы јок улус барбас. 1942 жылда энем, адамнын әјези, Марфа деп кижиле кожо сарлыктар кабырган. Школго келерин, ас-мас азыгын божой берер. Интернатта изү суудан өскө неме јок. Јан келерин, кийим база јок. Школго барбай отурарын. А јас келзе өркөлөп, момондоп жүр каларын. Онон бригадада

жайыла иштеерин. Ол тушта колхозтын жаандары да не онду улус болгон? Неме керектебес. Кетегени жаңыс — чуурум. 1944 жылда төрт класс бүдүрдим. Онон Чаганга барып үренер дежер. Чибитке барып үренер дежер. Кийим жок, курсак жок. Барбагам. Энем тын оорыган. Онон жуу божоп турарда, ондол келген. Мен база оору. Горно-Алтайскка апарып, үч-төрт катап операция эткен. Сөөктин туберкулёзы дешкен. Эки жыл эки колтык тайакту жүргем. Онон жазылгам, эки колтык тайакты таштаган. 1948 жылда март айда Ак-Ташка баргам. Калаш бедиреп. Колхозто жиир неме бар эмес. А энемге кем болужар? Сыйындарды канай чыдадар? Адам жууга барган, озо баштап фронттон письмолор кел туратан. Онон шык-шак. Суру жок. Өлгөн.

Ак-Ташка барала, Кука жестемнин айлында жаткам. Озо баштап бурнос болуп иштегем. Онон компрессорщиктин үренчиги, учында буровой мастер. 1951 жылда энем жада калган. Сыйындарымды Ак-Ташка экелдим. Ак-Ташта бойыма тура туттым. Мынайып иштеп жатканча, черүге барар ой келди. 1952 жылда, октябрь айда черүге баргам. Бойым албаданып баргам. Оорумды жажырып ийгем. Онон Красноярскка жеткен, полковой школдо үренген. Автотрактор механиктин үредүзи. Үредү кату болгон. Бир жылдан артык үрендим. Ол полковой школ дейтен неме таскадуны база тын ла бер жат, кижини тын кадырып, тын сулап жат. Дисциплина кату, бек. Школдын кийнинде Күнчыгыш жаар күүледе ле бердибис. Жедиб барып, турган жерис Порт-Артурдын ла Дальнийдин ортозында. Солдаттын службазы өдүп ле жат. Эбире кыдат улус. Жадыны, кылык-жаңы бистен башка. 1954 жылда Башкару Порт-Артурды кыдаттарга табыштырып берди. Эшелондорго отурып, элес ле эт калдыс. Келген — Украина. Киевский область Белоцерковский район. Аэродром. Төрт самолёт туру. ТУ-4 дейтен немелер. Биске авиационный кийим берди. Ба, лётчиктер боло бердис. Авиапункт төзөлдү. Мында өскө дө частьтар турган. А кыстар биске жайылбай база. Учаачыларга.

Пётр Жөбүрович каткырат.

— Эх, кижинин жаш тужы кандый жакшы! Кайран өйлөр. Кару көөркийлер. Озо баштап бис палаткаларда жатканыс. Онон

туралар туткан. Кере ле тўжине вагондордон коштор тўжүрерис. Ондо та не? Кем де билбес. Ол тушта мен комсомол. Отличник. Мени областной комсомол конференциянын делегады да эткен.

Эйе, ондый фотографияны мен Кордоевтин айлында көргөм. Пётр Кордоев коо сынду, кеберкеек чырайлу, жараш, жаш уул ол фотожуруктан көрүп турган. А бүгүн март. Айас күн. Көс кылбыгар ак кар. Чаган-Оозынын үстиги жаны. Кандый да тегерик көл. Ол көлдин тожын өрүмдейле, осман дейтен балык тударга албаданат. Мында балыкчылар база болгон ло эмтир. Мен Пётр Жобүровичтин жылу пыймазын, ваталу штанын, жылу, бөс кыпту кой тере тонын кий алгам. Онын учун таштап ийген кайырчактын үстине такталанып, кызыл кыпту тетрадимди чыгарып, бичип отурым. Эбире ак-чанкыр туулар, кыскылтым төндөр. Ыраак жокто бир кижичи кой кабырып жүрү.

— Бир күн бисти, Китайдан келген 60 кижини алып барды. Кино көрдис, амырадыс. Онон Москвага апарды. Вокзалда кондыс. Москвадан база өскө жерге апарды. Мынзы город Жуковский болуптыр. Авиаторлордын төс жери. Военный городто палаткалар тартып, жада бердис. Жаан машиналар кел жат. Жаны секретный самолёт экелген. Каруул тын. Аңылу пропускала жүрерин. Эмиктер тартып салган. Кече бассан, адып ийер. Айла каруулда ончозы кыстар! Бистин бойыста ажанатан жер, кино. Кыстарла андыш турарыс.

— Спирт ичедеер бе, кыстар?

Удураэрмек айтпас. Каруулда турган кижиге куучында жарга жарабас. Бис Москвага сүре ле баратаныс. Онон ойто ло Украинага экелди. Бойыстын частька. Ондо бир көөркий кыс та болгон. Ада-энези мында, Украинада, артып кал дешкен. Мен болбогом. 1955 жылда декабрь айда демобилизация болгон. Январь айда 1956 жылда жанып келгем.

— Мен ол тушта Москвада. Студент. Бир күн тойу, беш күн торо. Же андый да болзо, эн ле ырысту ойлорим анда өткөн — дедим.

— Жан келеле, Жодрада шофёр болуп иштедим. Оной турала, ойто Ак-Ташка келдим. 1958 жылда мени райком комсомолдын рекомендациязы аайынча «Жаны-Жол» колхозко механик эдип ийди.

— Качан айылду болгон?

— 1957 жылда айылду болгом. Бир алтай бала, көрмөс, мекелеп ийген. Онон Зояла биригип турбай. Одус жыл журтап жадыс, алты бала азырадыс. Сыйындарымды база Зоя чыдатты. Карын да жакшы кижичурады.

Колхозто иштеген. Же нени де бербес, мал жок, курсак жок. Бу ишти чачар, ойто разведкага барар деп шүүндим. Бу табыш райкомнын качызы Тинибаевке жеткен эмтир. Бир күн иштен келзем, айлыма кулур, эт, саржу экел салган эмтир. Зоя балдарды азыраган, сүүнген отуры. 1959 жылда «Ленин-Жол» ло «Кировты» бириктирген. Маленков деп колхоз болгон. Мен — механик. Колхозто төрт трактор, төрт автомашина.

— Партияга качан кирген?

— 1960 жылда. Григорий Иванович Семдешев райкомнын качызы бол турар тушта. 1962-1964 жылдарда парторг болгом. 1960 жылда «КПСС-тын 21 съездинин адыла адалган колхоз» төзөл турар тушта, биске ол тушта «Жаңы-Жол» деп колхозты кошкон. Мени 1962 жылда райкомго алдырды. Эмди эски председатель Кашин бар жат. Коркышту жаан колхоз төзөл жат. Жаңы, тын кижичуудар. Кемди?

Райкомдо айдышты:

— Оны тутпазаар, ончогорды партиядан чыгарып саларыс. Айдып бар. Аймактаң апарган кижичуулар.

Келеле, ончозын айттым, андый-мындый дедим. Конторага жуулып алып, сакып отурыс. Коммунисттер. Михаил Васильевич Карамаев жет келди, Айтен Ахметовты алып келди. «Коммунисттер ончозы ба?» — деди.

— Ончозы — дедим.

— Жуун жуугар.

Жуундадыс.

— Ахметовты председатель эдеригер. Артык сөс жок — деди. — Жоп пө?

— Канайдар? Жоп — дедис.

— Ол тушта улустан сураар эмес. Жамылуны машиналар тартып, экелип берер. Кадрларды райком башкарып жат деп айдар. Партийный дисциплина кату. Ол ло Ахметовты улус чек жуутпай турган. Онын ордына Тойлонов болзын дешкен. Же коммунисттер жөптөп салганда. Текши жуунда айттым:

— Бу кижини партиянын райкомы ийген. Председатель эдип жөптөп салгар. Артык куучын болбос.

Ахметов он жыл иштеди. Кылынды ла база. Колхозты көдүрердин ордына түредип салды. Ол бир культцентр деп немени тутканы, укту уйлар садып алганы — жеңил неме дейзин бе? Культцентр куру тур калган, укту уйларды этке табыштырып берген. Ол жылдарда согум да сойыш тын болгон. Колхозтын жаандары бир уула эки де мал сой туратан.

1964 жылда ойто ло механик болуп иштедим. 1967 жылда Чапаевтин адыла адалган колхозтын председатели эдип ийди. Ондо 13 жыл иштедим. Мында эмдиге иштеп жадым.

— Эмди иш кандый, Пётр Жөбүрович? Күч пе? Бу перестройка деп немени канай көр турун?

— Күч эмей, кай жеңил болор ол? А перестройка... О-о, айтпа да. Оны та кай көдүретен неме?.. Күч те болзо, көп неме жарт. Алдынан ла иштеерге жөп берзин. Чапчашпазын. Киришпезин. Бу «Звезда Алтая» газетте 11 мартта чыккан статьяда бисте семейный подряд жок деп бичип салган. Кай жок болот. Бу ишти бис 1981 жылдан баштадыс. Быжыл бу сурак аайынча беш катап жуун өткүрдис, жартадыс. Ол ло Ойрот Мадяев семейный подрядты канай билбейтен? Бистин баш экономист, Байана Моисеевна, газеттеги статьяны кычырала, торт ло ыйлап ийген.

Ол Варванец деп кижини биске кирбеген, бир де специалистле куучындашпаан. Бу кандый аайлу неме? Семейный, бригадный, коллективный подряд деп немени бис туку качаннан бери өткүрүп жадыс. Онон ол корреспондент база төгүн неме бичип жат. Өрөги колхозтордо айалга Курайдын колхозындагы айалгадан уур деп. Кай уур болот? Чуй ичинде кар жок. Курайда корон-соок, тизеден ажыра кар. Онон көрзөн лө Калининди, «Путь коммунизмди», Таркатаны мактагылап жадар. Бистен жангыс ла жаман бедиреер. Жанжыккылап калган. Бери келип, жазаи бичигилебес. Бисте де эт, бешбармак бар... Же, мынын балыгын тайайын! Не де жогыла. Тошко жаба тонгылап калган болбой. Атанаалы!

Бис атанып ийдис. Онон чайлап алала, конторага бардыс. Контораны былтыр туткан. Жаңы агаштын жыды. Күнет кабинет.

Ойто ло тал-табыш. Куучын. Агроном. Јиит уул. Таханов Валерий Максимович. Кем де арбанат.

— Былтыр мырчык јетире үренделбеен, артып калган. Оныла мал азыраарга јарабас. Та кем де оны азыралга ийген. Карын, баш ветеринар көр ийген. Онон башка камык мал өлөр эди.

Кордоев П. Ј. — Ол горохты былтыр сулала не колыбаган? Ұрендеер алдында? Јирме тонна мырчык артып калган?

Таханов В. М. — Ол мырчыкты булгаар кижі јок болгон...

Кордоев П. Ј. — Сен нени эткен? Је сен нени эдер кижі? Ұрен кайда? Чыгыжы кандый?

Таханов В. М. — Мени склад арута деп айттыгар не?

Кордоев П. Ј. — Арута.

Таханов В. М. — Колхозтын ижин эдерге трактор до бербес. Улус та бербес. Мен јагыскан нени эдетем?

Кордоев П. Ј. — Планын кайда? Нени эдерге турган? Мен кайдан билетем?

Баш агроном атрандайт. Айдар немезин таппайт.

— Ол горох туку башкы јылгы неме. Ұрел калган.

— Јок, башкы јыл мырчык болбогон, көөркий — деп, Кордоев айтты. — Јирме тонна неме — ол јирме килограмм эмес.

Агроном јобош, јаш уул. Кеберкек чырайлу, кееркек кийимдү. Бийик чоңчойлу туфля кий алган эмтир. Ондый өдүкле кайда барарын. Улус онын сөзін укпайтан да болбой кайтсын.

— Је бар, уул. Ол ижингин аайына чык. Ұреннин чыгыжын көр. Оосты ачала, отурбас керек не. Тилдү, оосту кижі айдар, сураар — деп, Пётр Јобұрович јымжады.

Улус кирип ле јат, чыгып ла јат. Тоозы јок сурактар. Кемге де машина керек. Кемге де өлөн керек. Кайда да малга азырал јетпей јат. Ол шофёр кайда? Мынызы кайда? Јахмет Балабаев кирип келди. Колхозтын лесниги.

— Делянкада болдоор бо? Гранды буспайтыр ба?

— Јок, кезип берген јерде ле иштегилеп јат.

Председатель бирде чыгат, бирде кирет. Ары-бери јүгүрет. Онын үни бирде коридордон, бирде бухгалтериядан, бирде

зоотехниктин кыбынан угул жат. Онон көрзөн, столярка жаар, эмезе гараж, кочегарка жаар жүгүр барадар.

Эртен тура градусниктен көрөр болзо, одус градус соок. Кей кандый да ару, соок ло жеңил. Кандый да элкем ле бийик. Туралардын үстинде чанкыр ыштар чоргыйт. Кажы ла кижги казан азып, чайлап, ижине мендеп жат. Же көп саба улус ыраакта, турлуларда, кобы-жиктерде. Пётр Жобүровичле кожо контора жаар бастым. Ол унтазы байбайып, искусственный тереден эткен кыскачак кара тоны тарпайып, базып баратты. Бу эчкинин, койдын терезинен не тон эдинбес кижги? Айла нени сананат не? Унчукпайт. Јаныс ла тон кар кыјырт-кыјырт эдип турды. Колхоз јурты. Контора. Турлулар кандый да ыраакта болзо, олор бу јуртла, конторала колбулу. Олордын ижи анда, а санаазы мында, конторада улустын ижи мында — санаалары анда. Кандый јаткылары не? Оору-јобол јок не? Малдары кандый туру не? Азыралы јеткил не?

Бу колхоз деп немени башкаратаны база күч ле неме. Фабрика, завод болгон болзо, науканы тuzаланып, јангы машинаны, техниканы иштедип, једимдерге түрген једе бербей. А койлорды канайдарын? Онын одус килограмм бескезин јүс килограммга түней ле чыгарып болбозын. Түгин де түрген көптөдип албазын. Койлорды мун жылдарга канай кабырган, анайып ла кабыарын. Атту. Јойу. Оны база автомашинала, вертолётло кабырар ба? Комбикормды да, тусты да вертолётло јүк арайдан јетир јат. Баазы-чуузы коркышту неме. Бир час учуш учун алты јүс салковой төлө. Баш ла бол!

Түштин кийнинде койчыларга барар дештис. Курай — бу јердин текши ады. Же кажы ла туу, јик, өзөк, ойдык, јалан алдынан атту. УАЗ-ик таңкандап мантап ла јат. Арајан деп өзөк. Бир јаны койу јыш-агашту кайыр туулар, экинчи јаны күнет, агаштары ас-мас, меестү кырлар. Чабаннын турлузы. Ол ло јакпак тура. Ол ло кажаган, чеден, чогулган өтөк, јангы тартып экелген јадык. Күнкүлдеде үрген јелбер ийттер. Туранан бир үй кижги чыгып келеле, ийттерин: «Чык! Чык!» — деп, адылып салды. Бу Каланова Кычык деп кижги эмтир.

— Јыланду деп јерде чыккам — дейт, — Курайдын үстиги јанында јаан элбек јалан јер.

Бис оны-мыны куучындажып отурдыс. Пётр Иванович айтты:

— Бу кижини билереер бе?

— Жок, кайдан билейин, азыйда көргөн эмес.

— Писатель. Аржан Адаров. Колхозтын историязын бичип жүрү. Көргөн-укканаарды айдып бергер.

— Угарын уккам. Книгеден көр турбай — деп, Кычык күлүмзиренет. — Солун кижини туру не.

Столын жылдырат, чайын урат.

— Энемнин адазы Санаев Сарыбаш деп кижини болгон. Тили курч неме. Ол керегинде слер уккан болбойоор? Улус кай айтпады эмеш. Ол кижини 1937 жылда түрмелеткен. 1947 жылда үйиле кожо Казахстанга айдуулга барган. 1957 жылда тайадам ла тайэнем казахтын јеринен јойу јангылап келген.

— Школдо үренгенеер бе?

— Ұч класс божотком. Бу бис кожо үрендис пе, Пётр. Раиса Салатовна бисти үретти. Онон бир Дегтярева деп үй кижини. Казыры коркыш. Неме ле болзо, кулактан ала койор — деп, Кычык каткырат. — Оны ла көрзөм, кулактарым изий беретен.

— Канча жылга кой кабырган. Он баланын энези — деп, Пётр Жөбүрович айтты. — Иштенкей, јакшы улус. Балдары да андый. Јангыс ла үредү јанынан ујан.

— Мен он үч јаштан ала койлодым. Јирме эки јаштуда кижиге бардым. Каланаков Базу деп кижиге.

— Адазынын ады кем? Отчествозы?

— Праздник — деп, Кычык каткырат.

— Байрам деп кижини. Байрамыч деп кижини болор. Эмди кайындап отурган не — деп, Кордоев айтты. — Бу озогы јанды не таштабас?

— Тошонтыда да јаттыс. Сарлыктар да кабырдыс. Өбөөним јанбалыйт, көстөн кобыр. Тошонтыда сарлык кабырып, тарбаан јип жүрген на.

— Јангыс ла тарбаан эмес, сарлыкты да јииш болгон болбой? — деп, Пётр Кордоев унчукты.

— Та. Ол тушта малда кезе-быча чот бар эмес. Јиири јиген ле эмей база.

— Балдараар он бо? Олордын канчузы малда иштеп јат?

— Көп сабазы малда эмей. Уулым Василий — сарлыкчы. Туку адазыла кожо иштеп баштаган.

— Якшы иштеп јат. Династия дейтен неме былардын билезинде туру — деп, Кордоев айтты.

— Николай база сарлыкчы. Алдынан иштеп јат. Айылду.

— Бооро «За доблестный труд» деп медаль алган. Озочыл — деп, Кордоев јартады.

— Володя торбоктор кабыр јат. Бойдон. Валера эчкилер кабыр јат. Бу турлунунг ээзи ол. Эчкилери јакшы турган. Серкелер. Роман деп уулым школдо, јети класста. Бис беш уулду, беш кысту улус.

— Кыстараар кайда?

— Јаан кызым Зина айылду-јуртту. Өгөөни разведкада. Римма малда иштеген. Кижиге барган. Эмди Ортолыкта јуртап јадыры. Рая Горно-Алтайскта зооветтехникумда ветеринарга үрен јат. Роза 9 класста, Кристина база 9 класста. Балдарыс ончозы малдын јанында өскөн. Иштенкей. Мал ижин јакшы билер.

— Бу айылдын балдары иштенкей. Мастер улус — деп, Пётр Јобүрович мактады. — Кычык пенсиеде де болзо, түней ле иштеп јат.

— Бу спорттын мастери Маажый Каланаков слерге төрөөн кижиге бе?

— Өбөөнимнинг эјезининг уулы. Биске сүре ле кел јат. Уйи орус та болзо, јакшы келин. Байланбас, чүмденбес.

Куучынчы. Ачык-јарык кижиге эмтир. Бис јакшылажып, атанып ийдибис.

Курайдунг әлкем тегерик чөлин Чуйдын суузы эки јара бөлүп јат. Суунунг сол јанында чөл-јалаңды улус Курайдунг чөли деп айдар, он јаны Төтөнунг чөли. Төтөнунг чөли Ак-Турунунг әдектей өскөн кара агаштарга токтоп јат. Сүрекей јараш, кайкамчылу јер. Чөрчөк јерининг баатырлары шак ла мындый јерлерде јуртаган болор. Кордоев Јамангыс Боктонович јайыкыжы мында јуртап јат. Кырлак тумчукту, копшык чырайлу, килченг ақсак кижиге. Будына агаш баскан дежет. Леспромхозтынг ишчизиге. Уйи Түүкей — пенсионер. Башпак ак чырайлу, чаңкыр көстөрлү, этенир кижиге. Былтыр јаскары јай Пётр Јобүровичле

кожо мында база болгоныс. Жөбүр ле Боктон агалу-ийнилү улус болуптыр. Жаманкыс Пётрден эки жаш жаан, онын учун Пётр Жөбүрович оны акам деп айдатан эмтир. Боктоннын энези эмди де эзен. Тазымай өрөкөн Курайдын деремнезинде жадыры. Бис чайлап, озогызын ойгозып, оны-мыны эске алынып отурдыбыс. Мындагы улус ончозы удур-тедир төрөөн, ончозы өдүжип, колыжып калган. Та ненин де учун Матыевтер керегинде куучын башталды. Олор Жамангыстын таайлары.

— Ол уйдаан, жаан жашту улустан жагыс абаэнем артты ба? — деп, Пётр сурайт.

— Эйе, жагыс энем артты — деп, Жаманкыс Боктонович унчукты. — Олордын эн жааны Матыев Кара деп кижиге болгон. Уулы Мекелеш, кызы Керек-Жок. Керек-Жок Карман Белеековко барды. Карманнын уулдары — Эзен, школдо үредүчи, спорттын мастери, Василий азыйда база күрешчи болды, Владимир — инженер, спорттын мастери, Сергей база спортсмен. Ончолоры бөкөлөр. Каранын кичинеги Бөдүш. Онын жагыс кызы Үрбес тирүү отуру. Бөдүштен кичинеги — Теке. Жууда өлгөн. Уулы Михаил уйдын пастыгы. Онон кичинеги Үүрек. Жуу тужында тын иштеген кижиге. Онон кичинеги Жалбаан. Колхозто база көп иштеген кижиге. Сүрекей жалакай, буурзак, килемкей кижиге болгон дежет. Жаан уулы фронттон шыркалу жаанган. Бу жуукта божоды. Онон кичинеги — Жака. Жууда өлгөн. Суру-чап жок. Одус жылдын кийнинде сөөгиге табылган. Воронежтин жеринен. Школдын балдары темир капсуланы табала, онон кижинин ады-жолун, адресин кычырып алган. Бери письмо бичиген. Же оноор кем де барбаган. Бистин улус база уян ла.

— Слердин энегер Жалбааннан кичинек бедиге? — деп, Пётр Жөбүрович сурады. — Жалбаан ол биске жесте кижиге болгон.

— Ол энемнин аказы эмей.

— А бу Сополор Курайга кайдан келген? — деп, Пётр Жөбүрович куучынды онон ары улалтарга сурады. — А, женебис?

— Сопо — ол Улаган жеринин кижизиге — деп, Түүкей чанкыр көстөри жумулганча күлүмзиренип, чайын уруп айтты. — Кара-Куурдан келген дежетен. Матыевтер, Кордоевтер бери Чуйдан келген туру. Сопо бери келерде, кресттү кижиге болгон ошкош. Онын уулы Иван. Чоло ады Журун. Совет жаан учун

база тын ла турушкан кижидежет. Онын адазын, Сопоны, актар шыркалаган. Колын сый аткан ба айса кандый. Онызы шыркадаг улам олгон. Сопо Иван Курайдын журтсовединин председатели болгон. Оной турала айдаткан. А ол тушта көп эрмек бар эмес, бүгүн активист, учуп ла турарын, тынып ла турарын, а эртен — контра. Контра эт каларын. Ивановнын уулы Севостьян. Менин адам. Ол тужында ишмекчи батальондо жүрген. Онон жан келеле, жылкы кабырган. Үүрдөн бир бее жылыган. Ол учун сутадып, үч жыл отур келген. Онон ойто ло жылкы кабырган, узак иштеген. Бис он карындаш улус. Баштапкы үйинен беш бала, экинчи үйинен беш бала. Эн жааны мен — Түүкей. Сыйным Мызай. Активист кижиде болгон. Комсомолдын качызы, правлениенин члени, озочыл койчы. Эмди пенсияда жадыры. Бир тушта база учкан ла. Онон кичинеги — Лия. База пенсияда. Онон кичинеги — Захар. Колхозчы, бор-кар иште. Онон кичинеги — Керек. Койчы.

Куучын өдүп ле жат. Бичип ле отурум.

— Мен 1930 жылда чыккам — деп, Кордоев Жаманкыс Боктонович айтты. — Жүк ле төрт класс божотком. Мени Мандаева Степанида Семёновна үреткен. Сүрекей жакшы үредүчи. Эмди өрөкөн ол ло Курайда, болчок туразында, жадыры. 1937 жылда адамды түрмеге айдай берген. Ол өйлөрдө база бичикчи, активист кижиде болгон ошкош. А жадын уйан. Айыл да жок, тура да жок. Ферма көчө берерде, агаш айылда артып калдыс. Ол корон соок кышкыда та канай чарчабай туратан. 1941 жылда төрт класс божоттым. Онон ары үрен барар арга жок. Жуу-чак. Энемле кожо кой кабырып, уй саар фермада бозулар кабырып, колхозто жышкыш болуп жүрген не. Он төрт жаштан ала жылкы күдүп баштадым. Он жети жаштуда айылду болдым.

— Слер калапту уул болгон турбайаар — дедим.

— Ол тушта уулдар кижини эрте алатан. Өлгөннин артканы өзөргө жат не — деп, Жамангыс Кордоев айтты.

— Онызы чын — дедим. — Бистин де жерде он алты, он жети жашту уулдар айылду болуп туратан.

— 1952 жылда черүге бардым. Дальний Востокто служить эттим. Артиллерист. 152 миллиметр гаубица. Командир отделение. Сержант. 1955 жылда Жер-Алтайыма жаи келдим.

Черүден келеле, колхозто иштебегем. Колхозтын ижи, байла, жүрегимди алган болбой. Разведкада эки жыл иштедим. Онон агаш чаптым, строитель болдым. 1958 жылдан бери — лесник. Түүкей малчы да, койчы да болды. Калганчы он бир жыл жер сугараачы болуп иштеди. Төртөн жыл журтап жадырыс. Төрт бала азырадыс. Жаан уулыбыс, Николай, колхозто тракторист. Люба Ондой аймакта, Күпчеген деп жерде кижиге барган. Культпередвижкада иштеп жат. Аркадий база Ондой аймакта. «Межколхозлесхоз» деп немеде иштеп жат. Мастер. Витя менин жолымла барган. Лесник. Агаш каруулдап, агаш чаап жүрү...

— Акам, бу слерде өй ада болгон эмес беди? Кам кижиде жетен — деп, Пётр Жобүрович сурайт.

— 1942 жылдан 1946 жылга жетире өй адалу да болдым. Тимофей Темдеков деп кижиде. Улаганнан келген бе, кандый. Жажы жаан ла кижиде болгон. Ак-Туруда жатканыс. Ак жалаанда, састу жерде, айыл тудуп алып, бир кыш кыштадыс. Оогошто оныла кожо жүрерим. Ол кижиде сүре ле айттыруда, алдыртуда жүретен. Камдайтан. Түнгүр жок. Жаңыс ла орбулу. Тайылга да тайып туратан. Кайкамчылу неме. Малды сойсо, ончо учуктамырларын үспей, ылгал айрыыр. Тайылганын эдин айылда кайнатпас. Аалга жерде, аркада, кайнадар. Башту, туйгактарлу терени сыра агашка арта салатан. Энгирде камдап баштаза, эртен турага жетире камдаар.

— Онызы чын неме бе, айса төгүн бе, айса гипносту, тармалу неме бе? Билбезим — деп, Пётр Жобүрович айтты. — Же не де бар. Кичинек карындажым өлөрдө, ол кижиде онын сүнезин үдешкен. Ол жерге. Озодо кижиде өлзө, кам кижиде онын сүнезин ол жерге үдежип туратан эмтир. Онон башка ол сүне бу жерде жүрүп, тирү улуска, төрөөндөрине, бук, эдү болуп калар.

— Кам кижиде — ол тегин кижиде эмес — деп, Жаманкыс унчукты. — Бир катап Кызыл-Ташта кыштап жатканыс. Түн ортозы болгон. Тимофей кенете тура ла жүгүрген, тырс-марс ла эткен, орбузын ала ла койгон. Камдай ла берген. Тындап жатсам:

— Кара сананып келген неме бе, ак санаалу келген неме бе? — дейт. Шылап туру. — Эй, мыны туткар, күлүгер.

Тытпакташкан, кижини күлүй туткан табыш угулат.

— Жаан-Үлегем деп жердин камы мен. Кара сананып келбедим. Эре-Чуйда эки тилдү улус бар деп уккам. Оны көрөргө

ченеп келдим — деген үн угулат. Онон бу кижини божот ийди ошкош. Өй адам жадып уйуктай берди.

Онон бир күн база ла тура жүгүргөн. Кыйгырган, кышкырган, орбузын ала ла койгон. Калаптанган: «Не келдин? Не керек?» — дейт.

— Эй, жеектерим, бу кадытты туткар, күлүгер!

Онызы жалын туру. Ұй кижинин үни угулат.

— Кижинин айбызыла жүргөн эдим. Божот. Жер-Алтайыма жанайын.

Онон бир жылдын бажында бис Улаган аймакка андап барганыс. Тийиндеп. Ол эмегенге јолукканыс. Ол экү аракы ичкен, куучындашкан. Саң башка кеберлү эмеген болгон. Јүзүнин бир јаны кара-көк, экинчи јаны — ак.

Ол Тимофей өрөкөн база кайкамчылу, саң башка кижі болгон. Бир катап бистин айылга Тимофейдин карындажы Антон айылдап келген. Куучын болгон, аракы ичкен. Онон эртен тура Тимофей тур келеле, айткан: «Сениң айлыңа бар жүрдим. Ийттеринниң үр турганы коркуш. Сескир таңмалар эмтир. Айылдын түүнигинен кирдим. Чөйгөннөн чай ур ичтим. «Бу не калырт этти?» — дежет. Бала-баркан јакшы жадыры. Онон Антон јаи барарда, балдары айткан: «Түнде чөйгөн канкыраган. Бис чычкан ойноп туру деп бодогоныс. Ийттер база коркышту үргөн. Је кижі келбеген».

— Ол өгөөн кызу темирди «шыр» эттире јалап туратан. Бойым көргөм - деп, Пётр Јөбүрович айтты. — Не мени айдып айдып, чыптап-чыптап ийеле, темирди «шыр» эттире јалап ийер. Је кижі кызу темирди кай јалайт? Гипноз болбой кайтсын. Ээлү кам. Акыр, камдаш болор. Атанаалы.

Бис база эмеш отурала, тойо чайлайла, ажанала, атанып ийдис.

Чөлдө кар калын болды. Машинанын изинен чыксан, бадалып каларын.

— Озодо кар мынан јаан болгон дежет. Улус чаналу жүрер. Уйды, малды, койды меесте, кырткында кабырар. Олорды тон болбосто талдын, каргананын бүриле, будактарыла азырап турар — деп, Пётр Кордоев куучындайт. — База күч ле болгон.

Онон конторага келдис. Тулаан ай. Кандый да болзо, кўн узай берген. Туралардын бўркүлеринен сур тамчылар чичке мөңүн учуктар болуп, улалып жерге төгүлет.

— Ол Ахметов «мен» ле дейтен кижиде болгон: менин колхозым, менин машинам. Райкомго барза, ончозын ла мен эттим деп айдар. Диктатор аайлу кижиде. Нарядты бойы тургузар, акчаны бойы төлөөр, премияны база бойы үлеер.

— Кезек-Жалаңда культцентрди ол туткан ба?

— Ол туткан. Сен ол Чаймыранла куучындаш. Ол прораб болгон. Онон нени ле угарын. Каткыраарын.

— Бери качан келген?

— Үч майда 1980 жылда. Райком ийген. Онон бу колхозтон сурак база болгон. Акатаев Канжарбай Үзүтович деп кижиден ишти алгам. А Чапаев — жакшы жер. Улузы иштегенкей. 1967 жылда ол колхозко барарымда, сугарган бир де гектар жер жок болгон, жүк ле 7-8 мун центнер өлөң белетеп алатан. 1979 жылда бис 20 мун центнер өлөң белетеп алар болдыс. Селенка. Төрт жүс гектар жерди кыралап, сугарып турганыс. Түжүм жакшы. Азырал жеткил. Азыйда төлүлү колхоз төлүдөң айрылган. 1976 жылда РСФСР-дын көчүп жүрер Кызыл-Маанызын алганыс. Журт та жаранган, жаны школ тудулган.

— Мында кандый?

— Мында иштеерге күч болгон! Айтпа да. Аракы! Баш ла бол! Оны токтотпоон болзо, мен бүгүн та жүрерим, та жок. Малду неме малын таштаган, балалу неме балазын таштаган. Улус чек ан чылап база берген не. Аймак ичинде Курай чылап, улус кайда да ичпеген. Аракы ичиш жанынан баштапкы жерде турганыс. Эмди керектер ондолып жүрү. Улус иштеп жат. Малга азырал да једип жат. Эки жылга улай 20-22 мун центнерден азырал белетеер болдыс. Тогузон жылга јетире азырал белетеерин 30 мунга јетирер керек. Ого канай јединер? Јерди сугарар. Суу јетпей жат. Ненин учун дезе электорэнергия јетпей жат. База бир коркышту керектү неме — кирпичный завод. Ол јогынан стройка болбос. Агаш јетпей жат.

— Кадрлар жанынаг кандый?

— Уйан. Бу жердин балдары үредүге киргилеп болбос. Школдо белетеш уйан та кандый? Институтты Байана Моисеевна божотты. Заочно. Баш ветеринар, Лидия Андреевна, жакшы иштеп жат. Баш зоотехник Манжин база. Же олор бу жердин улузы эмес. Колхоз жербойынын улузын үредүге ийерге, керек десе олорго колхозтон стипендие төлөөргө белен, же ийер кижин жок. Бу жердин улузы үредүге кандый да күүн жок.

Мынайып куучындажып отурганчабыс, бир жаан жашту кижин кирип келди.

— Аржан Ойынчинович, бу кижиле куучындашкан бедин?

— Куучындашкам. Чала-была.

— База катап куучындаш. Фронтвик. Герой кижин. Төжин бастыра оржин, медаль! А мен гаражка, мастерскойго бар келейин — деп айдала, Пётр Жөбүрович чыгып жада, кошты:

— Сүтти складтан алгар. Ветеринар бичип берер!

— Мен пенсионер. Шыркама аайынча. Колхозтон пенсия албай жадым — деп, Иван Малчинович айтты. — Ондый да болзо, болуш турбай. Кажы ла жыл бежен кой алып, оморды төрөдип, кураандарын кичееп берем. Үйимле, Татьяна Борисовнала, кожо. Бу менин экинчи үйим. Оныла бирме экинчи жыл журтап жадыс. Озо чыл койчы. База көп иштеген кижин...

— Же жууда жүргенеерди база катап куучындап берзеер.

— Мен 17 жаштуда фронтко баргам. Албаданып, суранып. Март 1942 жыл. Экинчи Украина фронт. 95-чи дивизияда, 90-чы полкта тургам. Берлинге 60 ла километр жетпей жүреристе, жуу божогон. Восточный Пруссияны өткөн, Будапештте болгон. Будапештте шыркалаткам. Германияда экинчи катап шыркалаткам, бир катап контузия болгон.

1945 жылда август айда япондорло жуулашкам. Экинчи ле күүн жуулашканыс. Жуу божой берген. Дальнийде болгом. Черүден 1946 жылда ноябрь айда жан келдим.

— Награда бар ба?

— Экинчи орден — «Красная Звезда», экинчи орден «Отечественная война», омон бир медаль.

— Жанып келеле, нени иштедеер?

— Колхозто ло иштегем. Көп сабазында пастыктап ла жүргем. Акыр, бу алмары бөктөлө бербезин, кураандарыма кургак та болзо, сүт керек. Же база јолукса, бары-јогын айдып отурбай...

— Иван Малчинович Маралов куру таарын колтыктанып, өрө турды. Эжиктен чыгып јадала, кайа көрди. — Јакшы болзын.

Удабай Пётр Јөбүрович једип келди.

— Же, нөкөр, мен атан јадым. Эртен таң ла Ондойдо кандый да семинар-јууи болотон дежет...

Ол күндер керегинде сананып, мен мындый үлгер чүмдегем.

Колхоз башкарган уулдар
Комудап турат. Канайдар?
Улус чек сөс укпас,
Улу тынат. Нени айдар?

Канайып ла чырмайсан,
Качажар, бирүзи једикпес!
Госјакылтаны да бүдүрзен,
Комудал бичиир. Килебес.

Јаандар оморды алдырып,
Јаза-буза адылар.
Шабашниктер келеле,
Шаалта ошкош јал сураар.

Канча-канча комиссия
Шинжү эдер. Кезедер.
Шифер јок, цемент јок —
Ончозын мыны кем берер?

Ончозы учун каруулу
Отурар колхоз башчызы,
Ончозы учун бурулу,
Карыгар онын санаазы.

Ончозы учун ырысту,
Угулар онын каткызы!
Ижинди јазап этсен деп,
Јаңылар онын јайнузы...

Турлудагы туралар
Эскиреле, чириген.
Темир ошкош улустар
Өлгөн, жерге эңилген...

Јаш үйеге не керек,
Јараш клубты тудуп бер.
Котедж тура тудала,
Койды јанына чогып бер.

Телевизор экелип,
Јердин үстин сен көргүс.
Кыштуларды жазагар!
Једип келди ойто күс.

Ветерандар једип келт,
Пионерлер жүгүр келт.
Эртен байрам. Фестиваль.
Малга керек азырал!

Јуун. Отчёт. Ұредү.
Мөрөй, молју, пландар.
Камык малды кабырган
Кайран кару улустар!

Председатель кижинин
Билетени ас эмес!
Ончозы јеткил ол болзо,
Канайып сүүнип иштебес?..

Је түней ле бу жүрүм
Араайынан јаранат.
«Иваныч чырмай јат» —
Улус араай айдыжат.

Јаанын тын мактабас.
Јартын айтса, ујатту.
Иш, жүрүм, үзүк јок
Бырыс учун тартыжу.

Кордоев менин нөкөрүм,
Колхозы учун сананат.
«Койлоп жүрзе, торт болбой?» —
Кезикте ол айдынат.

Яш тужыбыс эзелет, —
Жаркынду ырыс ондо ас.
Кандый да болзо, ичкери,
Кайра көрбөй, нөкөр, бас.

Жүрүмнөң быян болбозо,
Жүрексиреп ачынба.
Улус бүгүңги кудайын,
Эрген чачса, кайкаба!

Улус оны көдүрип,
Мактап, күүлөп кыйгырар.
Жаныс ла Курай, ар-бүткөн
Табыжы жок тым турар.

Олордын кайкал жаражы
Жүрегинге эм болор.
Жүрүм барда, жүрели —
Күүлөп келди кожондор!..

«ЖАҢЫ ЖОЛ» ДЕП КОЛХОЗ БОЛГОН

*Акта чачкан үреннен
Арыштан жакшы үрен жок.
Албатынын жанында
Советтен жакшы жаңы жок.*

*Жерге чачкан үреннен
Буудайдан жакшы үрен жок.
Биске берген жанында
Советтен артык жаңы жок.
(Албатынын кожоңы)*

— Бистин колхозто ас-мас та болзо, казах улус журтап жат, иштеп жат. Ол керегинде база иштеп жат. Олор керегинде база бичиир керек — деп, Пётр Жөбүрович сүре ле айдып турган. — Казах кемпирлерди (эмегендерди), аксагалдарды ундыбайлы.

Онын учун мен 15 мартта 1987 жылда Чаймыран Мамаевич Мамаевтин айлына бардым. Онын туразы төгнниг алдында, аралдын жанында эмтир. Чаймыран түрген кыймыкту, шулмус көстөрлү, орто сынду кижн. Куучынчы, ачык-жарык. Төрт кып тура. Сырмактар. Орындар. Тегин ле колхозчы кижинин жадыны. Бай да эмес, жокту да эмес.

— А мен слерди көр жүрбей, билбей.

Мен бир аяк чай ичип ийеле, кызыл кадарлу тетрадимди алып чыктым. Чаймыран Мамаевич бажын ары-бери булгай согуп ийеле, куучынын баштады:

— Мен казах кижн. Сөөгим — саргалдак. 1929 жылда чыккам, чыккан жерим Төбөлөр болор. 1935 жылда он казах билени бери, Чаган-Оозынга, көчүрген, кыргыз ла алтай кожо журтазын деп айткан. Кийис айылдарысты төөлөриске коштоп алып, көчүп ле келдис. Ол көчүш санаама эс-бус ла кир туру. Адам мениг Алханов Мамай деп кижн болгон. Колхозко келеле, тургуза ла пастыктап бардыбыс. Балкаш деп жерде турдыбыс. 1937 жылда мен школго бардым. Ол тушта Чаган-Оозында жети жылдык школ болгон. Сүреен жакшы школ. Үредүчилери де тын улус. Бисти Синдинов Григорий Иванович, Оськина

Полина Ивановна, Суразакова Раиса Андреевна үреткен. Мен бирде үренер, бирде үренбес. Мынайып беш ле класс божотком. Онын учун мени 1944 жылда школдон чыгаргылап ийди. Жажын жеткен дешти. Он беш жашту уул. Кайда барар? Адама болужып, койлоп жүрдим. Онон бу ла жылда, март айда, мени журт Советтин исполкомынын качызы бол дешти. Мен жөп лө дедим. Ол тушта бичикчи улус бар эмес. Мен де болзом болбой. Бу ла иште 1949 жылга жетире иштедим. 1944 жылда мени комсомолго алдылар, онон жылдын учы жаар комсомол организациянын качызы эдип салдылар. Мен жаш. Активист. Агент болуп, улустан налог акча жууп турум. Жайгыда «Кызыл-Маанынын» ла «Жаңы-Жолдын» улузынан налог жуудым. Уч жүс алтан мун салковой акча. Эки таар! Колбойло артын алгам. Июль ай. Ол канча пастыктарды эбирип, камык сууларды кечип, таарларымды бир катап арай ла болзо, агыспагам. Айла менде мылтык та жок, не де жок. Ол ло таарларымды артынып алып, госбанкка жеткем. Госбанктын управляющийи коркыган. Жажы жетпес балага мындый акча жуузын деп кем айткан?! Ол тургуза ла райфинотделдин заведующийин, милициянын начальнигин алдырган. Тургуза ла ревизия эткен. Же жетпес неме жок. Ончозы жеткил!

— Жажы жетпес балага акчаны не жуудырганыгар? — деп, милициянын начальниги, Кабданов, финотделдин улузын адылган. Онын кийниде меге акча жуудырбас болгондор. Мен база тенек. Ондый ишти мойнына не алар?

1949 жылдан 1952 жылга жетире Курайдагы экспедицияда иштедим. Онон ойто ло журт Советтин качызы болуп иштедим. 1958 жылдан 1965 жылга жетире ол ло журт Советтин председатели болдым. Чаганнын. 1965 жылда Курайга көчүп келдим.

— Ол жылдарда «Жаңы-Жол» колхозто кемдер председатель болды? Айла экономика жанынан бек колхоз болгон дежет?

— Чын. Бек колхоз болгон. Курайдын колхозторына көрө, тын. 1944 жылда «Жаңы-Жолдын» председатели Мусыралинов Жашканбай деп кижиге болды. Онын кийнинде Тукешев Казах деп кижиге иштеди. 1945 жылдан ала Акулов Николай Иванович деп кижиге иштеди. Фронтвик. 1947-1949 жылдарда Стафурский Николай Васильевич председатель болды. 1950 жылда Макажанов

Сабыр председатель болды. Онон журтхозартельдин уставын бусканы учун ижинен чыгартты. 1951 жылдан 1954 жылга јетире Бабинов Кару Майманович иштеди. 1957 жылга јетире Джаныбеков Айтан председатель болды. 1957 жылдан 1959 жылга јетире Кимеденов Калимеден колхозты башкарды.

— Јыл ла сайын солын јадар неме бе?

— Ол јылдарда андый болгон туру. Кадрлар јок. Бичик билбес, экономика билбес улус. А колхозчы улус јакшы иштеген. Јуунун ойинде Сталинский подписка деп неме болгон. Бойынын күүниле. Патриот баштанкай дейтен бе ди? «Јаңы-Јол» колхозтон баштапкы Сталинский подпискага бир канча кижы бичиткен. Беретен акча 25 мун салкой. Эң ле озо старший чабан Таханов Магай бичитти. Ол тушта онын уулы Бадык фронтто болгон. Бойы јаан јашту кижы. Оны ээчий Матаков Шымдаа деп кижы бичитти. Сарлыкчы. Стахановец. 1939 жылда Москва бар јүрген. Сельхозвыставкага. Јан келерде, кара тонду, кара кастюмду. Слерди мынай кем кийиндирди деп сураганыс. «Мени Чомок деп кижы мынай кийимдеди» — деген. Онызы, байла, Чомок Мокеевич Кандараков болбой кайтсын. Ол тушта Ойрот облысполкомнын председатели. Матаков база 25 мун салкой берген.

Экинчи Сталинский подписка. Суммазы 20 мун салкой. Ого сарлыктын пастыгы Сандыкова Чурук бичитти. Ұчинчи Сталинский подписка. Онын акказы 15 мун. Ого бичиткен улус сарлыктын пастыгы Абулова Терий. Менин адам Алханов Мамый - озочыл койчы, эчкинин пастыгы Адыекенова Софья. Бат кандый улус болгон! Мундарды берген. Эмди бир салкой взнос учун ыйлашкылап турар.

— Курайга келеле, нени иштедеер?

— Завсклад та болгон, заправщик-диспетчер де болгон. Мени колхозтын аккумуляторы дежетен. 1970 жылдан 1977 жылга јетире прораб болдым. Ол Кезе-Јалаңда культцентрди мен туткам! Миллион акча кара јерге барды. Мен жүйлик болгон болзом, канча мунды карманданып алар эдим. А менде не де јок. Ол немени тутпай јадып, орјиндер де үлешкен улус бар. Герой до болорго турганы бар. Баш ла болзын! Уйат. Комедия!

Бир күн мени Айтең айлына чакырды. Барнаул бар жүреле келген, каланы отуры. Мында бухгалтер, парторг. Меге бир стакан арагы урды. «Жык» берип ле ийдим.

Айтең айтты:

— Же, Чаймыран, јаан керек баштап жадыс. Культцентр деп неме тударыс, Кудайга угулар мак болор. Кайкал болор. Андый немени эмдее жетире кем де этпеен. Пастыктарыс кино көрөр, ойноор, бийелеер, ваннага јунунар. Ол культцентр бүтсе — мен «Социалистик иштин Геройын» аларым, парторг Ленинниң орденин, бухгалтер «Кызыл-Мааны» орден алар, а сеге, Чаймыран, јамын јабыс учун, сен јүк ле прораб, «Знак Почёта» орден берер. Сеге ол до болор.

Мен база нени айдайын? «Јөн» — дедим. Башкарунын кайралына баш болзын дедим. База бир јүс жык берип ийдим. Мынайып орјиндер үлешкенис.

— Эмди нени иштеп тураар?

— Эмди мен ойто ло завсклад. Стройматериалдар божодып жадым.

— Бу Курайга казахтар кайдан келген? Балабаевтер, Магуяновтор, Тастанбековтор?

— 1932-1934 жылдарда Казахстанда раскулачивать эделе, төртөн биле улусты Бай-Бүре, Көк-Јар деп јерге экелди. Олор 1937 жылга жетире единоличный јаткан. Олордын көп сабазын 1937 жылда айдай берген. Мандыка деп бай болгон. Мун жылкылу. Бойы өлгөн. Онын тогус уулын бери көчүрген. Онон ончолорын айдай берген. Алгыжактын эки балазы болгон. Балабай ла Иманбай. Балабайды, Иманбайды НКВД айдай берген. Балабайдын уулы — Яхмет. «Јаңы-Јол» колхозто өскөн, иштеген. Онон черүге барган. Мен ол тушта јурт улустын адынан фронтовик јерлештерге посылкалар ийип туратам. Бир катап биске фронтовой газет келген. Ондо Таханов Сарыкүчүк деп кижиниң журугы. «Славанын» эки орденин тагынып алган. Комсомол организация фронтовиктерле письмо алыжып турар. Таханов 1944 жылда Кенисбергте өлди.

Чаймыран Мамаевич көп каткымчылу да, ачимчылу да немелер айткан. Оны мен бу историяда бичибес деп шүүдим. Же ол менин творческий ижимде түней ле керектү болор.

Чаймыранның айлында
Чагым чыкканча каткырдым.
Казах нөкөр куучынын
Кайкадым ла жараттым.

Озогызын унутпас
Ойгор көгүстү эр эмтир.
Маршал Сталин өскүрген
Макты сүүбес ол эмтир.

Курай, Чаган ичинде
Куучындаза тын салар,
Кандый ла иште иштезе,
Кату чынды чике айдар.

Јуунын-чактын өйинде
Јурт Советти башкарган,
Политикалу суракты
Бажынан ала јартаган.

Кажы ла кижы бойынын чыккан-өскөн јерине кару болор.
Курайдын да улузы бойынын төрөл јерин сүүп јат. Олор Курай
керегинде мыңдый кожон чүмдеген. Кожоннын авторы кем,
мыны мен билбезим, је кемниң де болзо, ол кожон бу бичикте
артып калзын.

КУРАЙЫМ

Тандакталып таң адат,
Күннинг чогы тийет.
Курайдын улустары
Жаңы күнге сүүнет.

Кош жаңар:
Курайым, өскөн жерим,
Мен сени канайда сүүйдим.
Айландыра элбек чөлдөр,
Агын, кара-суулар
Курайымды мактадат.

Эңирде жиигтер жуулып,
Ойын-жыргал баштайт.
Вальстын үнгүр ойыны
Клубта жаңырайт.

Кош жаңар.

Кара түндий көстөрлү
Уулдардын чындыйын.
Кара чийик кабакту
Кыстардын шулмузын.

Кош жаңар.

АВТОРДЫҢ СӨЗИ

Бу историяны мынан да ары бичиир арга бар. Курай, Чаган алтайда кайкамчылу салымду, сүрекей якшы улус иштеп жат. Олордын бир канчазынын жүрүми, ижи бу бичикте журалбай калды. Олор керегинде куучын мынан ары болор. Же мен озо ло баштап жаан жашту улустын жүрүмине, кечеги өйгө, историяга ажару эткем. Олордын күүн-санаазы, элес эткен кебери бичикте артып калзын деп санангам.

Айса болзо, бирме-одус жылдын бажында кем-кем менин ижимди улалтар. Ондый кижжи эл-Курай алтайдын бойында өзөр деп иженип турум.

Колхозтын башкарузынын сурагын бүдүрип салдым. Бу жердин улузыла таныштырган, олор керегинде бичи деп некеген Пётр Жобүровичке быйан айдып турум, ненин учун дезе, бу иш ажыра албатымнын жүрүмин, салымын там теренжиде билип алдым. Мынызы менин творческий ижиме жаан салтарын жетирер.

Бу бичик сегизен сегис жылга жетире издательстводо жаткан. Оны чыгарарына бир кезек улус буудактаган да. Онойдо ок бу бичикке бир канча улустын ады кирбеген де деп комудап турган улус бар. Колбичинтини мен үч катап жазадым. Правлениенин члендеринин эткен шүүлтелерине ажару эттим. Манзыровтор, Белеековтор керегинде бичилбеген эмтир. Темдектезе, Манзырова Анна Ирчилдиновна ла Манзыров Поликарп керегинде. Олор көп жылдарга мал ижинде иштеген. Сарлыктар, уйлар, эчкилер кабырган. Аймакта, областьта жарлу улус. Башкарудаг көп сыйлар, кайралдар алган, төрт бала азыраган. Уулы — Александр ады жарлу күрешчи, СССР-дын спортынын мастери.

Курай — баатырлардын жери. Темдектезе, Каланаков, Белееков, Манзыров, Жүреков ло онон до өскөлөри. Олор керегинде алдынаг бичик бичиир керек. Мен Курайдын, Чаган-Оозынын историязы аайынча очерктер бичидим. Анчадала жаан жаштулар, өткөн өй керегинде... Кечеги керектер история болуп

калган. Ол керегинде, өйдин ченелтези өткөн кийинде, айса болзо, кем-кем бичиир?

Өткөн жылда колхозко жаңы ат адалганы сүрекей жакшы. Партийный съездтердин тоозыла адап саларда, кижичек ле булгалып турар. Акыр, мынзы бирме экинчи бе? — деп. Ак-Туру — Алтайдын улу бийиктеринин бирүзи. Кайкамчылу жараш, агару жер. Ак-Туру! Колхозтын мындый адын кем де ундыбас.

Мен Курай керегинде, онын жалакай, иштеңкей улузы керегинде сүре ле сананып жүредим. Олордын сүр-кеберлери, айткан сөстөри жүрегимде артып калды.

*Аржан Адаров,
1986-1991 жж.*

Бажалыктар

<i>Пётр Кордоев</i> КЕЛЕР ҰЙЕЛЕР БИЛИП ЖҰРЗИН	3
<i>А. Адаров</i> ЭРЖИНЕ КАБАЙ ЭЛ-КУРАЙ	5
ҰЧ ТОЛЫКТУ КАН-АЛТАЙ	7
ЖАҢЫ ӨЙДИҢ АЛТАМДАРЫ	15
СОВЕТ ЖАНГ	22
ӨТКӨН ӨЙДИҢ ҰНИ	29
ӨСКӨ ЖҰРҰМ	35
АРХИВТЕ АРТКАН БИЧИК	46
ЖОЛУГАЙЫН ДЕП САНАНЗАМ	50
АРАҚЫНЫ ИЧЕР БЕ ?	54
ЖҰРҰМ ЛЕ ЧӨРЧӨК	59
КАТУ ӨЙДИҢ ҰНИ	72
КАРТОШКО	75
ӨТКӨН ӨЙДИҢ СЫЗЫ	77
ЭНИР. ЧАҒАН-ООЗЫ	84
ЖУРТТЫҢ ИСТОРИЯЗЫНАҢ	90
ТАХАНОВА БОРОБАЛАНЫҢ ЭСКЕ АЛЫНГАНЫНАҢ	96
МААК ЭЖЕБИС	103
ЖУУЧЫЛАДАР ЭСКЕ АЛЫНАТ	107
КОЖОНГ АЙДЫП БЕРИГЕР	122
АК ЧААЗЫНДА СӨЗИБИС	125
ПРАВЛЕНИЕНИҢ ЖӨБИ	126
ЗАЯВЛЕНИЕЛЕР ААЙЫНЧА	127
УЛУСТЫҢ КУУЧЫНЫ	128
ТЕКШИ ЖУУННЫҢ ЖӨБИ	136
ЖУУННЫҢ ЖӨБИ	139
ОЗОГЫЗЫН САНАНЗАМ	144
КОМСОМОЛ ҚЫСТАР	179
ЖАЛАҒАШТЫҢ ЖОЛДОРЫ	196
АДАЗЫНЫҢ ЖОЛЫЛА	213
КАЧАН ҚАР ҚАЙЫЛЗА	218
ЖУУЧЫЛА ЭСКЕ АЛЫНАТ	228
КОЛХОЗТЫҢ ТӨС ШТАБЫ — КОНТОРА	241
ЭЛЕС ЭТКЕН ЖҰРҰМДИ ЭЗЕП	263
БИЧИК БИЛЕРИ КӨСТҮ	268

БИЧИК БИЛЕРИ — ТҮШ, БИЧИК БИЛБЕЗИ— ТҮН	273
ЭЗЕН ЈҮРҮГЕР, УЛУСТАР	282
ӨТКӨН ӨЙДИ ЭЗЕДИП	288
ОТ-ЈАЛБЫШТУ КОМСОМОЛ.....	293
УКТУ-ТӨСТҮ КОЙЧЫЛАР	297
ЈАЛАҢАШТЫҢ ЭЛКЕМДЕРИНДЕ.....	303
АК ЈАР	311
ЭЛЕС ЭТКЕН ӨЙ.....	315
ЈУУЧЫЛДЫҢ УУЛЫ ЭСКЕ АЛЫНАТ	317
ӨЙ ЛӨ КИЖИ	323
«ЈАҢЫ ЈОЛ» ДЕП КОЛХОЗ БОЛГОН	342
КУРАЙЫМ.....	347
АВТОРДЫҢ СӨЗИ.....	348

Адаров Аржан Ойынчынович

КАН-КУУРАЙ

*Документально-художественные очерки
на алтайском языке*

Генеральный директор «Алтын-Туу» Б. Я. Бедюров
Начальник отдела книгоиздания «Алтын-Туу» Т. Т. Торбоков

Редактор Б. Я. Бедюров

Художественный редактор Е. И. Ортоңулова
Компьютерная верстка Е. И. Ортоңуловой
Корректор А. В. Сартакова

Подписано в печать 29. 02. 2012 г. Формат 60x84 ¹/₁₆. Бумага
офсетная. Гарнитура Alt Scool. Печать офсетная. Усл. п. л. 20,46.
Тираж 500 экз. Заказ № 4818.

БУ РА Литературно-издательский Дом «Алтын-Туу»
649000, г. Горно-Алтайск, ул. Чорос-Гуркина, 35
Отпечатано в ОАО «Горно-Алтайская типография»
649000, г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 35

100,00

